

АЗИЗ ҚАЮМОВ

АЛИШЕР НАВОЙ

(шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида
лавҳалар)

УЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
„ЁШ ГВАРДИЯ“ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1976

Пафнинг агар халққа бешакдурур.

Билки, бу наф ўзингга кўпрак дурур.

Алишер Навоийнинг бу пурҳикмат сўзлари одамларни ҳамиша меҳнат ва эзгулик сари юзлантириб турувчи китобномадир. Бутун ҳаёти ва дурдона асарларини халқ осойиши, юрт фаровонлиги, илм ва санъат ривожини учун бахш этган, курашган улуғ зотнинг ўзи эл учун ранж чекиб ҳузур топди. Алишер Навоий беназир ижоди билан ўзбек адабиётини юксак тараққий босқичга кўтарди. У васф этган эл шоирининг номини асрлар оша эъзоз ва ҳурмат билан тилга олмақда, унинг ижодидан баҳраманд бўлиб камол топтоқда.

Ушбу китобда мен Навоий ҳаёти ва ижодиининг асосий масалаларини оммабоп тарзда ёритишга ҳаракат қилдим. Асарнинг юзага келишида навоийшунос олимларининг қатор асарларидан истифода этилди. О. Шарафиддинов, Е. Бертельс, П. Шамсиев, В. Зоҳидов, Н. Султонов, А. Ҳайитметов, С. Ғаниева каби таниқли олимларнинг асарлари шулар жумласидандир. Шунинг учун уларга чуқур мишнатдорлик изҳор этиш менга ҳаят катта мамнуният бағишлайди.

Муаллиф

ХУШХАБАР

Ҳирот

Совуқ қиш шамоли шаҳар кўчалари бўйлаб изғийди. У қасрлар ва юксак деворли уйлар тоmidан қорларни олиб ҳовли ва кўчаларга отади, жипс ёпишган дераза ва кўча эшикларга ўзини уради, ўткинчи одамларнинг энгил-бошини юлқилайди. Мўйлаблари устидаги намни музга айлантиради, яноқ ва бурунларини чимчилаб ўтади. Тимлар билан беркирилган расталар остига кириб олган киши изғирни таъқибидан қутулгандек бўлади.

Очиқ майдондан ўтиб тим остидаги ёпиқ дўкон олдида тўхтаган йўловчи эгини қочди, телпагини олиб унга ёпишган қорни силкитди-да, қайта кийди. У сал нафасини ростлаб олгач, шахдам олдилаб йўлида давом этди.

Усти ёпиқ узун кўчанинг икки четида бир-бирига зич ёпишган дўконлар саф чеккан. Аҳён-аҳёнда тимнинг очиқ жойидан тушган нур кўча ва дўконларни ғира-шира ёри-

тар, чирог ёқишга ҳожат йўқ эди. Кўп дўконлар очик, уларда турли-туман матолар шифт баробар уюлиб ётарди. Улуғсифат дўкондорлар харидорни сабр-тоқат билан кутиб ўтиришарди.

Иўловчи дўконлар ёнидан жадал ўтиб борар, йўл-йўлаккай баъзи дўкондорлар билан ўнг қўлини кўксига қўйиб саломлашарди. Ниҳоят у чолғу асбоблари сотиладиган дўкон олдида тўхтади. Дўкондор уни кўргач, ўрнидан даст турди-да, кўришгани қўл узатди.

— Ҳа, Мавлоно Али, қани ичкарига марҳабо,— деди дўкондор.— Не бўлди, барвақт йўлга ошиқибдилар. Сал иснииб олинг, эрталабки изғирин бағоят заҳрлидир.

Иўловчи миннатдорчилик изҳор этиб, дўкон ичига кирди. Ковушини ечиб, кўрпачага чордона қуриб ўлтиргач, дарҳол совуқ қотган бармоқларини манқал устидаги чўққа тутиб иситди. Дўкондор қўлини фотиҳага очди, икковлари қўлларини юзларига тортиб фотиҳа ўқишгач, бир-бирларидан такрор ҳол-аҳвол сўрашди. Али дўкон деворларига осилган танбур, дутор, рубоб, қўшнай ва бошқа мусиқа асбобларини бирма-бир кўздан кечириб чиқди.

— Янги танбур олмоқчиман,— деди Али дўкондорга.— Қўлимдагиси яроқсиз бўлиб қолди.

Дўкондор Алининг юзига хушнудлик билан боқди. Али йигирма ёшлар атрофида, хатлари энди сабз ураётган, ёқимли чеҳрали, қотма йигит эди. Унинг юз-кўзидан хуш табнати, нозик дид эгаси экани сезилиб турар эди.

— Сизга атаб махсус тайёрлаганим бўлсин,— деди дўкондор.— Чунки жаноблар учун устолар алоҳида ихлос билан ясагайлар.

Улар яна бир неча фурсат суҳбатлашиб ўтиришди. Иснийб олган Али дўкондордан изн сўраб, ўрнидан турди.

— Йўллари бўлсин?— деди дўкондор хайрлаша туриб.

— Саройга, Ёлбосиддин поччамиз хузурига ошиқиш билан етмагим даркор.

Али шундай деди-да, дўкондор билан хайрлашиб, йўлида давом этди. У қатор-қатор кўзни қамаштирувчи олтин, жавоҳир, ёқут, зумрадлар, ҳар турли қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган буюмлар, тақинчоқлар тўла дўконлар олдида парвосиз ўтди. Мана тайёр

кийимлар, бош кийимлари, пойафзал растаси. Али растадан чиқиб яна изғиринга дуч келди. У телпагини бостириб олди. Растадан чиққач йўл иккига бўлинди. Бир карвонсарой сари кетарди. Ҳали барвақт бўлишига қарамай, кўчада юк ортилган аравалар, туя ва эшаклар тўхтовсиз ўтиб турарди. Аравакашларнинг бақир-чақириқлари қулоққа чалинарди. Али ўнг томондаги кўчага бурилди. Кўчанинг икки томонидаги пастак деворлар тепасидан ток сўкчаклари кўзга ташланарди. Токлар совуқ уришидан эҳтиётлаб ўраб-чирмалгани учун бу сўкчаклар ағдариб қўйилган панжарага ўхшаб кетарди. Али жадал юриб катта бир майдонга чиқди. Майдоннинг олд томонида уч катта мадраса жойлашган бўлиб, уларнинг баланд пештоқлари сержило нақшлар билан безалган эди. Эрталабки машғулотга ошиққан талабалар совуқдан қунишиб мадраса ҳовлисига кириб боришарди. Улар ҳовлида, ҳужрада яшайдиган «толиби илм»ларга қўшилишиб дарсхоналар сари ошиқишарди.

Ўнг томондаги муҳташам мадраса қуббалари оша олисдаги Ихтиёриддин қалъасининг муаззам қўрғонлари кўзга ташланарди. Али шу қалъа дарвозаси олдига келиб тўхтади. Қалъа шаҳардан анча юқорида жойлашган бўлиб, бу ердан бутун Ҳирот кўриниб турар эди. Усти ёпиқ кўчалар, бир-бирига мингашиб кетган ҳовлилар, муҳташам масжид ва мадрасалар, осмон сари улуғворлик билан кўкка юксалган миноралар... Шаҳар четидаги Херируд дарёсидан шаҳар сари тармоқланган ариқлар Ҳиротнинг сонсиз боғлари, ҳовузлари ва ҳовлиларига сув келтиради, унга ҳаёт бағишлайди. Аммо ҳозир ариқлар музлаган. Али шаҳарни ҳўп томоша қилгач, ичкарига юрди. Дарвоза олдида турган соқчилар бошлиғи Алини ҳурмат билан қалъа ичига узатди. Яқинда хизматга кирган ёш соқчи ваҳшатли ва димоғдор бошлиғининг оддийгина кийинган, кўриниши ва энгил боши билан бошқалардап фарқ қилмайдиган бу кишига эҳтиром кўрсатганидан ҳайрон бўлиб ёнидаги мўйлабли, афтидан анчадан бери хизмат ўтаётган шеригидан аста сўради:

— Ким бўлди бу йигит, нега бошлиқ унга бу қадар иззат кўрсатдилар?

— Бу йигит, подшоҳга энг яқин оиланинг фарзандидир. Унинг поччаси Фиёсиддин саройда бош ўрин

тутган мансабдорлардан бўлади. Бу оила подшоҳ оиласи билан, боалари шаҳзодалар билан яқиндирлар, ҳатто қариндошликлари ҳам бўлса керак.

Ғиёсиддин сарой хизмати билан банд эди. У бир неча кундирки, уйига боргани йўқ. Подшоҳнинг муҳим топшириғи билан у вилоят навоҳийларидан бирига бориб келган, икки кундан бери саройда эди. Қирқ ёшлар чамасидаги қотмадан келган, чеҳрасидан шижомат, ҳар бир ҳаракатида қатъият ва шахдамлик ёғилиб турган бу киши сарой аҳли ўртасида катта мавқега эга эди. Унинг оқилона маслаҳатларига подшоҳ ҳам қулоқ осар, унинг дўстлари ҳам, душманлари ҳам бу одамнинг тadbиркорлигини, ҳар бир ишни чуқур мулоҳаза ва маслаҳат билан амалга оширишини, одамларга ғамхўрлигини яхши билар эдилар.

Хонанинг эшиги қия очилиб, Алининг боши кўринди.

Ғиёсиддин унга тура тур дегандек ишора қилиб машғулотда давом этди. Али хонанинг эшигини беркитиб ташқарида қолди. Бир оз фурсат ўтгач, хонадаги кишилар чиқиб кетишди. Шундан сўнг Али хонага кириб Ғиёсиддин билан кўришди. Алининг чеҳрасида шодлик ифодаси зухр этиб турар, поччасининг хизмат сафаридан қандай қайтганини сўраб ўлтирмасданоқ ган бошлади:

— Суюнчи берасиз почча, хушхабар олиб келдим. Олло таоло сизга фарзанд ато қилди, ўғил! Бугун сажар вақти опамизнинг, кўзлари ёриди,— деди Али.

Ғиёсиддин азбаройи хурсандлигидан ўрнидан туриб кетди. Али ҳам ўрнидан турди. Ғиёсиддин дарров белидаги олтин билан зийнатланган сербезак камарини ечиб Алининг белига тақди. Яхши хабар келтиргани учун уни дуо қилди. Қайтадан ўтиришди. Ғиёсиддин қайнисини саволга кўмиб ташлади. Али барча саволларга батафсил жавоб берди. Дояларнинг гапича чақалоқ соғлом, онасининг аҳволи яхши. Ҳовлида катта хурсандчилик. Мунажжим домла Идрис аллақачон фол очиб боланинг бахтли юлдуз остида дунёга келганини билдирди. Ҳамма отанинг йўлига мунтазир.

Ғиёсиддин шодлик тўла кўзларини Алидан узмас, унинг сўзларини жон қулоғи билан тинглаб эди. Алини яхши кўрар эди. Унинг хушхулқ, хуштабъ ва дардоманд йиғит экани, шеър ёзиши ва чолгуччилик маҳорати,

ҳаттотлиги, ўз мақсадлари йўлидаги ихлос ва садоқати Ғиёсиддинга маъқул эди.

— Раҳмат сиздан гоят миннатдорман, иним, — деди Ғиёсиддин.— Илоҳи умрингиз узоқ бўлсин. Яхши соатда хушxabар келтирдингиз. Жиянингизни сизнинг номингиз билан атаймиз. Сиздек шоир, фозил одам бўлсин. Яна шер ҳам қўшамиз. Шердек қудратли, жасур бўлиб ўссин. Фарзандимизнинг номи Алишер бўлади.

Бу воқеа Ҳижратнинг 844 йили рамазон ойининг 17 кунда содир бўлди. Милод ҳисобида эса 1441 йилнинг 9 феврал эди.

ШЕЪРИЙ СУҲБАТЛАР

Орадан бир неча йил кечди. Алишер тўрт ёшга қадам қўйди. Али ва Алишер кўпинча бирга юришарди. Али севимли жияинини соя-салқин боғларда ўйнатар, биргалашиб бозор расталарида, кўчаларда кезишар, гоҳо мадрасадаги ўртоқлари ёнига ҳам олиб борар эди. Али уйда мутолаа билан машғул бўлиб ўтирганда Алишер ёнига келиб ўтирар, овоз чиқариб ўқишни сўрар эди. Шеърларни қироат билан ўқилганини эшитиш Алишерга хуш ёқар эди. Али танбур ёки дутор чалиб ашула айтишни севар эди. Алишер тоғаси айтган қўшиқларни мириқиб тинглар, чолғу асбобларининг қандай қилиб оҳанг чиқаришини билишга интилар эди.

Али яхшигина шоир ҳам эди. У Ғарибий тахаллуси билан шеър битарди. Хуросон ва Самарқанд назм аҳли орасида Ғарибийнинг туркий ва форсий тилларда битилган шеърлари анча шуҳрат топган эди.

Алининг акаси Мир Саид-Алишернинг катта тоғаси ҳам шоир эди. У Қобилий тахаллуси билан шеърлар ёзар эди. Қобилийнинг туркий тилда яратган шеърлари йиғса бир девон бўлгудек эди.

Ғиёсиддин гарчанд шеър машқ қилмаган бўлса-да, шоирлар, олимлар суҳбатини жуда ёқтирар эди. Шунинг учун Ғиёсиддиннинг катта меҳмонхонаси ҳаминша шеър, соз аҳли билан гавжум бўларди. Узоқ қиш кечаларида дўстлар жам бўлиниб мушоира қилишар, айрим байт, мисраларнинг мазмуни устида баҳслашишар, шашмақом куйларини тинглаб завқланишар эди.

Ғиёсиддинлар хонадонида шеър ва мусиқа, илм ва фазл ҳукмрон бўлиб, ёш Алишер мана шу мусаффо муҳитдан баҳра олиб ўсди.

Тўрт ёшли Алишерга тоғаси Мавлоно Али машҳур форс шоири Қосим Анворнинг қуйидаги байтини ўргатди. (Барча зодагон оиласидаги болалар каби Алишер туркий ва форсий тилларда эркин сўзлашар эди.)

Риндему, ошиқему жаҳон сўзу жома чок,
Бо давлати ғами ту зи фикри жаҳон чи бок.

(Риидлармиз, ошиқлармиз, жаҳонни куйдирувчи, ёқасин чок этувчилармиз.

Сенинг ғаминг давлатида жаҳон фикридан нега ғам чекар эканмиз.)

Бир куни одатдагидек Ғиёсиддиннинг ташқари ҳовлисидаги меҳмонхонасида шоир ва мусиқий аҳли жам бўлди. Бу гал суҳбатни Мир Саид Қобилий бошқарди. Меҳмонлар парқуларга суяниб шеър шакллари тўғрисида сўзлашишар, пойгакда Ғиёсиддин билан Ғарибийнинг ёнида Алишер ҳам ўлтирар эди.

— Туюқ, гарчи ғоят қизиқарли бўлса-да, унда тўла бир мазмун баёни мушкулдир, — деди меҳмонлардан бири. — У фақат сўз ўйини учунгина мос.

— Ҳар нарса шоирнинг қобилияти орқали аён бўлур. Туюқда ҳам ҳар қандай мазмун ифодаси жой ола билар. Зотан шеър мазмуни билан қимматлидир. Мазмунсиз шеър маъносиз сўз демак,— дея бошқа бир меҳмон унга эътироз билдирди.

— Ҳар бир баҳс ҳужжат ила исбот топур. Мен яқинда Мавлоно Қобилийнинг бир туюқларини ўқиб эрдим. У ҳам мазмун, ҳам шакл комиллигига айни шоҳид бўлур,— деди бошқа бир меҳмон ва Қобилийдан ўша туюқни ўқишни илтимос қилди.

Мир Саид Қобилий қўлидаги пиёлани дастурхон устига қўйиб айтилган шеърни ёддан ўқиди:

Эй муҳнблар, етсангиз гар ёза сиз,
Гул адоқинда хумори ёзасиз.
Гар мен ўлсам турбатимнинг тошига
Куштан бир шўх эрур деб ёзасиз.

(Эй дўстлар, агар ёзга етиб олсангиз, гуллар бағрида хумор тарқатасизлар. Аммо агар (мен ўшанда) ўлган бўлсам, мазорим тошига бир шўх (ёрнинг) қурбони бўлди деб ёзасизлар).

Мажлис аҳли Қобилийнинг шаънига таҳсин ўқиди. Шу билан туюқ тўғрисидаги баҳсга чек қўйилиб сўз шашмақом тарихи, қайси вазннинг қайси оҳангга мос келишига кўчди. Мажлис аҳлининг илтимосига кўра Али Ғарибий қўлига танбур олди. Яна бир киши дуторини созлай бошлади. Хонада киши руҳини аллаловчи куй таралди.

Чашми бемори ту ҳар дам нотовонам мекунад,
Лаъли жон бахши ту, жоно, қасди жонан мекунад

(Сузилган кўзларинг ҳар доим мени ожиз қилиб қўяди. Ҳаёт бағишловчи лабларинг эса, жонон, жонимга қасд қилади.)

Бу ўша вақтда Хуросонда севиб айтиладиган ашула бўлиб, унинг шеърини Мавлоно Али Ғарибий ёзган эди.

Алишер отасининг тиззасига бошини қўйганича қўшиқни ҳузур қилиб тингларди.

Ниҳоят меҳмонларга ош тортилди, чойдан сўнг улар ўринларидан қўзғалдилар. Ғиёсиддин тиззасига бош қўйиб ухлаб қолган ўғилчасини авайлаб кўрпачага ётқизди. Мирсанд ва Али билан бирга меҳмонларни кузатиб чиқди.

МАКТАБ

1445 йили тўрт яшар Алишер олий насаб оилаларнинг фарзандлари таълим оладиган мактабга берилди. Гилам тўшалган чоғроқ хонада болалар чордона қуриб ўлтиришарди. Болаларнинг ҳаммаси яхши кийинган, бошларида саллача, қўлларида қуръон, ёнларида кичкина қора тахта. Тўрдаги кўрпачада ўқитувчи ўтирар, унинг бошида катта салла, ёнида китоблар. Ўқитувчининг юзи нуроний бўлса-да, қовоқлари чимирилган, кўзлари жиддий ва таҳдидли боқади. Унинг қўнглидаги меҳр ва оталарча ғамхўрлик ифодаси юзидаги ясама ғазаб пардаси билан беркитилган. Ўқувчилар ҳаммаша ундан ҳайиқшишлари керак. Агар у тишининг оқини кўрсатиб қўйса бас, талабалар дарҳол тўпалонни бошлаб юборишади.

«Гарчи булар зодагон ва оқ суяклик даъво қиладиган кишиларнинг болалари бўлсалар-да, улар ўзларига ҳўб бино қўйиб фарзандларининг аъло хулқи ва тарбиясига ишонсалар-да, бари бир ёш бола ёш болаларига боради. Шунинг учун уларни қаттиқ қўлда маҳкам ушлаш шарт, шундагина улар билим оладилар», — деб фикр қилар эди домла. Шунинг учун у юрагидаги болаларга нисбатан бўлган меҳрни ирода билан жиповлаб уларга қаттиққўллик билан муомала қилар эди. Унинг кунни болалар билан олишиб ўтар, ҳамма вақт унинг қўли баланд келарди. Юмшоқ табнат, кўнгилчан бу одам бутун умрини болаларни шундай усул билан тарбиялаб, уларга билим беришга бағишлаган эди. Уқувчилар ундан қўрқсалар-да, аммо уни ниҳоятда ҳурмат қилишарди. У пухта билим берар, одоб ва тавозеги «эзиб ичирарди».

Ҳар бир бола ўзинча овоз чиқариб «Каломуллоҳ»ни ўқийди. Бағир-буғирдан қулоқ қоматга келади. Шовқиндан гаранг бўлган бирор бола ўқишни тўхтатса, муаллим ўша онда унинг ёнида пайдо бўлиб танбеҳ беради. Бола яна ўқишга тушади. Шу йўсинда бир қанча фурсат ўтгач, муаллим болаларни ўқишдан тўхтатади. Ёнидаги китоблардан бирини очиб халфага узатади. Бу Саъдий Шерозийнинг «Гулистон»и эди.

Халфа ўқий бошлади. Ҳикоя ғоят қизиқарли. Уқитувчи болаларнинг назмдан хабардор этишни ўз бурчи ҳисоблар, шу боис каломуллоҳдан ташқари «Гулистон» ва «Бўстон» каби китобларни мустақил мутолаа қилишга рухсат берган эди.

Бир нарсани ҳадеб такрорлай беришдан толиққан ўқувчилар янги мавзу ва мароқли ҳикоя туфайли сал дам олган бўладилар. Сўнгга яна қироат бошланади. Хонада яна сурон кўтарилади.

Алишер мустақил мутолаа учун Фаридуддин Атторнинг «Мантқиқ ут-тайр» китобини танлади.

Қушлар Симург номли подшоҳларнинг қидириб йўлга чиқадилар. Йўл оғир ва машаққатли. Бу азобга чидамай кўп қушлар йўлдан қайта бошлайдилар. Қушларнинг бошлиғи Худҳуд уларга кўп таъна ва таъсир қиладди. Катта бир галадан атиги ўттиз қуш кўзланган тоғ чўққисига етиб борадилар. Аммо бу тоғ чўққисига ҳеч қандай тирик зот йўқ эди. Қушлар ҳайрон бўлиб Си-

мурғни қидирадилар. Аммо уринишлари зое кетади. Пировардида маълум бўладик, барча эзоб-уқубатларга чидаб, йўл машаққатларини енгиб бу ерга етиб келган ўттиз қушнинг ўзи Симурғ экан. (Форс тилида Си — ўттиз, мурғ — қуш демакдир). Хулоса, ҳар бир жонивор шундай имтиҳондан ўта билса, у камолат касб этади. Бу ўша замонда кенг ёйилган пантеизм таълимотига оид бир ҳикоя эди. Бу таълимот барча борлиқ, шу жумладан инсон ҳам буюк илоҳиятнинг аксидир. Шунинг учун коинот ва инсонни севиш оллони севиш демакдир, деб таълим берар, ҳаёт ва инсонга меҳр қўйишга ташвиқ этар эди.

Ёш Алишер бу дostonни севиб ўқиди. Унинг нозик қалби улуғ шоирнинг мазмундор ва бадий баркамол мисраларидан гоят таъсирланди. Алишер бу асарга шундай майл пайдо қилдики, аста-секин бошқа гапларни унутди. Алишер бу китобни қўлидан қўймай ўқир, ҳар бир байтни қайта-қайта такрорлар, жасур Ҳудҳуднинг матонатига қойил қоларди. Гоҳо болалар билан сўзлашганда ўша китобдаги ҳикоялардан гапирар эди. Қушларнинг бир-бирлари билан қилган мулоқат ва баҳслари Алишернинг фикри-зикрини банд этди. Қушлар айтган ҳар бир фикрнинг маъзини чаққанда у ниҳоятда хурсанд бўлиб кетар эди.

Шу йўсинда бир қанча фурсат ўтди. Бола ўртоқларидан тамомила узилди, ҳеч кимнинг гапи унга ёқмас, болалар билан ўйнаш, суҳбатлашишдан ўзини тортарди. Агар биров Алишерга кундалик турмушдаги гаплардан гапирса, унинг гаши келар, имкони борича одамлардан холи юрарди. Охир-оқибат шунга бориб етдики, Алишер одамлардан батамом узоқлашишга қарор қилди. У ўзинча ғурбат ихтиёр қилиб бир чекка жойга чиқиб кетсам, шу билан бемаъни одамлардан холироқ юрсам, деб ўйларди. Болалар унинг юриш-туришидан ҳайратга тушдилар. Улардан бири Алишернинг ота-онасини бу ҳолдан хабардор этди. Ота-она сеvimли фарзандлари телбалик дардига мубтало бўлмадими экан, деган хавотирга тушиб қолдилар. Қариндош-уруғ ташвишлана бошлади. Ниҳоят улардан бирининг маслаҳати билан китобни яшириб қўйдилар. Алишерга дунё қоронғи бўлди. Гўё қуёш нурулари тўсилгандек туюлди. Отаси унга бу китоб тўғрисида сўзлашишни ҳам тақиқлади. Онаси ўғлини бағрига босиб ўйнаб-кулиб юришини, бу китоб тўғриси-

да ўйламаслигини илтижо қилди. Орадан анча вақт ўтди. Ота-она ўз тадбирларининг бефойда эканини англадилар. «Мантиқ ут-тайр»нинг ҳар бир мисраси боланинг хотирида маҳкам ўрнашиб қолган эди. Унинг кўнгли ҳамон «Қуш тили» билан сирдош, бошқа гап-сўзга заррача майиллик кўрсатмас эди.

Энг яхши ҳаким — вақт. Қушлар ўтди. Алишер яна ўз машғулоти билан банд бўла бошлади. Лекин «Мантиқ ут-тайр» унинг қалбида бир умр сақланиб қолди.

Мактабдош талабалар орасида шър ва нафосатни чуқур ҳис этадиган Ҳусайн деган бир болани Алишер ўзига яқин олиб юрарди. У Алишернинг қушлар ҳақидаги ҳикояларини диққат билан тинглар, айрим болалар Алишернинг бу дoston таъсирига берилиб кетганига истеҳзо билан қарасалар, Ҳусайн уларга танбеҳ берар, бундай баҳсларда у Алишернинг ёнини олар эди. Кўп ўтмай Ҳусайн билан Алишер қалин дўст бўлиб кетдилар. Улар доим бирга юрар, ўтилган дарсларини бирга такрорлашар, ўқиган асарларини муҳокама қилишар эди. Ҳусайнларнинг оиласи ҳам Алишерлар оиласи билан жуда яқин эди. Ҳусайннинг бобоси Мирза Байқаро Хуросон подшоҳи Шохруҳ хизматида бўлган. Ҳусайннинг отаси Гиёсиддин Мансур эса давлат хизматидан ўзини четга тортди. Султон Ҳусайн етти яшар эканида унинг отаси дунёдан ўтди. Бобоси эса ундан олдин вафот этганди. Шундай қилиб Темир авлоди, Умар шайх уруғидан бўлган бу оиланинг ягона вакили сифатида Ҳусайн қолди. У онаси Феруза бегим қўлида яхши тарбия олди. Феруза бегим Моваруннаҳр ҳукмрони Султон Абу Саиднинг энг яқин қариндошларидан эди. Алишернинг ота ва она уруғи бу подшоҳзодалар оиласи билан азалдан яқин муносабатда эдилар.

Алишер ва Султоннинг дўстлигига фақат уларнинг болаликдан бир-бирига юлдузи тўғри келгани эмас, балки ана шу оилалар ўртасидаги яқинлик ҳам сабаб эди. Уларнинг дўстлиги бир умр давом этди.

1447 йил Хуросон ва Моваруннаҳр подшоҳи Шохруҳ Мирзо вафот этди. У ҳаёт пайтида марказий ҳокимиятга қарши бош кўтариб юрган бек ва шаҳзодалар

энди тахт талашиб бир-бирларига қарши қонли уруш бошладилар. Қўп бошлар кесилди, бегуноҳ халқнинг қони дарё бўлиб оқди. Қўп оилалар бу нотинч ўлкадан — уруш авж олган Хуросондан олис юртларга йўл олдилар. Ғиёсиддинлар оиласи ҳам бу нотинч ўлкадан бош олиб кетдилар.

Хонақоҳ эшиклари ланг очиқ. Икки қаватли, ўзига яраша ҳашаматга эга гиштин иморатнинг деворларида қуёшга қараган сон-саноқсиз кичик-кичик дарчалар бор эди. Қалин деворлар ёзда иссиқни ўтказмайди, қишда эса унинг ҳароратини сақлайди.

Ёз охирлаб қолган бўлса-да, чоштгоҳ пайтлари қуёш ҳамон ерни яхшигина қиздиради. Сув сепилган кенг ҳовли салқин. Ҳовли этагидан ўтган ариқдан муздек эпкини уриб турибди. Муаззам қайрағоч, бақатеракларнинг барглари энгил шитирлайди.

Хонақоҳ хужраларидан бирининг олдидаги суначага тўшалган кичик гилам устида нуроний бир мўйсафид ўтирибди. Унинг олдидаги мўжазгина хонтахтада чойнак-пиёла, икки-уч китоб турибди. У пиёладаги чойдан бир-икки ҳўплаб, тиззасидаги очиқ китобни ўқишга тутинади. Кўчада болаларнинг шовқин-сурони эшитилди. Мўйсафид ҳорғин кўзларини китобдан узиб кўчага боқди. Унинг серажин юзида ташвиш ифодаси пайдо бўлди. Хонақоҳнинг қаршисидаги карвонсарой майдонига катта бир карвон келиб тўхтади. Оғир юклар ортилган туялар ҳорғинлик билан чўкдилар. Уларга ортилган кажавалардан хотин-халаж, бола-чақалар тушишди. Эркаклар у ён-бу ён югуриб юкларни саранжомлашга киришдилар. Кажаваларнинг безаклари, тугунларнинг ҳажмдор ва кўплиги бу карвоннинг оддий савдогарлар карвони эмаслигини билдирар эди. «Омонлик ва тинчлик излаб йўл олган дарбадарлар бўлса керак», деб ўйлади чол. Бир оздан сўнг янги келганлар жойлашиб олишди. Сал ўтмай карвондаги бир тўда бола хонақоҳнинг салқин ҳовлисига тўпланишиб қувалашиб ўйнай бошлашди.

Уларни кузатиб ўтирган мўйсафид болаларни ёнига чорлади:

— Қани болаларим, бу ёққа келинглари-чи.

Болалар нотаниш мўйсафиднинг овозини эшитиб чумчуқ галасидек тўзиб кетишди. Фақат 5-6 яшар бола қолди холос. Унинг бошида оқ саллача, эгнида юпқа қизил матодан тикилган ихчам камзул, оёғида энгил этикча. У чопқиллаб келиб қўлчаларини кўксига қўйганича салом берди.

— Уғлим, отинг недур? — деб сўради мўйсафид.

— Алишер, — деди бола.
— Мактабга қатнайсанми?
— Қатнайман. Қуръоннинг таборак сурасигача ўқиганман.

Бола мўйсафиднинг саволларига бурро жавоб берар эди. Унинг ўзини тутиши, одоби мўйсафидга ёқиб тушди.

— Мен чақирганимда ўртоқларинг қочиб кетди. Сен эса ҳузуримга келдинг. Сўроқларимга яхши жавоб қилдинг. Шунинг учун сенга раҳмат. Умринг узоқ, бошинг омон бўлсин. Олим, фозил бўлиб яхши обрўга эришгайсан, — мўйсафид уни дуо қилди.

Алишер бошини қуйи солганича мўйсафиднинг дуосини тинглар эди. Қочиб кетган болалар Алишернинг нотаниш мўйсафид билан суҳбат қилаётганини бориб айтган бўлсалар керак, Ғиёсиддин етиб келди. У мўйсафидни таниб, эҳтиром билан саломлашди. Мўйсафид Алишерни кўп мақтаб, уни яна дуо қилди. Шундан сўнг ота-бола у киши билан хайрлашиб карвонсарой сари равона бўлдилар.

Иўлда Алишер отасидан бу кишининг кимлигини, унга бу қадар ҳурмат кўрсатганининг боисини сўради.

— Бу киши машҳур олим, тарихчи Шарафиддин Али Яздий бўладилар! — деб жавоб берди Ғиёсиддин. У ўғлига олимнинг хизматларини, мартабасини тушунтирди.

Бу учрашув 1447 йили Тафт шаҳрида юз берди.

Шарафиддин Али Яздий ўша даврнинг таниқли тарихчиси эди. У ёзган «Зафарнома» китобида Ўрта Осиё, Кавказ, Яқин ва Ўрта Шарқ, Ҳиндистон халқларининг тарихи, Амир Темир қўшинларининг фотиҳлик юришлари, уларнинг эришган ғалабалари, қирғин-баротлар муфассал тасвир этилган. Кексайиб қолган тарихчи олим Хуросоннинг кейинги ҳукмрони Султон Муҳаммад даврида ўз она юрти Язд яқинидаги Тафт шаҳрида жойлашиб шу хонақоҳда истиқомат қилар эди.

Алишернинг Шарафиддин Али Яздий билан бўлган бу учрашуви рамзий маъно касб этарди. Бу — ўз даврининг буюк тарихчиси, ҳамда келажак алломасининг учрашуви эди. Болалигида Али Яздий таважжужига сазовор бўлган Навоий кейинчалик ўз замонасининг зукко тарихчиларига ҳомий ва устоз бўлди. Чунончи балхли Саид Хоншоҳнинг ўғли Мирхонд Навоийнинг таклифига биноан умумий тарих бўйича катта асар яратди. Бу ҳақда Навоий бундай деб ёзган:

«Бу фақир илтимоси билан офаринийдин бу кунгача тарихи жомий битийдурким, таснифига етибдур, иншо-оллоҳ тугатурга тавфиқ топгайким, таворих орасида андин муайяноқ тарих бўлмагусидир».

(У киши менинг илтимосимга кўра дунё яратилишидан тортиб, ҳозирги кунгача умумий тарих (китоби) ёзмоқда, ниҳоясига етиб қолган, худо хоҳласа тугатар, тарихлар ичида бундан аниқроқ тарих бўлмаяжак).

Навоний тарбиясида Хондамир, Восифий каби тарихчилар етишиб чиқди. Навоний ўзи «Эрон подшоҳлари тарихи»ни ёзди. «Садди Искандарий» дostonини ёзишда ва бошқа асарларини яратганда ўзининг билимдон тарихчи эканини кўрсатди...

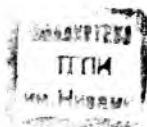
Ғиёсиддин ўғли Алишерни етаклаганича карвонсарой сари йўл олди. У мамлакатнинг осуда кунларга эришишини, ўғлининг улуғ олим ва фозил киши бўлиб етишишини ўйларкан, буғунги учрашувини саодатли келажақдап башорат деб ишонар эди.

Хуросон нотинч кунларни бошдан кечирмоқда эди. Маҳаллий ҳукмдорлар бир-бирлари билан уруш олиб борар, деҳқончилик издан чиққан, турмуш тарзи бузилган эди. Бутун авлод-аждоди подшоҳ саройига доҳил бўлган, подшоҳнинг яқинларидан ҳисобланган Ғиёсиддин оиласи бу нотинч кунларда Ҳиротда қололмади. То ўз тарафдорларининг қўли баланд келгунича Ғиёсиддин тинчроқ, ғафилларининг кўзидан нарироқ бўлиш учун бола-чақаси билан Ироқ сари йўл олди.

Ғиёсиддиннинг оиласи Хуросонга фақат 1450 йил бошларида қайтишга муяссар бўлди. Бу вақтда Хуросон ҳокимияти Абулқосим Бобир қўлига ўтиб, мамлакатда қисман тартиб ўрнатилган эди. Ғиёсиддин подшоҳ билан яқин бўлгани учун Сабзавор шаҳрига ҳоким этиб тайинланди. Ун беш яшар Алишер ҳам Абулқосим Бобир хизматига кирди. Бу вақтда Алишер шеър машқига астойдил киришган бўлиб, унинг шеърлари адабиёт мухлисларининг эътиборини қозона бошлади. Абулқосим Бобир ҳам бундан хабар топган, ёш шонрининг юксак истеъдодини тақдирлаб, ёрдам кўрсатиб турар эди.

Алишер туркий тилда ёзган шеърларига Навоний, форсий тилдаги шеърларига Фоний деб тахаллус қўяр эди. Ҳар икки тилни тўла билган, уларда бемалол ёзган кишиларни Зуллисонайн (икки тил эгаси) дейдилар. Алишер ана шундай Зуллисонайн шоир бўлиб танилди.

745732

Шу даврда Ҳиротда ўзбек ва форс-тожик адабиёти-нинг атоқли арбоблари яшаб, ижод этар эдилар. Шундай зотлардан бири ўзбек адабий тилининг ривожига катта ҳисса қўшган шоир Лутфий эди. Навоий эндигина шоир сифатида шуҳрат топа бошлаган йиллари Лутфий қартайиб қолган, ўз замонасининг машҳур шоири эди. Уларнинг ижодий суҳбатлари, Лутфийнинг ёш Навоий газалларига юксак баҳо бергани тўғрисида тарихчи Хондамир ўзининг «Макорим ул ахлоқ» китобида бундай ҳикоя қилади:

Бир кун и ёш Алишер Навоий Лутфий ҳузурига келди. У ўзининг ёзган газалларидан бирини кекса шоирга ўқиб берди. Бу газал шундай бошланар эди:

Оразни ёнгоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз ниҳон ўлғоч қуёш.

(Чехрасини ёпганда кўзимдан кўз ёшлари шундай тирқираб чиқадики, Худди қуёш яширинган пайтда юлдузлар пайдо бўлгандай бўлади.)

Кекса шоир бу газалдан бениҳоя хурсанд бўлди. У Навоийга ва бошқа суҳбатдошларига қарата деди: «Оллоҳ номига қасамёд қилиб айтаманки, ўзим ёзган ўзбек ва форс тилидаги ўн-ўн икки минг шеърни шу газалга жон-жон деб алмашар ва шундан ўзимни ютиб чиққан деб ҳисоблар эдим.»

Лутфий ёш шоирнинг шеърини истеъдоди ва маҳоратига ана шундай юксак баҳо берган эди.

Навоий эса ҳар доим Лутфийни туркий забон шоирларнинг пешқадами, сўз ва шеър подшоҳи деб билар эди.

Лутфий Ҳиротнинг Деҳи Қанор (Чекка қишлоқ) қишлоғида яшади, 99 йил умр кўрди. У йигитлик даврида зоҳирий илмлардан таҳсил олди. Сўнгра Мавлоно Шаҳобиддин Ҳиёбоний устозлигида сўфия таълимотини ўрганди. У дарвишсифат киши эди. Навоий Лутфий билан мулоқатда бўлганини, унинг ҳамиша яхши ниятлар билдириб алқаганини билдиради, ўша тилакларнинг амалга ошишига хоҳиш баён этади. Кейинчалик Лутфийни таърифлаб Навоий бундай деб ёзган эди:

«У ўз замонининг маликул каломи эрди, форсий ва туркийда назири йўқ эрди, аммо туркийда шуҳрати кўп роқ эрди ва туркча девони машҳурдир».

Яна Навоийнинг хабар қилишича, Лутфий ўн минг байтдан зиёд «Зафарнома» китобини маснавийда ўзбек тилига таржима қилган. Аммо бу асар баёзга ёзилмагани учун унчалик шуҳрат топмаган.

Лутфий ҳаётининг охирида «офтоб» радифли бир шеър ёзди. Бошқа шоирлар унга назира боғладилар, аммо Лутфий даражасида ёзолмадилар. Ҳаётдан кўз юмиш олдидан Лутфий бир ғазал бошлади. Унинг биринчи байти қуйидагичадир:

Гар кори дили ошиқ бо кофири чин уфтод
Беҳ зонки, ба бадхўйи бемеҳри чунин уфтод.
(Агар ошиқ дилининг иши чин кофирига тушса,
Менинг ўшанга ўхшаш бадфеъл ва меҳрсиз ёримга
тушгандан кўра афзалдир)

Лутфий бу ғазални тугатиб улгуролмади. У васият қилдики, уни Жомий (Маҳдуми Нуран) ёзиб тугалласин ва ўз девонига киритсин. Жомий бу васиятни бажо келтирди.

САЙИД ҲАСАН АРДАШЕР

Алишер 15—16 ёшлигидаёқ унинг шеърлари Ҳирот, Машҳад, Астрабод ва бошқа шаҳарларнинг таъби назм эгалари орасида кенг шуҳрат топган эди. Алишер Саййид Ҳасан Ардашер билан учрашди. Саййид Ҳасаннинг отаси Бойсунғур султон давридан бошлаб сарой хизматида бўлган, ҳам шоир, ҳам олим, ҳам давлат арбоби сифатида танилган киши эди.

Бир куни шоирлар суҳбатига Саййид Ҳасан Ардашер Алишер Навоийнинг қуйидаги байтларини завқ-шавқ билан ўқиди:

Фурқатингдан заъфарон узра тўкармен лолалар,
Лолалар эрмас-ки, бағримдан эрур парғолалар.

(Сендан айрилиқда сариғ юзим устига лолалар тўкаман,
Улар лолалар эмас, бағримдан узилган қопли
парчалардир).

Қирқ ёшлар атрофидаги бу одамнинг чеҳраси шеър ўқиётган пайтда батамом ўзгариб кетар эди. Қўзлари завқдан чақнар, одатда ғоят мулоим ва ҳалим эшитилувчи овози байт мазмунига қараб гоҳ шиддат, гоҳ маъюслик касб этарди. У бутун вужуди билан ана шу шеърга сингиб кетгани, жонбахш мисралар билангина яшаётгани унинг ҳар бир ҳаракатида сезилиб турарди.

Саййид Ҳасан Ардашер одоб, илм бобида мукаммал бўлганидан, у гарчи сарф, наҳв, араб тили, мантиқ ва камол, шариат қонуншунослиги ва пайғамбар сўзларининг талқини, илми нуҷуш, шеър мусиқий илмини пухта билса-да, йиғинларда кам сўзлар, кишиларнинг бирор илмий борада айрим нуқсли фикрларини эшитса, дарров уларнинг юзига солмас, унга илзом ва хижолат етишидан андиша қилар эди. Саййид Ҳасан бундай фазилатлари билан кўпчилик орасида юксак ҳурмат ва эътиборга сазовор, билимдон ва хуштабъ киши эди.

Бу одамнинг шеърини ўқиб алқаши ёш шоирга жуда ёқди. Бироқ унинг таҳсинидан хижолат бўлиб бошини эгди.

Саййид Ҳасан яна Навойнинг шеърини ўқий бошлади:

Ул париванким, бўлубмен зору саргардон анга
Ишқидин олам манга ҳайрону, мен ҳайрон анга...

Мажлис аҳли камгап кишининг бу қадар шеърхошликка тушиб кетганини завқ ва ҳазиломуз табасум билан кузатардилар. Алишер шеърини бунчалик қадрлайдиган, ҳар бир сўзини бутун нафосати билан идрок қила биладиган зотга ҳайрону лол бўлиб қолди.

Саййид Ҳасан билан Алишер дунёқарашлари, шеърятга муносабати бир-бирига ҳамоҳанг кишилар бўлиб чиқдилар. Гарчи уларнинг ёшида анча фарқ бўлса-да, мушоҳадалари бир хил эди. Икки унсдош кўнгилнинг бир-бирига интилиши табиийдир. Уларни чин дўстлик, маълум даражада устоз ва шогирдлик, ота ва болалик туйғуларини чамбарчас бослаб қўйди. Улар тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб турадиган бўлдилар. Бу суҳбатларда шеър талқинлари, ишонининг улуғлиги, унинг табиат яратган барча мавжудотларининг энг олий мақоми эка-

ни, унинг фазилати, шоирлар ва шеър аҳлининг бурчи тўғрисида сўз борар эди.

Саййид Ҳасан ёш Навоийнинг порлоқ истеъдодига тўла ишонч ҳосил қилган эди.

— Сизнинг асос ишингиз назм айтмоқ, назм тараққиётини янада олий даражага кўтармоқдир, — деди бир куни суҳбат асносида Саййид Ҳасан. — Фазл эгасининг шарафи фақрдадир. Фақр ва камтарлик фазилатли инсон қадрини янада оширғай.

Фақр тариқига далолат ва ундаш, назм тарғиби Саййид Ҳасаннинг Навоийга уқдирадиган доимий гаплари эди. Зотан эзгуликнинг такрори яхшиликка йўл бошлар. Шоир учун эса назмга даъват этувчи, ёзган асарларини севиб ўқувчи ва қадрловчи кишидан азинроқ зот бўлмайди. Шундан сўнг улар яна Лутфий, Хўжа Ҳофиз Шерозий, Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Шайх Фаридуддин Аттор шеърларидан ўқирдилар, шайх Азиз Насафий китоблари тўғрисида фикрлашардилар.

Алишер Саййид Ҳасан Ардашерга қаттиқ ихлос қўйди, у киши билан ҳар кунги суҳбат ёш шоир учун гоят мароқли ва зарурат бўлиб қолди. Саййид Ҳасан учун ҳам Алишер билан мулоқат худди шундай эди. Бир куни хизмат туфайли улар белгиланган вақтда учрашолмай қолдилар. Алишер кун бўйи бетоқат бўлиб юрди. Кечқурун Саййид Ҳасан Ардашер келиб дўстидан хабар топди. Улар бирор кун кўришмаса ҳамиша шундай қўйга тушар эдилар.

Икки улуғ зот ўртасидаги бу дўстлик Саййид Ҳасан Ардашер ҳаётининг поёнигача яъни ўттиз уч йил давом этди.

Навоий Саййид Ҳасаннинг вафотидан сўнг унга бағишлаб «Ҳолати Саййид Ҳасан Ардашер» китобини ёзди. Унинг ҳаёт пайтида ёзилган «Ҳасби ҳол» шеърый мактуби ҳам шу зотга бағишланган эди.

МАШҲАД

1457 йили Алишернинг отаси Ғиёсиддин Баҳодир вафот этди. Энди ўн олти ёшли Алишер турмушнинг ҳар хил зарбаларига ёлғиз бардош беришга, унинг потекис оқимида ҳушёрлик, чапдастлик билан сузишга маж-

бур эди. Чунки укаси Дарвеш Али ҳали ёш, онаси гарчи аслзодалар оиласидан бўлса-да, бирор мавқе эгаси эмасди.

Отасининг вафоти йили Хуросон ҳокимияти Султон Абу Саид ихтиёрига ўтди. Бу султон Моварауннаҳр билан Хуросонни бирлаштириб ўз қўлида тутишга кўп интилиб кўрган, аммо Абулқосим Бобир ҳаёт пайтида бунинг уддасидан чиқолмаган эди. Унинг вафотидан кейин эса оз фурсат ҳукмронликни қўлга киритгач, Иброҳим Муҳаммадни четлатиб Абу Саид Хуросонни иш-ғол этди.

Султон Абу Саид ўзининг энг хавфли душманларидан бири деб темурийлар оиласига онд шаҳзода Ҳусайн Байқарони билар эди.

Ҳусайн оз фурсат Бобир хизматида бўлиб, у билан бирга Самарқанд юришида иштирок этди. 1454 йили Бобир ва Абу Саид ўртасида сулҳ тузилгач, Самарқандда Абу Саид хизматида бўлди. Аммо Абу Саиддан кўп жафо кўрди, яна Абулқосим Бобир ҳузурига қайтди.

Абулқосим Бобир вафотидан сўнг Ҳусайн Байқаро Машҳаддан Марвга кетди ва Хуросон учун кураш бошлади. У аввал Марв ҳокимлигини эгаллади. 1457 йили Несо ва Астрабод шаҳарларини ҳам қўлга киритди. Алишер Ҳусайн билан маслакдош эди. Умуман Алишерлар оиласи бу курашда Ҳусайнга садоқат билан хизмат қилди.

Шу сабаб Алишернинг тоғаси Мир Саид Қобилий Абу Саид Султоннинг буйруғига кўра Сарахс қўрғонида қатл этилди. Алишернинг суюкли дўсти ва кичик тоғаси Али Ғарибий ҳам Самарқандда ўлдирилди. Бундай шароитда Алишернинг Ҳиротда қолиши мумкин эмас эди. Шунинг учун у Машҳадда яшади. Машҳадда яшашининг сабабини, «айни ифлос ва фалокат ва сарнавиш ва ранжуриш Машҳад сари тортиб элтди», — деб изоҳлади. Бошпанасиз Алишер бир мадраса ҳужрасига жойлашди. Муттасил таҳсил ва ижод билан шуғулланди, расмий ҳокимиятнинг шубҳа ва таъқиби остида бўлган мусофир йигитнинг ҳоли қандай кечиши аён. Бунинг устига мафосил (бўғин сирқираши) касали илашиб Алишер ётиб қолди. Кун бўйи унинг суяклари сирқираб оғрир, бемор ҳеч қачон офтоб тушмайдиган зах ҳужрада ёлғиз ётар эди. Алишер яшайдиган жой гариб ва камбағал толиби

илмлар учун бериладиган буқъалардан (мадраса ҳуж-
раларидан) бири эди.

Унинг икки эшиги бевосита ҳовлига очилар, эшик тепасида панжарали дарича бўлиб, ёруғ фақат ўша ердан тушар эди. Эшикдан кираверишда, ўнг томонда ўчоқ, ўчоқ устидан томга қараб кетган мўри ҳам тутун-ни, ҳам супирганда кўтарилган чангни тортарди. Ўчоқ устида кичик бир декча бўлиб, у аҳёнда бир ишлатиларди. Аммо ўчоқ бошидаги қумғон доим хизматда. Оёқ остига гишт терилган, устига похол солиниб, юмшоқ кигиз тўшалган. Девор яқинидаги хонтахта ҳам чой ичиш, ҳам мутолаа, ҳам ёзиш учун хизмат қилар эди. Токчалар китобга лиқ тўла, деворларда ғоят чиройли насх талиқ хати билан битилган қитъалар, рубоий ва байтлар ёзилган лавҳалар осиглиқ.

Хонтахта атрофига кўрпача тўшалган бўлиб, бемор Алишер шу ерда ётарди. У ётган жойида токчадаги китобларни олиб ўқир эди. Хонтахта устида бир даста қоғоз, қора тушли довод ва бир неча қамниш қалам турарди.

Бир кун и эрталаб шоир барвақт уйғонди. Танасида қаттиқ огриқ сезса-да, ўрнидан туриб, намоз ўқиди. Сўнгра ўчоққа ўт ёқиб қумғон қайнатди. Иссиқ чойга ивигилган қаттиқ нон, майиз танасига қувват бағишлагандек бўлди. У дастурхонни йиғиштириб, қаламини қўлга олди. Қия очиқ эшикдан оқариб келаётган осмоннинг бир бўлаги кўринар, кўтарилаётган қуёш шуъласи шу осмон бўлагига сайр қилаётган ҳилолни борган сари нурсизлантирарди.

Алишер шамни ўчирди ва қамниш қаламни доводга ботириб қуёш нурида оқариб турган қоғозга қуйидаги байтни ёзди:

Ҳар қаён боқсам юзумга ул қуёшдин нур эрур,
Ҳар сори қилсам назар ул ой манга манзур эрур...

Шоир ғазалнинг охириги байтини тахаллус тушириб якунлади:

Ғар Навоий сиймбарлар васлини истаб кўрса ранж
Ўўқ ажаб, нечуки хом этган киши ранжур эрур.

Ғазални бир неча бор ўқиб чиқди, ўзига ёққан байтларни қайта-қайта такрорлади. Шундан кейин уни оққа кўчириб чўнтагига солди.

Шеър илҳоми билан унутилгандай бўлган нотоблик яна ўзини сездирди. Алишер бўшашиб тўшакка ёнбошлади. Яна ёлғизлик, хасталик, ғариблик алами юрагини қиймалай бошлади. Фикри Ҳиротга — дўстлари сари учди.

Бир маҳал ҳужра эшигини биров эҳтиёткорлик билан тақиллатди.

— Марҳамат қилсинлар, мен шу ердан, — деди Алишер.

Эшик очилиб ҳужрага баланд бўйли, норғул, ҳар бир ҳаракатидан куч-қувват ёғилиб турган бир киши кириб келди. Унинг бўйдор жуссаси қанчалик бақувват ва чайир бўлса-да, юз ифодаси, жилмайиб турган кўзлари пок қалбидан далолат бериб турарди.

— Ассалому алайкум, — деди у одоб билан.

Алишер эшикдан кириб келган кишини кўриб бирдан ўрнидан туришга интилди.

— Ваалайкум ассалом, марҳабо, марҳабо, — деди қувонч билан.

Меҳмон дарҳол Алишер ёнига чўкка тушди.

— Беговта бўлмасинлар, — деди қучоқлашиб кўришаркан.

Бу киши Хуросонда номи чиққан куштигир (полвон), мусиқашунос ва хонанда Паҳлавон Муҳаммад эди. Алишер Паҳлавон Муҳаммад билан Ҳиротда танишган, ўшандан бери ўтган икки-уч йил давомида ўрталарида самимий дўстлик пайдо бўлган эди.

Паҳлавон Муҳаммад замонанинг ягона ва енгилмас полвони сифатида донг чиқарган, шунингдек у кўп дил-писанд ғазаллари, ёқимли овози, мусиқий илмидан мукаммал хабардорлиги билан ҳам машҳур эди. У замона фозиллари Устод Муҳаммад Хоразмий, Мавлоно Нуъмон, Мавлоно Соҳиб Балхӣ, Шайх Сафойи Самарқандий каби моҳир сапъаткорларнинг даврасида юрар, уларнинг эътироф ва ҳурматига сазовор бўлган эди.

Муҳаммад Паҳлавон яратган машҳур амаллардан «Чоргоҳ», «Сегоҳ» каби куйлар, уларга туширилган Мир Бузурк Тирмизий, Мавлоно Ҳисравий, Мавлоно Қотибийнинг шеърлари Хуросондагина эмас, Самарқанд ва Ироқдаги барча хонадалар орасида ҳам кенг тарқалган, шуҳрат топган эди.

Алишер дўстининг келганидан ҳаят шодланди. Уларнинг суҳбатлари узоқ давом этди. Паҳлавон Алишернинг

оғриқ суяқларига ором бериб уни яхшилаб уқалаб қўйди, уни даволаётган табиб Мавлоно Абдусалом Шерозийнинг фазилатларини мақтади, дўстининг тезда соғайиб кетишига ишонч билдирди. Суҳбат мавзуи яна шеър ва адабиётга кўчди. Паҳлавон Алишердан сўради:

— Бу кун дерларким, Сиз туркча шеърни яхши айтибсиз ва туркча назм айтур элдин ҳам эшитамизки, бу сўзлар ҳақдир. Бизнинг бир саволимиз бор, шунга жавоб берсангиз.

— Билсам жавоб берай, Сиз саволингизни айтинг.

— Саволимиз булдурки, шеърлари ҳаётда пухта ўрнашган туркигўй шуародан қайси бири яхшироқ айтади. Сизнинг фикрингиз қандайдир?

— Барчалари яхши айтадилар.

— Сиз такаллуф ва камтарликни қўйинг, нима қандай бўлса, шунини айтинг. Ҳаммаси бир хил эмас, албатта тафовут бор.

— Мавлоно Лутфий барчадан устундирлар. Бу қавмнинг устои ва сўз подшоҳидир.

— Нега Саид Насимийни айтмадингиз.

— Хотирга келмади. Саид Насимийнинг назми ўзгараганга эгадир. У зоҳир аҳли идрокидек шеър айтмайди, балки ҳақиқат тариқин адо қилибдур ва бу саволда Сизнинг ғаразингиз мажоз тарихида айтур эл эрди.

Паҳлавон киноя билан деди:

— Саид Насимий борида сиз Лутфийни устун қўясиз. Ваҳоланки, Саид Насимийнинг назми зоҳир юзидан мажоз тариқига алоқадордир ва маъни изидан ҳақиқат тариқида.

Шундан сўнг Павҳлавон шеър ўқий бошлади. Бу шеър Навоий эрталаб ёзган ғазалнинг айнан ўзгинаси эди. Таҳаллусли байтда эса «Навоий» ўрнига «Насимий» дейилган эди.

Алишер ҳайратда қолди. У дўстига билдирмай секингина чўнтагига қўл юборди. Шеър битилган қоғоз чўнтакда. Яна унинг ҳайронлиги ошди. Таҳаллус туширилган мисрага Насимий сўзи ғоят ўринли келган эди.

Паҳлавон ғазалнинг айрим байтларини қайта-қайта ўқир, Навоий билан бу байт уларнинг мажозий мазмунини тўғрисида баҳс қилар эди.

— Бу шеърни қачон ёд қилган эдингиз? — деб сўради Навоий охири.

— Ун икки йил бўлди, — деб жавоб берди Паҳлавон, — Бобир Мирзонинг суҳбатига ўқилганда менга бағоят хуш келди. Битиб олиб ёд тутдим.

Эртаси куни эрталаб Паҳлавон Муҳаммад тўрт нафар шогирди билан Алишер ҳузурига келди. Йигитлардан бири дарров ўчоққа ўт ёқиб қумғон осди. Алишер билан Паҳлавон хонтахта ёнига ўтириб суҳбатга тушиб кетдилар. Шогирдлар пойгада тиз чўкдилар.

Алишерга кечаги таҳаййор ҳамон тинчлик бермас эди. Тезроқ бу муаммони ҳал этиш ниятида яна ўша мавзуда сўз бошлади. Паҳлавон Муҳаммад кулимсираб деди:

— Ул шеърни мен ёд тутган пайтимда мана бу куштигир йигитлар ҳам бор эдилар, улар ҳам ўргандилар, — Шундан сўнг йигитларга қараб деди: — Мен билан ўрганган шеърингизни ўқинг.

Йигитлар бири олиб, бири қўйиб Алишернинг ўша ғазалини Насимий таҳаллуси билан ўқий бошладилар. Шоирнинг таажжуби яна ортди. Паҳлавон бу ғазални кўкларга кўтариб мақташга тушди. Унинг ҳар бир сўзи ҳақ, ғазалининг ҳар бир байти мукамал, унинг мазмуни таҳсинга сазовордир.

Паҳлавон йигитларга рухсат бериб юборди. Шоир билан ёлғиз қолгач, у Алишерга бу воқеанинг сирини айтди. Алишерни уқалаётганда чўнтагидан чиқиб турган қоғозга кўзи тушади. Уни секин олиб қараса янги битилган ғазал экан. Ғазал Паҳлавонга маъқул бўлади. Қайта-қайта ўқиб ёдлаб олади. Аммо охириги байтига «Навойи» таҳаллусини «Насимий» билан алмаштиради. Кечқурун уйига қайтгач, ҳалиги куштигир йигитларга ғазални ўргатади.

Шундай қилиб Паҳлавон Насимий номи остида Навойини кўзда тутиб унинг туркигўй шоирлар ичида энг мукамал ва устун эканлигини унинг ўзига исбот қилиб берди. Бу воқеа яна Паҳлавоннинг зеҳни ва ёдлаш қobiliяти нақадар ўткир ва тез эканини билдиради. Паҳлавон Муҳаммаднинг бундай ажойиб ишлари ва гаройиб фазилатлари кўп эди.

Паҳлавон шоирлар, олимлар, мусиқашунослар ва санъаткорлардан кўпини яхши билар, улар тўғрисида Алишерга сўзлаб берарди. У ҳозир хизмат юзасидан Машҳадда янаётгани сабабли Алишер билан ҳар куни учрашиб суҳбатлашиб турарди.

Бир куни Паҳлавон Муҳаммад одатлагидек бир оз нарсa харид қилиб келди. Учоққа ўт ёқди, декчани осиб овқат тайёрлашга киришди.

Алишер ётган жойида Паҳлавонга деди:

— Сиз Шайх Камол Турбатийни яхши билурмисиз?

Учоқ бошида урилиб турган Паҳлавон ўша жойдан жавоб қилди:

— Ўзларини яхши билмасам-да, шеърларини яхши билурман. Хусусан Хўжа Ҳофиз газалларига боғланган мухаммаслари ғоят мароқлидир.

— Менга ҳам у кишининг шеърлари кўп мақбул, — деди Алишер. — Ўзларини кўришга орзумандман.

— Иншооллоҳ насиб бўлғай, — деди Паҳлавон. — У кишининг ёзган кўп муаммолари ҳам кўпчиликка мақбулдир.

Учоқда олов юришиб кетди, Паҳлавон келиб хонтахта ёнига чўкди. Икки дўстининг суҳбати қизиб кетди.

Қурбон ҳайити арафаси эди. Ташқарида баҳор чеҳра очган, чечаклар гуллаган, атроф кўм-кўк сабззор. Хужранинг эшиклари ланг очик. Дарича ва эшикдан ёпирилиб кирган шабада бинафша ҳидларини димоққа уради. Бугун Алишернинг аҳволи яна огирлашди, қимирлашга ҳам мажолни қолмаган эди. Ғариблик ва хасталик бир-галашиб ёпишганда киши туман огриқларга дучор бўлиши табиий. Шоир маъносинигоҳини югуртираркан, девордаги байт ва қитъаларни ўқиб кўнглини хижил қилаётган ўйлардан чалғимоқчи бўлди. Шу пайт эшик ортида бир гуруҳ одамларнинг шарпаси эшитилди. Қурбон ҳайит арафасида Машҳадга Имом равзасига зиёратга келган халқнинг буқъаларни ҳам айланиб чиқиш одати бор эди. «Зиёратчилардан бўлса керак», — деб ўйлади Алишер. Шу пайт хужрага бир тўда кишилар кириб келдилар. Улар бир чеккада ўралиб ётган беморли кўрмадилар. Ташқарида ярим қоронғи хужрага киргач, кўзлари қамашган бўлса керак улардан бири деворга осилган шеърлардан бирини ўқиди. Байтнинг мазмуни тўғрисида баҳс бошланди. Келувчилар орасида ёши улугроқ бир киши бор эди, барчалари унга ҳурмат билан муомала қилар эдилар. У киши ҳам ўз фикрини

билдирди, кўпчилик уни қувватлаган бўлди. Шу пайт Алишер ётган жойидан у кишининг фикрига эътироз билдирди. Шунда тўдадан бир одам бошлиққа қараб:

— Бу бемор йигит ҳам бир сўз айтмоқчидир, — деди.

Гуруҳга бош бўлган зот қайрилиб бурчакда ётган Алишерни кўрди. Саломлашгач, айтган сўзини такрорлашни сўради.

Алишер у кишининг фикрига зид келадиган шеър талқинини баён қилди. У одам сал хаёлга чўмди, сўнг бош ирғаб Алишернинг фикрини маъқуллади.

— Дарҳақиқат бу йигит ҳақдир, — деди у шерикларига. — Мендан саҳв ўтган. — Шундан сўнг у Алишерга юзланди. — Иним сиз ким бўладурсиз, бу ҳужрада донм истиқоматдадурмисиз?

Алишер ўзининг ким эканлигини айтди ва шу ерда муқим яшаётганини билдирди.

Даврадаги кишилардан бири Алишерга ўз суҳбатдошини танитди.

— Бу ҳазрат Шайх Камол Турбатийдирлар.

Бошқа таърифнинг ҳожати йўқ эди. Юксак истеъдол эгаси бўлмиш шоир Шайх Камол Турбатийнинг номи бутун Хуросонда маълум ва машҳур эди. Навоий қувноб кетди.

— Бениҳоя масрурманки, Сизни шахсан учратдим. Узоқ фурсатларки, Сиз билан танишмоққа орзуманд эрдим. Худо насиб этгани шу кун экан. Ўзр, мен бетобликда сизларни кўнгилдагидек кута олмадим, — деди у ҳаяжонини яшира олмай.

— Мен ҳам Сизнинг борангизда кўп эшитган, ғазалларингизни мамнуният билан мутолаа қилган эдим, — деди Шайх Камол Турбатий. — Сизнинг ошнолигингизни ҳамиша орзу қилар эдим.

Унинг бу учрашувдан мамнунлиги юз-кўзидаги хушвақтлик шуъласидан яққол билиниб турар эди. У хонтахта ёнига ўтирди. Бошқалар ҳам бемор атрофига чўкдилар. Ҳар икки шоир бир-бирларига изҳори ҳурмат кўрсатиб ёқимли сўзлар айтдилар. Суҳбат асносида Турбатий ўзининг бир муаммосини ўқиди:

Онеки дар ҳавоён сари зулфи ёри маст,
Аввал эн зар гузаштау, дар охиран ҳабаст.

Бу байтнинг мазмуни тўғрисида қизгин баҳс бўлди. Сўнг зиёратчилар Навоий билан хайрлашиб ҳужрадан чиқдилар. Кечга томон ҳужрага икки йигит кириб келди. Уларнинг бошларида дастурхонга ўроғлиқ катта саватлар бор эди. Саватларни хонтахтага қўйишар экан улардан бири деди:

— Бу совғаларни Сизга ҳазрати Шайх Турбатий йўлладилар. Марҳамат қилгайсиз.

Саватларда турли ноз-неъматлар, қуруқ мева ва бошқа емишлар бор эди. Алишер миннатдорчилик изҳор этди.

— Шайх эртага ўзлари яна келажак эканларини айтдилар, — деди ҳалиги йигит. Сўнгра уй эгасидан руҳсат сўраб хайрлашдилар.

Эртасига шоир Қамол Турбатий Алишер хужрасига ташир буюрди. Улар ўзларининг янги шеърларини ўқиб, турли мавзуларда суҳбат қурдилар.

САМАРҚАНД

Алишер 1464 йили Машҳаддан Ҳиротга қайтиб келди. Бу пайтда у бутун Хуросонда таниқли шоир эди. Унинг туркий ҳамда форсий тилларда ёзган ғазал ва муҳаммаслари, рубоий ва қитъалари, соқийнома ва туюқлари эл орасида кенг шуҳрат топган эди. Бастакорлар уларга куй басталаган, хонандалар бу қўшиқларни завқ билан ижро этар, илм аҳли мадрасаларда, шеърый суҳбатларда ҳар бир мисранинг мазмуни чақиб бир-бири билан толиққунча баҳслашар эди.

Машҳаддаги саккиз йил давом этган таҳсил ва шеърый машқлар унинг илмий тақомилини, мушоҳадасини ўстирди. Навоий шеър илмидан ташқари мантиқ, фалсафа, мусиқий, илоҳиёт, илми нужум, тарих илмларини чуқур ўрганди. Лутфийдек зотнинг Навоий ижодига берган юксак баҳоси Ҳиротдаги аҳли илм ва шеър орасида кенг тарқалди. Шоирнинг Саййид Ҳасан Ардашер, Муҳаммад Паҳлавон каби садоқатли дўстлари унинг шуҳратини янада ёйдилар.

Аммо Навоий бу пайтда шеър ва илм аҳли ўртасида қанчалик юксак эътибор ва обрўга эга бўлмасин, унинг Султон Абу Саид қаршисидаги мавқеи шунчалик пасай-

моқда эди. Султон Алишердан ҳадиксирар, ўз сиёсий душмани Ҳусайн Байқаронинг дўсти ва иттифоқдоши бўлмиш бир кишининг Хуросонда шунчалик обрў ва нуфуз эгаси бўлишига тоқат қилолмас эди. Бундан ташқари Абу Саид атрофига уюшган моддоҳ шоирлар ҳам Навоийнинг шоирлик шуҳратига ҳасад қилар, имкони борича уни подшоҳга ёмон кўрсатишга уринишар эди. Навоийнинг ўзига ишончи, подшоҳ ва унинг ҳокимиятига очикдан-очик салбий муносабати, зolim подшоҳларнинг қилмишларини танқид этувчи шеърлари бу душманликни янада кучайтирар эди.

Отасининг вафоти туфайли иқтисодий ва молнийвий аҳволни оғирлашган шоир подшоҳнинг таъқибига дучор бўлиб кўпгина қийинчиликларга учради.

1466 йилнинг ўрталари. Султон Абу Саид Навоийни ўз ҳузурига чақирди. Навоий шоҳ қабулхонасига неча хил ҳаёлларда кириб келди. Олтин ва қимматбаҳо тошлар билан нақшланган равоқлар, подшоҳни улуғловчи шеърини парча ва оятлар ёзилган пештоқлар келувчига буюк ҳокимиятнинг қудрати ва бузилмаслигини намоён этиш, унинг шахси бу қудрат қаршисида ниҳоят ожиз ва заиф эканини билдириши керак. Навоий бу ҳашаматни кўриб кўнглидан ўтказди: «Бу равоқнинг ёштларини масжидларни бузиб олиб келинган, остидаги харсанг тошлар эса хароб қилинган мазористонлардан келтирилган, пардалари, иплари эл жонидан тўқилган, қизил пақшлари эса халойиқ қони билан бўялгандир. Бу жаҳондорлар унутадиларки, улусга нисба учидек озор етказган кишига жазоси туядек бўлиб қайтади, кундузлари зулм, кечалари фисқ билан шуғулланувчи бу тождорлар ана шундай ноҳақликнинг охири вой эканини идрок қилишдан ожиздирлар».

У шундай ҳаёллар билан қабулхонага кириб келди. Шоҳ мулозимларидан бири уни кутмоқда эди. Мулозим Навоийнинг саломига қошини чимирган ҳолда қуруққина жавоб қайтарди-да, дарҳол мақсадга кўчди.

— Подшоҳ ҳазратларининг фармони олийларига кўра Сиз Самарқандга жўнайсиз. Самарқанд ҳукмрони Аҳмад Ҳожибек жапоблари бу фармондан хабардордирлар. У ерда лозим кўрилган муҳлатгача таҳсия билан машғул бўлмоғингиз вожибдир.

— Подшоҳ ҳазратларининг улуғ илтифотларидан

роят мамнунман. Қай фурсат сафарга отланмоқ лозим-дир? — деб сўради Навоий.

— Имкон борича тез фурсатда Самарқандга етиб бормоғингиз даркор, — деди мулозим ва суҳбат тугаганини билдириб, олдидаги қогозларга кўз югуртирди.

Навоий оқибат шундай бўлишини яхши билар эди. Подшоҳ ва амалдорлар билан бўлган муносабатининг қай йўсида яқинлашши аён бўлганидан бу фармон уни ажаблантирмади, ўзи ҳам бу ердан бош олиб кетини хаёлида юрарди. Аммо бари бир бу қувғин уни озми-кўпми ҳаяжонга солмай қўймади. Навоий паришон ҳолда Саййид Ҳасан Ардашернинг уйи сари йўл олди.

Эшикни очган хизматчи Навоийни очиқ чехра билан қарши олди ва Саййид Ҳасан Ардашернинг бир печакунга Ҳиротдан бошқа ёққа кетганини айтди. Унинг қачон қайтиши аниқ эмас. Навоий хизматчи билан хайрлашаркан: «Хат ёзиб воқеа тафсилтини баён қиларман», — деб кўнглидан ўтказди.

Кўп ўтмай Навоий катта бир карвонга қўшилиб Ҳиротдан Самарқандга йўл олди.

ҲАСБИҲОЛ

*Самарқанддан Саййид Ҳасан Ардашерга
ёзилган мактуб (1464—1469)*

Самарқандда ғурбат азобини кўп чеккан Навоий Хуросондаги қадрдон дўстларини соғиниб ёдлар эди. Бир куни у танишларидан бирининг Хуросонга кетадиган қарвон билан йўлга чиқажағидан хабар топди. Навоий у киши орқали Саййид Ҳасан Ардашерга бир мактуб юборишга ният қилди. Қарвон саҳар пайти йўлга отланар эди. Уша кеча Алишернинг фақирона ҳужрасида тонг отгунча чироқ ўчмади. Ойлаб кўнглида йиғилган кудурат, дард, ҳасратини қоғозга тўкди. Мисралар ёнаётган шамнинг кўз ёшидек тинимсиз қуйиларди. Хуросондаги бедодлик, зулм ва бидъатнинг ҳаддан ошгани, ғурбат ихтиёр этишнинг зарур бўлгани, тақдир тақозосига ризолик, келажакка умид қўйма мисраларга жо бўлар эди.

Саҳар чоғи у ҳужрадан чиқди. Регистон майдонини кесиб ўтди. Бибихоним масжидидан чиққан халқ ҳар тарафга тарқалмоқда эди. Уфқда ҳали чиқмаган қуёш шуь-лаларининг қизил акси кўринади. Навоий қирмизи осмонга боқиб, уни ғариблик ва истибдод зулмидан яра бўлган қалбига ўхшатди.

Туни билан ёзилган мактубда баён этган дардлари қайтадан кўнглидан кеча бошлади:

Бировга неча гурбат изҳор этиб,
Чу бир ерда кўп турғузиб хор этиб.
Бировниким, айлаб бир эл ичра хор,
Анга чора айлаб ул энди фирор...

Алишер рўбарўсидан чиққан мўйсафидларга салом бериб ўтди. Улар ёш йигитнинг тавозеъли саломига алик олиб улуғворлик билан йўлларида давом этдилар. Навоий пичирлаб шеърини мактубни ўқишда давом этди:

Жамол ичра тонг боши ноҳиддек,
Камол ичра туш вақти хуршиддек,
Вафо анга пеша, саҳо анга фан,
Вафоу саҳо кони Саййид Ҳасан,
Зиҳи равзадни хулқинг ортиқ баса,
Келиб боғи қадрингда тубо хаса,
Чу сенсеп букун олам аҳлида фард,
Ки ҳолин де олғай санга аҳли дард.
Манга ким видодинга хурсандмен
Жанобингга шогирду фарзанд мен...

Йўл чапга бурилди. Шоир янгигина тикланган, лекин ҳали тугалланмаган соҳибқирон Амир Темир мақбараси ёнидан ўтар эди. Дунёни титратган соҳибқироннинг авлодлари тахт талашиб қон тўкмоқдалар. Улкада тартиб йўқ. Навоийнинг кўз олдидан Хуросонда юз бераётган даҳшатли воқеалар бир-бир кечди. Яна мактубдаги Хуросон аҳволини тасвирловчи мисраларни такрорлай бошлади:

Элида кишиликдан асар йўқ,
Шарорадан ўзга падидор йўқ
Не эл, не киши балки шайтону дев,
Келиб барчага даъб бедоду рев.
Бўлиб до макон сатҳидин хонлари,
Адам мулки буғдойдин нонлари.

Қаро пул учун айлабон қатл фан,
Улуктин тамаъ айлаб, аммо кафан.
Улум келса бир зори бедил сари,
Мадад айлабон лек қотил сари.

Султон Абу Саид Навоийнинг эл орасидаги шуҳрати-
дан беҳад хавфсирар эди. Унинг халқ ўртасида обрў-эъ-
тибор қозониши ҳокимият илдизига зарба бўлажагини
яхши билар эди. Гарчи Навоий сарой хизматида саналса
ҳам эрксевар шоирнинг қалами истибодд эгасининг мад-
ҳига юрмади. Шоҳ илтифотидан маҳрум бўлган шоир-
нинг тайин хизмати, муайян турар жойи ҳам йўқ эди.
Атрофида шоҳнинг айгоқчилари изғиб юришар, нимаикн
ёзса, сўзласа ўша онда шоҳга маълум бўлиб турар эди.
Бу кеча мактуб битиб ўтириб Навоий кўп нарсани хаёл
қилди. Олдида фақат икки йўл бор: бири тарки дунё қи-
либ жаҳон ишларидан этак силкиб узлатга чекиниш, би-
ри бирон комил йўлбошчи топиб унинг фармони ва итти-
фоқида иш тутиб, адолат маслагига хизмаг қилиш. Шоир
қатъият билан иккинчи йўлни танлади. У ҳаётнинг ма-
шаққатлари ва зарбалари олдида эсанкираб қолмай
олижаноб ниятлар, олий интилишлар йўлига юз тутди,
бутун умрини халқпарварлик ва адолатпарварлик учун
бағишлашга узил-кесил аҳд қилди.

Агар бўлса бу йўлда умрим талаф
Чу бу йўлдадир ул ҳам эрур шараф.
Вагар бўлсам ўз комима баҳраманд,
Зиҳи мулки жовиду тахт баланд.

Шоир ўз кечмиши ва мулоҳазаларининг ҳаммасини
294 мисрадан иборат шеърин мактубга жойлаб Саййид
Ҳасанга жўнатмоқда эди. Бу хатда яратувчи ва унинг
расули номига қисқача ҳамду санодан сўнг шоирнинг ўз
дўстига ғоят самимий ҳурмат ва муҳаббат изҳори баён
этилган, сўнгра ўз аянч аҳволини тасвирлаб тарки ваган
қилишга мажбур бўлганини айтган. Бу шеър чинакам
инсонийлик, самимий дўстлик, юксак мақсадларга хиз-
мат қилиш қасдининг шоирона изҳори, Навоий руҳий
дунёси нақадар кенг ва бой эканининг намоиши бўлиб,
айни замонда тасвирланмоқда бўлган воқеа ва ҳаяжонли
кечинмаларнинг ҳаётийлиги туфайли зўр таъсир кучига
эга эди.

Навоий карвонсаройга етиб келди. Тонг ёришган, кар-
вон йўлга ҳозир экан. У танишига хатни топширар экан
деди:

— Устоз Ардашерга айтасиз, бу ерда барча ҳасбиҳолни баён этибман. Тангри насиб қилса бир кун учрашармиз. Бизни соғинган нафасларида фонийлиғ оҳи билан сўзимизни айтиб ҳиммат сипоҳи билан бизга мададкор бўлсалар. Сафарингиз бехатар бўлсин, омонлик билан манзилга етиб олғайсизлар.

Тонг отиб шаҳар эртанги машғулот билан банд бўлди. Ҳозиргина карвонни кузатиб яна ёлғизлик, ғариблик ичида танҳо қолган Алишер билан ҳеч кимнинг иши йўқ Туни бўйи мижжа қоқмаган, фикрини турли-туман хотирот, ҳаяжон чулғаган шоир атрофга ғамгин бир назар ташлади. Ҳамма парвойи-палак. Бегона шаҳарда бирор таниш-билиш, ёру-биродари йўқ эканини эслаб яна юраги сиқилди. Аммо бу кайфият узоқ давом этмади. У шахдам қадам ташлаб йўлга тушди. Қонуншунос мударрис Хўжа Фазлуллоҳ Абу Лайснинг дарслари бошланишига оз фурсат қолди. Мусофир талабалар учун нонушта ҳам мадрасанинг ўзида берилади.

Хўжа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абу Лайснинг ота-боблари ҳам Самарқандда машҳур олим ва фозил кишилар эди. Уларнинг дастлабки авлодига мансуб қонуншунос Абу Лайс бини Муҳаммад бини Иброҳим Самарқандий (984 йилда вафот этган) бутун Шарқ мамлакатларида ўзининг қонуншунослик, адабиёт назарияси ва бошқа фанлар бўйича яратган асарлари билан шўхрат топди «Танбиҳал-гофиллийн» — («Беҳабарларга танбиҳлар»), «Ҳазипаҳои фикҳ» («Қонуншунослик хазиналари»), «Саҳофулҳаёт» («Ҳаёт варақалари») каби китоблари Моваруннаҳр, Хоразм, Хуросон, Ироқ ва Ажамда севиб ўқилди, турли баҳсларга сабаб бўлди, олимнинг овозасини ёйди. Шундан буён ўтган беш юз йил давомида бу оиладан чиққан олимлар ана шу шўхратга шўхрат қўшдилар; илм-фани янги-янги асарлар билан бойитдилар.

Навоий Самарқандга келгач, шу авлоднинг вакили, машҳур Мударрис Хўжа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абу Лайс қўлида таълим ола бошлади. Бу мударрис ҳам ўзининг ота-бобларидан мерос — олимлик ва қонуншунослик анъаналарини давом эттирарди. Навоий машҳур олимлардан Саид Шариф раҳбарлигида ҳам таҳсили улуғ қилди. Хўжа Жалолиддинга мударрислик фатвосини Саид Шариф ёзиб берган эди.

Алишер мадрасага кираверишда яқиндагина танишган толиби илмлардан бири Юсуфга дуч келди. Юсуф Алишер билан самимий саломлашди.

— Ўзларининг қадам ранжида қилишларига интизор эдим,— деди Юсуф ва уни тўғри ўз ҳужрасига бошлади.— Нонушта тайёр, яна Сиз учун хушхабарлар бор.

Алишер ва Юсуф ҳужрага кирдилар. Бу тор ва қоронғи ҳужранинг бошқа ҳужралардан ҳеч фарқи йўқ эди. Аммо Юсуфнинг ниҳоятда нозик табъ ва дидли йигит экани шу ҳужранинг ҳар бир бурчида, ҳар бир ашёсида кўзга ташланиб турарди. Ҳужра озода, кўрпачалар эски бўлса ҳам тоза, китоблар токчаларга тартиб билан терилган. Ўчоқ бошида на бир чимдим кул, на бирор дона ўтин парчаси кўринади. Шамдонлар ярақлайди. Алишер бу ҳужрада олдин ҳам бир-икки марта бўлган, Юсуфнинг

серҳаракат, назокатли, ғоят хуштаъб ва таъсирчан эканини яхши англаган эди. Улар хонтахта атрофига ўтирдилар, фотиҳа ўқилгач, Юсуф хонтахта устидаги сочиқни кўтарди. Дастурхонда уч-тўрт нон, озгина майиз, туршак, баргак ва қандолат қўйилган патнис турар эди. Юсуф сочиқ билан авайлаб беркитилган чойнакнинг учини очиб пиёлага чойдан қуяр экан Алишерга деди:

— Кеча кечга томон мутавалли келган эди. Сизга қўшни ҳужра ажратилганини хабар қилди. Мударрис шундай топшириқ берган эканлар. Бугундан кўчиб келишингиз мумкиндир. Энди бундан буён ажралмаймиз, қўшни бўлиб олдик.

— Худога шукур, меҳрибон мударрисдан миннатдордирман. У кишининг кўрсатаётган лутф-иноятларига не тур жавоб қайтармоқдан ақл ожиздир,— деди Алишер.

У Самарқандга келганига талай вақт бўлган, ҳамон Аҳмад Ҳожибекка қарашли уйлардан бирида истиқомат қилмоқда эди. Шаҳар ҳокими Алишерга марҳамат кўрсатиб ўша уйни ажратиб берган. Аммо Алишер у ерда ўзини жуда поқулай сезарди. Ҳоким Алишерга меҳрибончилик кўрсатиб, унга хизмат қилувчи мулозимлар ҳам ажратган. Аммо айни замонда Султон Абусайиднинг буйруғига кўра улар Алишернинг ҳар бир қадамидан огоҳ бўлиб турар, мулозимлар хизматдан кўра кўпроқ пойлоқчилик ва чақимчилик билан шуғулланар эди. Бунини яхши билган Алишер ўзини ҳибсда тургандек сезар, тезроқ мадрасага кўчишга рози эди. Мусофир талабалар қатори унга ҳам мадраса вақфидан озуқа ажратилар, жойини бўлмагани учун уни Алишернинг илтимосига кўра Юсуф олар эди.

—Мударрис ҳазратларининг Сизга эътиқодлари жуда баланд,— деди Юсуф эҳтиром билан Алишерга чой узатар экан.— Ўтган куни бир гуруҳ шогирдлар билан суҳбатда у киши сизни барчага ибрат қилиб кўрсатдилар, таҳсил ва илмга муҳаббат Алишерда бўлгани қадар бўлмоғи даркор, дедилар.

Алишер камтарлик билан сукут қилди.

— У киши қонуншуносликда Абу Ҳанифаи соний, адабиётда ибн Ҳожиби Каффасий деб ном чиқарганлар. Самарқанд олимларининг энг юксак даражадагиси Аъзамул уламосидирлар. Шундай зотнинг сизга бу қадар лутф ва муҳаббат билан қарашлари катта давлатдир,— деди Юсуф. Алишер мударрис Хўжа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абу Лайсининг бу сифатларини яхши билар эди.

Алишер мадрасага кўчиб ўтганига бир ҳафта бўлди. Қўшни ҳужрада Юсуф туради, ўнг томондаги ҳужрада ҳам Юсуф отлиқ йигит истиқомат қилади. Ҳар иккала Юсуф ҳам андижонлик. Фақат биринчиси Юсуф Андижоний Бадний, иккинчиси эса Юсуф Сафойи деб тахаллус қилишган. Улар қаторидаги ҳужраларни марвли Нодир, Хоразмдан келган хушчеҳра чолғучи йигит Бақойи, Қундуз шаҳридан келган Муҳаммад Бадахший, Қаландар Ҳаримий эгаллашган. Мадрасадаги кўп сонли толиби илмлар ичида Алишер шулар билан дўстлашди. Улар фақат қўшни бўлганлари учунгина эмас, балки ҳаммалари ҳам таъби назм эгалари бўлганлари, кўнгиллари бир-бирига яқин келгани учун эди. Зотан барча таъби назм эҳли ҳамиша бир-бирига интилади.

ШЕЪР БАҲСИ

Самарқанднинг кўчалари кўп. Уларда қатор-қатор дўконлар ипга терилган маржонлар каби саф тортган. Ҳар бир дўконнинг ўз харидори бор. Шулар қаторида оддий, ҳеч қандай даъвоси йўқ безаксиз бир дўкон ҳам бор эдики, унда пешин намозидан кейин бир гуруҳ ёшлар жам бўлишар, уларнинг одоб доирасидан чиқмай, аммо муттасил бўладиган қизгин баҳслари бу дўкон ҳаётини қизитиб юборар эди. Дўкондор ҳам савдодан кўра шу йигитларнинг муҳобасасига ишқибоз. У ўзини шу жамоанинг устози деб билар, баҳсларни якунлашга уринар, гоҳ бунга муяссар бўлар, гоҳ уддасидан чиқолмас эди.

Алишер Юсуф билан бирга бу ерда кўп бўларди. Мир Қаршийга таъби назми зўр, диди ўткир бу икки ёш маъқул бўлган эди. Шунинг учун уларни доим очиқ чеҳра билан қарши олар, олдиларига нон-чой қўйиб меҳмон қилар, дўкондаги барча китобларни кўрсатиб, уларнинг мутолаа ва муҳокамасига нима лозим бўлса шунини ҳозир этар эди.

Бир куни Алишер Юсуф билан одатдагидек тушдан сўнг Мир Қарший ҳузурига кириб келишди. Дўкондор қўлидаги катта китобни бир чеккага қўйиб, ички чўнтагидан бир варақ қоғоз олди-да:

— Ҳар кимнинг ўз насибаси бўлур. Шоир кишининг насибаси шеър айтмоқ ҳам шеър тингламоқ,— деди.

— Бундан ортиқ ҳузур ҳеч кимга насиб этмаган,— деди Юсуф.— Бутун вужудимиз билан сермаъно мисраларни тингламоққа муштоқмиз.

— Ундай бўлса қулоқ осингиз,— деди Саҳоф хурсанд бўлиб:

Нест ойини муҳаббат кардан аз гила ёре гила
Варна зон бадахд мекардем бисёре гила...
(Муҳаббат одатида ёрдан хафа бўлиш йўқдир
Бўлмаса у ёмон аҳддидан кўн хафа бўлган
бўлар эдик).

Ҳазалнинг охирига Хатоний деб тахаллус туширилган байт ўқилиб бўлгач, Юсуф эндигина ҳазални мақташга оғиз жуфтлаган эди тўсатдан бир овоз эшитилди:

— Ўрта миёна шеър айтувчи шоирдан ҳам гина қилиш одат эмас. Шу туфайли ушбу ҳазал таъби назми бор кишининг дидидан дарак берса-да, на таҳсин ва на гинага боис бўлмас.

Уччала суҳбатдош дарҳол овоз чиққан томонга қарадилар. Дўкон эшиги олдида баланд бўйли, ранги заҳил, кўзлари чақнаб турган, устида эски, аммо тоза матодан тикилган чопон ва олифталик билан ўралган кичик саллалли бир киши қўлини белига қўйиб ғолибона табассум билан уларга боқиб турар эди.

— Ассалому алайкум, Мавлоно Риёзий, марҳабо, марҳабо,— деди Саҳоф ўрнидан туриб. Алишер билан Юсуф ҳам дик этиб ўринларидан турдилар.

Алишер Риёзий билан яқинда Юсуфнинг хужрасида бўлган суҳбатда танишган эди. Бир-икки учрашувдаёқ унинг жуда билимдон, шеър илмига моҳир, яна мусиқий-да ҳўб билимли эканига тан берган эди. Риёзий ўз маҳорати ва илмини намоёиш этишни ёқтирар, илми кўп бўлишига қарамай ҳилми йўқ, такаббур, ажиб табиатли киши эди. Унинг ҳозиргина Мир Қарший Хатоний шеърига беҳурматлик билан айтган фикри ҳеч кимга ёқмади. Чунки шеърини камситиш ёки мақташ эмас, унинг нуқсонини ёки фазилати нимада эканини айтиш керак. Шундагина баҳо ўринли ва қимматли бўлади.

Риёзийнинг томдан тараша тушгандек айтган гапи

билан совиган суҳбатни яна жонлантирмоқчи бўлиб Юсуф сўз бошлади:

— Мир Саҳоф, сизнинг даргоҳингиз, унинг файзи ва бу манзилгоҳнинг масиҳанфос эгаси сифатларига мос келадиган бир шеър пайдо бўлган эди. Ижозат берсангиз ўқисам.

— Марҳабо, марҳабо,— дейишди барчалари. Юсуф Мир Қаршийга қараб туриб ёддан ўқий бошлади:

Гар бад ин обу ҳаво қўят бувад манзилга ҳам,
Не зилоли Хизр бояд, не дами руҳуллаҳам...
(Агар кўчангнинг шу оби ҳавоси манзилим бўладиган бўлса

На Хизр зилолию, на тирилтирувчи нафаси менга
даркор бўлмайди).

— Офарин! — дейишди Навоий ва Хатойй ҳатто мамнунликдан қизариб кетди. Риёзий индамади. У чўнтагидан бир варақ қоғоз чиқариб, кўз ойнагини тақди. Бу унинг шеърӣ суҳбатда иштирок этиш нияти борлигини англатар эди. Уччала суҳбатдош унга қулоқ осдилар. Риёзий ёқимли қироат билан ўқий бошлади:

Ситораест дури гўши он ҳилол абрў,
Зи рўйи ҳусн ба хуршед мезанад паҳлу...

(У ҳилол қошлининг қулоғида гавҳар бир юлдуздирки,

Ҳусндорликда қуёшга ёндошади)

Риёзий шеърини ўқиб бўлгач, Хатойй билан Юсуф бир неча мақтов сўзларини айтишди. Навоий сукут эгди. У шундоқ кўзга ташланиб турган нуқсонга йўл қўйган Риёзийдан норози эди. Илми арузни, шеър қоидаларини чуқур билган кишининг бундай хатога йўл қўйиши кечирилмас бир ҳолдир.

— Икки мисра орасида рабт (боғлаш) учун бир «ки» лафзи керак. Яна ҳилол, юлдуз тўғриларида сўз борганда қуёшни тилга олиш мантиққа ҳилофдир, ундан кўра моҳ тўғрисида сўз бориши мақбул бўлмасми эрди. Агарда ўша матлаъни бундай ўқилса қандай бўлар экан:

Зи рўйи ҳусн дури гўши он ҳилол абрў
Ситорайнст-ки ба моҳ мезанад паҳлу. —

(Ҳусн юзасидан ҳилол қошлининг қулоғидаги гавҳар
Бир юлдуздирки, ойга ёнбошлаб турибди).

Риёзий норозилик билан қошини чимирди. Унинг бутун вужуди, заҳил чеҳраси бу таҳрирни қабул қилмаслигини билдирар эди. У бош чайқаб деди:

— Ҳилол сўзи бор мисра ортидан, моҳли мисра келмоғи ғалатидир.

— Тунда қуёш бўлмас,— деди Юсуф.— Юлдузлар фақат ойга ёндошурлар. Шунинг учун айтилган нусхада бу матлаъ кўпрак ҳусн бағишлар.

Мир Қарший Хатойи ҳам Юсуфнинг фикрини қувватлади. Учовлари ўртасида баҳс бошланиб кетди. Риёзий ўз сўзида туриб олди. Бироқ Навоий, баҳсга арлашмади. Такаббурлик ва манманлик фақат ижодни сийқа қилиши мумкин, холос, дея кўнглидан кечирди у.

Аҳмад Ҳожибек ҳовлиси гавжум. Катта гулзор ёнидаги супага гиламлар тўшалган, кўрпачалар солинган. Ҳокимнинг яқин дўстлари шоирлар, ҳофизлар, созандалар жам бўлган. Суҳбат авжида. Шеърхонликдан сўнг созандалар торларини созладилар. Хушовоз ҳофиз шашмақом йўлида қўшиқ бошлади:

Ердин ҳеч ким менингдек зору маҳжур ўлмасин,
Жумлаи оламда расволиққа машҳур ўлмасин.

Мен бўлай овора то ишқимдан айлаб гуфтигўй,
Оти онинг ҳар киши оғзида мазкур ўлмасин.

Жонима бедоду зулмин, ёраб, ул миқдор қил,
Ким анинг ошиқлиги ҳар кимга мақдур ўлмасин.

Мен худ ўлдим, лек ҳар ошиқки, бордир покбоз,
Навҳа тортиб мотамим тутмоқда маъзур ўлмасин.

Паид ила кўнглим ўйин қилма иморат, эй рафиқ,
Бизни бузди ҳаргиз ул ёрабки, маъмур ўлмасин.

Кечалар ул гул чекар эрмиш қадаҳ, эй тонг ели,
Боқиғ ул аҳволим айтур чоғда махмур ўлмасин.

Ёр васлинг қувондим, қувди кўйидин мени
Эй Навоий, ҳеч киши давлатга мағрур ўлмасин.

— Бу Навоийнинг янги ғазалими? — деб сўради Вафойи ашула тугагач.

— Шу кун ёзилган, — деди Ҳофиз. — Мен ун Юсуф Бадиий Андижонийдин олибдурмен.

— Туркигўй шуаронинг маликул каломидир, — деди Вафойи.— Навоий бу ашъорни олий мақомга етказибдур.

— Навоний учун ҳар кун қирқ-эллик байт шеър айтмоқ нонуштада ёгли ширмойни қаймоққа ботириб таъновул қилмоқ каби енгил ва ҳаловатлидир, — деди суҳбатдошларидан бири.

— Форсигўйликда у кучли эмасдир, — деди кимдир.

Навоний ўн беш-ўн олти ёш пайтида Машҳадда эканидаёқ «Зуллisonайн» деб ном чиқарган эди.

— Унинг форсийдаги ашъори туркийдаги қадар латиф эмасдир, — деб бошқа биров яна эътироз билдирди.

— Яхшики, у туркий айтур, бўлмаса кўпгина форсигўй шоирларни четлатиб қўяр эди.

— Туркигўй шуаронинг имконияти чекланган. Туркийда ҳали «Хамса» битилмаган. Унинг ўқувчиси оздир, чунки туркий тилда кўпроқ авом сўзлашур.

— Авом элдир, тақсир. Эл учун унга тушунарли тилда шеър битмоқ шарафли бир касбдирки, Навоний бу борада кўп иш қилмоқдадур. Туркийда «Хамса»ни ҳам у битмаги ажаб эмасдир.

— Навоний ашъоридан яна бирини ўқилсин, — деб Вафоний ҳофизга таклиф қилди, шу билан баҳсга чек қўйди. Ҳофиз танбурини қўлга олди.

Қўргали ҳуснингни зору мубтало бўлдим сенго,
Не балолар кун эдиким, ошно бўлдим сенго.
Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендан кўнгил,
Ваҳки, кун-кундин баттароқ мубтало бўлдим сенго.
Мен қачон дедим, вафо қилғил, менго зўлм айладинг.
Сен қачон дединг фидо бўлғил, фидо бўлдим сенго.
Қай пари пайкарга дерсен телба бўлдинг бу сифат,
Эй паринайкар, на қилсанг қил менго бўлдим сенго.
Эй кўнгул, тарки насихат айладинг, овора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдим сенго.
Ғусса чапгидан навое топмадим ўшшоқ аро,
То Навонийдек асиру бенаво бўлдим сенго.

СИЁСИЙ КУРАШЛАР

Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибек Султон Абу Саид фармойишига кўра дарбадорликда юрган тахт даъвогарини Султон Ҳусайн Бойқароннинг тарқоқ қўшинларини таъқиб қилиб туриши керак эди. Султон Ҳусайн Марв ҳокими Санжар билан иттифоқ тузиб унинг қизи Бека Султонбегимга уйланди. Аммо кўп вақт ўтмай бу итти-

фоқ бузилди ва Хусайн Бойқаро Марв ва Хоразм оралигидаги ерларда сарсон бўлиб қазоқийликда юрди.

Навоийнинг бутун оила, қариндош-уруғлари Бойқаро тарафида бўлганлиги маълум. Навоий Хуросонда илм-фан, санъат ва адабиёт ривожини таъминламоқ, оёйишта ҳаёт барпо этмоқ учун адолатли ва кучли ҳукмрон бўлиши керак деб ҳисобларди. У Хусайн Бойқаронини ана шундай ҳукмрон бўлади, деб ишонар эди. Хусайннинг шоирлик истеъдоди, улар ўртасидаги болалик йилларидан бошланган дўстлик бу ишончини янада мустаҳкамлар эди. Шунинг учун Навоий ўз сиёсий фаолиятининг бошидан оқ, Хусайн Бойқаро тарафида бўлди ва бу мавқеда ҳаётининг охиригача дақиқасигача қолди.

У Самарқандда эканида ҳам Хусайн Бойқаронинг Хуросон ҳокимиятини эгаллаш йўлидаги курашларидан четда тургани йўқ. У Хусайнни ҳар донм кураш ва галабага илҳомлантирди, қўлидан келганича унга дардкаш ва кўмакчи бўлди, имкони борича унинг одамларига мадад кўрсатди.

Бир куни Аҳмад Ҳожибек Навоийни чақиртирди. Жума куни бўлганидан мадрасада таҳсил йўқ эди. Навоий айтилган муҳлатга етиб келди. Ташқи ҳовлида одам кўп, отлар эгарланмоқда, бир гуруҳ навкарлар сафар тайёргарлигини кўрмоқда эди. Ҳоким Навоийни очиқ юз билан кутиб олди.

— Шоир, биз билан бирга бўласиз,— деди Ҳоким.— Бир гуруҳ бузуғчилар атрофга таҳлид солишмоқда. Бу черикни тартибга солиб қўймоғимиз даркор.

Навоий дарҳол масаланинг моҳиятини англади. Гап Хусайнга қарашли қўшин тўғрисида борар эди. Ҳоким атайлаб Навоийни ўзи билан боришга даъват этмоқда. У шоирнинг қайси тарафда эканини яхши билади. Навоийнинг юраги шув-в эди. Лекин сир бой бермади.

— Марҳаматлари учун ташаккур,— деди босиқ.— Сиздек зот билан бирга ўлмоқ ифтихорли бир машғулотдир. Қаҳрамонлик ва адолатпарварлигингизга шохид бўлмоқни нуршараф бир вазифа деб қабул қилгайман.

Ҳоким жилмайиб қўйди. Қувғин ва тутқинликда бўлган шоирдан бошқача жавоб кутиш мумкинмиди? Унинг буйруғига кўра Навоийга яхши жабдуқланган бир от келтирилди. Шоир ирғиб отга минди. Ҳожибек бошлиқ отлиқ навкарлар ҳовлидан чиқдилар. Улар шаҳар қалъаси дарвозаси олдида мунтазир турган қўшинга бориб

қўшилдилар. Суворийлар от қўйиб шаҳар дарвозасидан чиқиб кетдилар.

Навой ҳоким ёнида сукут сақлаб бормоқда. Лекин унинг фикри бўлажак жанг билан банд эди. Унинг хотирига ёшликда эшитган бир ҳикоя келди: Икки дўст ёв қўлига асир тушади. Улар ўлимга ҳукм қилинади. Шунда дўстлардан ҳар бири олдин менинг бошимни кес, деб жаллоддан илтижо қилади. Дўстимнинг боши кесилишини кўрмайин, дейди. Жаллод нима қиларини билмай туриб қолади. Шу пайт асирлар озод қилинсин, қатли ом тўхтатилди, деган хабар келади. Дўстлар вафодор бўлганликларни туфайли ўлимдан қутулиб қоладилар.

Навойнинг хаёли бўлинди. Қир ортида беркинган қўшин Ҳожибек аскарига ўқ уза бошлади. Ҳожибек йигитларини ёйилиб ҳужумга ўтишга буюрди. Отлиқлар эндигина ўсиб чиқаётган экинларни пайхонлаб от чолиб кетдилар. Кундалик юмуши билан машғул деҳқонлар пана-панага бекиндилар.

Бир соатча давом этган жангдан сўнг Ҳусайннинг қўшини чекинди. Аҳмад Ҳожибекнинг голиб аскарлари асирлар билан қайтди. Ҳоким бир қайрағоч остига апилтапил тўшалган гилам устида ўтирар, Навой унинг ёнида тик турарди. Уларнинг ёнидаги икки сипоҳи жанг оқибатларини муҳокама қилишмоқда. Атрофда ҳар икки томондан қурбон бўлган жангчи йигитларнинг ўликлари чўзилиб ётибди.

Қайрағоч остига навкарлардан бири қўллари орқасига боғланган икки асирни ҳайдаб келди.

— Асирларни не қилмоққа буюргайсиз? — деди у Аҳмад Ҳожибекка қараб.

— Боши кесилсин, — деб буюрди ҳоким. — Ҳар иккисининг кесилган боши Самарқанднинг олий ҳукмдори, султон Соҳибқирон Абу Саид Мирзо кўзининг оқу-қораси Султон Аҳмад Мирзога тортиқ қилинсин.

Навой икки навқирон ҳаётнинг қурбон бўлишига чидаб туролмади. Уларни сақлаб қолиш тadbирини излай бошлади.

— Андак сабр қилсалар, ҳазрат ҳоким, — деди у Аҳмад Ҳожибекка мурожаат қилиб. Асирларнинг бошини кесиш учун уларни четга тортаётган навкарлар тўхтади. Ҳоким Навойга юзланди. — Бу асирларни волий Султон Аҳмад Мирзога тириклай юбориш керак. У ҳазрат буларни сўроқ қилиб, улардан рақибнинг қандай аҳволда

эканини билиб оладилар, сўнгра эса ўз хоҳишларича ҳукм чиқарадилар.

Ҳамма сукут сақлаб ҳокимнинг жавобини кутди. Ҳоким бир Навоийга, бир асирларга қараб олгач, буюрди:

— Бу яхши маслаҳатдир. Тутқунлар волий ҳузурларига тириклайин жўнатилсин.

Навкарлар уларни олдиларига солиб ҳайдаб кетдилар. Бу воқеани ҳикоя қилган тарихчи Хондамирнинг «Мақоримул ахлоқ» китобида айтилишича, ўша асирлар Султон Аҳмад Мирзо ҳузурига келтирилгач, уларни сўроқ қилганлар, сўнгра волийнинг буйруғига кўра уларни қамоқда тутилган. Кейинчалик улардан бири қамоқдан қутулиб чиқиб Навоий ҳузурига келади, ҳаётини сақлаб қолгани учун ундан то абад миннатдор бўлиб, ҳамиша унинг хизматида юради.

Султон Ҳусайн қўшинлари қазоқийликда эканида мамлакатнинг турли жойларида пайдо бўлиб қолар, қўқисдан ҳужум қилиб, яна чекиниб бошқа жойдан чиқар эди. Навоий Абу Саид одамларининг назорати остида бўлгани учун уларнинг сафида бўлишга мажбур. Навбатдаги шундай урушлардан бири Жаҳжаҳ деган жой яқинида юз берди. Абу Саид қўшинлари Ҳусайн аскарини енгиб ҳар ёққа тарқатиб юбордилар. Қўлга олинган асирларнинг бошларини кесиб подшоҳга совға қилиб юборишга қарор қилинди.

Навоий Амир Султон Арҳангийнинг ўғли Мирзабек билан бирга аскаргоҳда эди. Мирзабек Навоийга ўхшаш инсофли, мард йигит эди. Лашкарбаши Амир Ҳасан қаргадир кетган, Мирзабек ва Навоий суҳбатлашиб ўтирар эди. Шу пайт товачи (хабарчи) икки асирни ҳайдаб келди. Мирзабекни кўрган товачи иккала бандини олдинга туртиб чиқарди:

— Ҳозир иккисини ўлдириб бошларини подшоҳга юборингиз. Бошқа амирлар ҳаммаси ўз улушларини олдилар.

Мирзабек асирларни олиб қолди. Навоий асирларга юраги эзилди. Улар 20—25 ёшлардаги туркман йигитлар эди. Ҳусайн байроғи остига жам бўлган кишилар ичиде турли-туман элатдан одам бор эди. «Наҳотки, бу бегуноҳ кишиларнинг боши Абу Саидга совға учун танасидан жудо этилса? Амир Ҳасаннинг йўқ эканидан истифода қилиб Навоий Мирзабекка деди:

— Бек, бу одамларни ўлдирмангиз. Уларда ҳеч қандай гуноҳ йўқдир. Агар подшоҳга кесилган бош зарур бўлса бошқа йўли бор. Уруш майдонининг бир бурчида ариқ лабида бир ўлдирилган кишини кўрганман. Жаллодга бир-икки танга беринг, уларнинг бошини келтирсин, асирларнинг бирининг ўрнига ўшанинг бошини юбурсин.

Мирзабек бу гапни маъқуллади. Икки тилло олган жаллод дарҳол катта, серсақол инсон боши солинган қопни кўтариб келди. Шу вақт узоқдан от чопиб келаётган товачининг қораси кўринди. Бу бадбахт яна қандай шум хабар келтирмоқда экан, дея хавотирланиб кўнглидан кечирди. Товачи етиб келгач, янги фармойишни хабар қилди:

— Яна бир асирни ўлдирмангиз, совға учун бир бош кифоядир.

Навоий елкасидан тоғ ағдарилгандек енгил тортди. У худди ўз боши қиличдан омон қолгандек қувонди.

Навоий Ҳусайн Бойқаро Хуросонда ҳокимиятни эгаллаш учун олиб бораётган кураши ғалаба билан якунланишига ўзини ҳам, Султонни ҳам ишонтирар эди. Гарчи у Ҳусайн Бойқаро билан бирга бўлмаса-да, улар махфий ёзишмалар олиб борар, муҳим масалалар бўйича кенгашиб туришар, Навоий умидбахш, фойдали маслаҳатлари билан уни руҳлантирар эди. Абу Саид одамлари Навоийни шундай алоқада гумонсирасалар ҳам, бунинг исботи учун қўлларида бирон далил йўқ эди. Шу туфайли уни қаттиқ назорат қилиш билан чекланар эдилар.

Султон Ҳусайн Ҳиротга юриш бошлади. Унинг тарафдорлари, шу жумладан Навоий ҳам Ҳусайннинг ғалабасини сабрсизлик билан кутар эдилар. Бу шафқатсиз ва қонли кураш бўлиши муқаррар.

Навоий ўз ҳужрасида мутолаа билан банд. Ўтган ҳафта у Ҳусайнга хат йўллади. Ҳусайн баъзи ҳарбий муваффақиятсизликлардан сўнг анча руҳи тушган эди. У Навоийга ёзган хатида ўзининг қазоқийликдаги дарбадарликларидан шикоят қилган, тақдирнинг зарбалари оғир бўлаётганидан, кўп яқинларининг хиёнатчилик йўлига ўтганидан нолиган эди. Ҳусайннинг бундай кайфияти Навоийнинг эл фаровонлиги тўғрисидаги умидларини барбод қилар, орзу қилган осойишта ҳаёт, халқларнинг биргаликда санъат ва маданиятни гуллаб-яшнаши ҳақидаги ниятлари хом хаёллигича қолиб кетиши мумкин.

У буларнинг амалга ошиши, фақат Ҳусайнинг ғалабасига боғлиқ деб ҳисоблар эди. Шунинг учун у Султонга руҳлантирувчи, ғалабадан умидвор бўлишга ундовчи мактуб жўнатди. Навоий ўз дўстига иссон нуқсончан, бирор ишни охирига етказмай тўхтатиб қўйишдан холи эмас. Ҳар ким ўз қилмишларини жиддий мулоҳаза қилиши, кўп хатолар ўзи туфайли юз беришини эслатди. Яқин кишиларнинг хиёнатидан шикаст бўлганида уларга шафқат кўрсатмаслик керак. Агар кўзда тутилган бирор мақсадни амалга оширишнинг йўли аниқ кўринмаса, таваккал билан иш бошлай бериш лозим. Ҳар саҳар қуёш суворийси гўзаллик юртининг ҳимояси учун тонг дарёсидан ҳандақ қазиб зулмат қўшинини тор-мор қилади.

«Ҳар кун то ҳандақдан чиқиб зангбар шоҳининг гулчеҳралар сунбул зулфидек наришон хайлини тору мор қилиб фалак ҳисорин фатх қилгай. Ул саҳархандалик, қуёшройлик, чобук суворлар шоҳи учун тангри таола ўз жўйбори ҳифзидин ҳандақ қилиб муҳолиф черигининг зулмин мунҳазим этсин ва ҳазмда эҳтиёт ҳандақи жўйберидин сабо хайлидек ўтқариб хоксор адувнинг туфроғини кўкка созуриб кишвару мулк ҳисорининг фатҳин насиб қилсин», деб мактубини якунлади.

Навоийнинг бу самимий сўзлари унинг ғалабага қаттиқ ишонганини билдирар эди. Бу ғалабага шунчалик эътиқод қўйган одам унинг ижроси учун ҳам кўп хизмат қилди. Ёзишмалардан маълумки, Ҳусайн Байқаронинг энг яқин маслаҳатчиси, ишонган дўсти, унга юпанч ва умидворлик бағишлаган кишиси Навоий бўлган.

Ҳужрада танҳо ўтирган Навоий бирдан эшик очилиб бировнинг шошиб кириб келаётган шарпасидан ҳушёр тортди. У дарҳол эшикка боқди. Ҳужрага Юсуф Бадийий Андижоний кириб келди. Унинг вазоҳати тамом бўлакча, нафаси бўғзига сиғмас, ранги гоҳ оқариб, гоҳ бўзарарди. Юсуф Навоийнинг ўрнидан туришига ҳам қўймай дарҳол унинг ёнига чўкди ва қулоғига шивирлаб нималардир деди. Унинг айтганларини эшитиб Навоийнинг ҳам авзойи ўзгарди. У дарҳол пичирлаб қуръондан бир оят ўқиди ва «Жойларини оллоҳ таола жапшатдан ато этсин», деди. Улар қўлларини юзларига тортиб фотиҳа ўқидилар. Сўнг Юсуф воқеанинг барча тафсилотларини сўзлаб берди.

Султон Абу Санд Хуросондан қўшин тортиб Табриз ва Рум мамлакатларининг истилосига оғланган экан.

Қўшин Қорабоғга етганда қаттиқ урушлар бўлибди. Лашкар хасис ва очкўз подшоҳидан норози эди. Чунки шоҳ йиғган давлатини жам қилар, аскарни эса танг аҳволда тутар эди. Озурда сипоҳиларнинг кўплари душман томонига ўтиб кетибди. Султон Абу Саиднинг ўзи эса қатл этилибди. Бундан хабар топган Хусайн Бойқаро қўшини Астрабоддан Ҳирот сари жадал йўл олган, бугун-эрта подшоҳсиз қолган Хуросон ерида Султон Хусайн ҳокимияти ўрнатилиши муқаррар.

Навоий узоқ муҳлат кутгани бу хабарнинг етиб келганидан жуда тўлқинланди. Аммо ўзини ғоят сипо тутиб Юсуфни тинглади. Ўз ҳаяжонини изҳор этмади. Юсуф гапини тугатгач:

— Хуросон тахтига Султон Хусайн Баҳодирхондан бўлак муносиб номзод йўқдир, — деди Навоий. — У мамлакатни адл ва инсоф билан бошқаражак, мазлумлар бошини силаб, золимлар бошини танасидан жудо этажак. Иншооллоҳ шу кунларни кўрармиз. Бугун-эрта Султондан ҳам дарак келиб қолар. Ҳар ҳолда сафар тадорикига тушганимиз маъқул.

— Мен ҳамиша сиз билан бирга бўлмоқдин бахтиёрман. Соянгиз каби ҳамиша ёнингизда бўлурман деб хоҳишманддирман, — деди Юсуф.

Ўқстлар Султон Хусайн Бойқародан хабар келиши билан Ҳирот сари йўлга чиқишга аҳд қилдилар.

Бир неча кундан сўнг одатда махфияна қатнайдиган хабарчи бу гал очиқ-ойдин келиб Навоийга Хусайн Бойқаронинг навбатдаги мактубини топширди. Хусайн Навоийнинг имкон борича тезлик билан Ҳиротга, ўз қошига етиб келишини таклиф қилар эди.

1469 йил рўза ойининг биринчи жума куни Ҳиротда хутба Хусайн Мирзо номига ўқилди. Рўза ҳайити кунлари Султон Хусайн Бойқаро ва Навоий Ҳиротда учрашдилар.

«ҲИЛОЛИЯ» ҚАСИДАСИ

Навоий Султон Хусайннинг ҳокимият тепасига келишига бағишлаб «Ҳилолия» қасидасини ёзди. «Ҳилолия» 90 байтдан иборат.

Бу қасиданинг дастлабки мисраларида осмон гумба-

зида пайдо бўлган янги ой (ҳилол) тасвири берилган. Бу ҳилолнинг эгилган шаклини шоир севгили ёрнинг қошига ёки ўзининг таъзим билан эгилган қоматига ўхшатади:

Уйла зоҳир бўлдимки, қилғай ани кўрган киши
Дилбарим қошигау, менинг қадимга нисбатин.

Ҳилол осмонда янги пайдо бўлган уч кунлик ойдир. Бу қасидада шоир дастлаб янги ой, янги давр, янги ҳокимият бошланганини шу янги ойнинг пайдо бўлишига нисбат беради. Чиройли сўз ўйинлари ва бадий тасвир воситалари орқали ўзининг янги ҳокимиятга таъзим ва садоқатини изҳор этади. Унинг қудратини машҳур эрон шоҳи Дорога қиёс қилиб фалак гумбазининг ҳам шу ҳокимиятга хизмат мақсадида таъзим бажо келтирганини ёзади:

Иккинчи масканда нодир бир зот билим аҳлини ўзининг донишмандлиги билан ром этган. Учинчи гулшанда руҳфзо суруд қилувчилар:

Чолибон нақшу амал боғлаб Навоий шеърига
Ийд жашни хуш тутарга шоҳ базми ишратин.

Тўртинчи манзилда ирамвашлар суҳбати учун маскан яратилган. Унда шоҳ «ҳарими хилвати» жойлашган.

Бешинчи гулшанда Рустам сингари паҳлавон шоҳ тинчини қўриқлайди. Олтинчи манзарада юзидан тақво, ақл, илм, садоқат шуълалари ёғилиб турган зот хутбада шоҳ отини ўқийди. Еттинчи дайрда юзи ошиқлар учун айрилиқ шоми қандай бўлса, шундай бир қора ҳинду хушбўй таратиб ёмонлиқ зулматини даф қилади. Саккинчи бўлимда гавҳару зар билан безалган кумушбадан гўзаллар шоҳнинг осмон қадар улуғ тахтида байрам кун юксаклик хонини ёядилар. Тўққизинчи боргоҳда ажойиб санъатли ўйинчилар ўз ҳунарларининг камолини кўрсатиб шоҳнинг инъому эҳсонидан баҳраманд бўладилар. Шундан сўнг:

Эй, қошингнинг рашки айлаб ҳам янги ой қоматин
Ийди рухсоринг қилиб побуд байрам зийнатин

дейилади.

Бу байт қасиданинг умумий мазмуни бўлиб, қасидагўй шу байтга ўхшатма қилиб қуйидаги байтни ёзади:

Эй, сенинг қошинг қилиб зоҳир янги ой хижлатин
Вей, юзинг шарманда айлаб ийди акбар талъатин.

Бу матлаъни шоир шоҳга бағишлаган. «Фош қилмоқ истадим олдида табъим қувватин» деб ёзади шоир. У ўз шеърининг мукаммаллигидан мамнун. Аторидни хижолатда қолдирдим, деб ишончи комил. Шоир хурсанд бўлиб уйга киради. У ерда байрам ҳилолини кўришга келган маҳваш ҳозир бўлади. Унинг сўзи Исо дамини эслатар, чеҳраси қуёшдек чарағон:

Чун менн кўрдик, кирдим музгариб қилди савол,
Ким не ҳол ўлмиш сенга, шарҳ эт анинг кайфиятин.
Юз тафоҳур бирла арз эттим Аторид ҳолини
Ким бу матлаъ бирла синдурдим шукуҳу шавкатин.

Шоир Аториднинг ва ўзининг байтини ўқиб ундан мақтов кутади. Маҳваш эса бир кулиб қўлига қалам ва довод олиб бир соатга қолмай қуйидаги ўхшатма матлаъни ёзади:

Кей, юзинг зоҳир қилиб байрам сабоҳи сафватин
Анда қошинг айлабон пайдо янги ой ҳолатин.

Шоир шоҳ ҳузурига келиб ҳар уччала байтни ўқийди. Унинг фикрича бу мазмунда бундан ортиқ шеър айтмоқ мумкин эмас.

Шоҳ бу байтларни эшитгач, қуйидаги шеърни битади:

Кей, ҳилолинг майли айлаб тоқ кўнглим тоқатин,
Жон бериб ёд айлагач, ийди висолинг жаннатин.

Навоий Султон Ҳусайннинг ана шу фазилатини, шеърда диди баланд, назмда қалами ўтқирлигини биринчи ўринга қўяди, шуни барча сифатлардан юқори тутди.

Шоҳликда гояти дарвешликдин кўрмайин,
Бўрёи фақрча заркаш сарирн рифъатин.

Шоҳлар дарвешю, дарвешлар шоҳики ҳақ,
Шоҳ қилди сувратин, дарвеш қилди сийратин.

Навоийнинг фикрича Ҳусайннинг барча фазилатларидан кўра муҳимроғи ана шу хислатлардир. Бу таърифлардан кейингина қасидагўй одатдагидай мамлакат ҳукмронининг шаън-шавкати, саховати, қудратин, золимларга шафқатсиз экани, душманлари устидан доим за-

фар қозонажаги, жанг майдонида шахсан мардлик кўр-
сатиши каби сифатларини бирма-бир санаб ўтади.

«Ҳилолия» қасидаси Навоийнинг:

Хисраво, зотингини васф этмак Навоий
ҳадди йўқ.

Авло улким зоҳир этгой бенаволар одатин.

деган мисралари билан якунланади. Унда таъриф ва тав-
сиф юқорида кўрганимиз воқеабанд ҳикоялар билан қў-
шиб берилган. Бу асар Навоийнинг истеъдоди етуклик
касб этганидан далолат берар эди.

ХУРОСОНДА ҲУСАЙН БОЙҚАРО ҲОКИМИЯТИ

1469 йили Хуросонда қарор топган Ҳусайн Бойқаро ҳокимияти темурийлар авлодининг мустаҳкам ва обрўли давлатларидан бўлди. Унинг чегаралари шарқда Балх, ғарбда Бистон ва Домғон, шимоли Хоразм, жануби Қандоҳор ва Сейстондан иборат эди.

Султон Ҳусайн 1470 йили Навоийни муҳрдорлик вазифасига тайинлади, кейинчалик унга амирлик унвони берилди. Навоий саройда подшоҳга энг яқин турган арбоблардан эди. У Ҳусайн Бойқарога сидқидил билан хизмат қилди, унинг ҳокимиятини барқарор этиш учун қанчалик ҳаракат қилган бўлса, уни мустаҳкамлаш учун ҳам шунчалар курашди. У кучли ва адолатпарвар подшоҳ мамлакат халқига тинч ва осойишта ҳаёт бағишлайди, деб ишонар эди.

1470 йили шаҳзода Ёдгор Муҳаммад Ҳусайнга қарши Астрободда қўзғалон кўтарди ва у ердан келиб Ҳиротни эгаллади. Ҳусайн бу пайтда Ҳиротдан ташқарида эди. У ўз мағлубиятидан қаттиқ изтироб чекди.

Навоий Ҳусайнни тезлик билан Ҳиротга ҳужум қилишга даъват этди. Аммо бу сирдан ҳеч кимни огоҳ қилмаслик лозимлигини уқтирди. Бойқаро қўшини жадал Ҳирот сари йўл олди. Фақат Ҳирот яқинидаги Лангари Бўкан деган жойга етиб келишгандагина, амирларга юришнинг сабаби маълум қилинди. Улар бу фармонни шодлик билан қарши олдилар. Кўпчилик Ёдгор Муҳаммад қароргоҳи «Боғи зағон»га кундуз кuni туш пайтида ҳужум қилмоқни раво кўрдилар. Навоий бу фикрни рад этди. У кечаси ҳужум қилишни маслаҳат берди. Чунки кундузи Ёдгорнинг одамлари тезда жам бўлиб ҳужумни қайтаришлари мумкин. Кечаси эса бунинг уддасидан чиқишлари мушкул. Мабодо ҳужум муваффақиятсизликка учраса, тун пардаси остида чекиниш осон. Кундуз кuni эса бундай қилиш маҳол, шу таклифга барча рози бўлди.

Султон Ҳусайн қўшини Ёдгор Муҳаммад жойлашган жойни ўраб олди. Алишер Навоий ўз навқари Бобоалини ичкарида кимлар борлигини билиб чиқишга юборди. У ичкарида ҳеч ким йўқлигини билиб чиққач, Ҳусайн саройга киришни буюрди. Лекин ҳеч ким журъат этмади. Шу пайт Навоий отини Бобоалига топшириб, ўзи қиличини ҳассадек таянганича ичкарига йўналди. Ҳусайннинг буйруғига биноан унинг ортидан амир Қулалий борди. Исмоил Фаррош икки даста шамни боғ ташқарисига ёқиб йўлни ёритди. Одамларда журъат пайдо бўлиб саройга ўзларини урдилар. Ҳожи Али Навоий бошлаган йўлдан бориб маст ҳолда ухлаб ётган Ёдгор Муҳаммадни қўлга олди. Эртаси кuni Ёдгор Муҳаммад ва унинг таянчи бўлган амир Али Жалойир қатл этилди. Хуросонда яна осойишталик барқарор бўлди.

Бу даврда Ҳиротда жуда кўп шоирлар, олимлар, санъаткорлар камол топдилар. Улар маданият тарихимизни бойитган дурдона асарлар ижод этдилар. Бу аҳли фозилнинг устози ва ҳимоячиси Хуросон давлатида энг обрўли шоир ҳамда арбоб Алишер Навоий эди. Унинг жонбахш шеърлари халқ орасида кенг тарқалган, маърифатпарварлик фаолиятидан жуда кўп истеъдодли кишилар баҳра олиб ижод билан машғул бўлдилар.

Навоий отасининг мулки қайтариб берилгани ҳамда ўзи баланд мавқега эга бўлганидан давлатманд бўлиб

кетди. У ўзининг бутун молу мулки, ерларидан тушган даромадларни мамлакат ободонлиги, шоирлар, олимларнинг тарбиясига сарф этди.

Навоий ўз жамғармаси ҳисобига Ҳиротда ва бутун Хуросон мамлакатида жуда кўп бинолар, мадраса, шифона, карвонсарой, ариқ, кўприк, йўллар барпо этди. Ҳиротдаги «Ихлосия» мадрасаси, унинг қаршисидаги «Халосия» хонақоҳи, Инжил ариғи бўйидаги масжиди жоме, тиб илми ўқитиладиган «Шифоня» мадрасаси, «Низомия» мадрасаси, Марвдаги «Хисравия» мадрасаси, Ҳиротдан ташқарида «Работи ишқ», «Работи Санг», шоир Аттот қабридаги мақбара, Нишопур атрофидаги жойлардан биридаги «Работи яздод», Гуласт булоғидан Машҳадга тортилган ариқ (узунлиги 70—80 км) ва бошқа жуда кўп иншоотларни Навоий бино қилдирган. Тарихчи Хондамир шулардан 52 работ, 20 ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом кўпгина тўғон ва масжидларни номма-ном келтиради. Бундай иншоотларнинг сони 300 дан ортиқроқдир. Навоий яна подшоҳ саройига, кўп илм ва фазл аҳлига эҳсон, совғалар юбориб турар эди. Аҳолига солинган солиқни ўзи тўлаган пайтлари ҳам бўлган. 1500 йили Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги аҳолидан 100 минг кепаккий солиқ йиғиладиган бўлди. 50 минг кепаккийни Ҳирот халқидан ундириб олнш керак эди. Бу маслаҳат Навоийга хабар қилинганда у ҳозирги фурсатда халққа ўринсиз солиқ солиш Соҳибқирон давлатига муносиб бўлмас, элда норозилик уйғотар, деб шунча пулни ўзи тўлаб юборди. Халқ бундан гоят миннатдор бўлиб, уни дуо қилди.

Алишер Навоийнинг бутун ер-суви, мол-мулкидан ҳар куни 18 минг шоҳруҳий диноҳ миқдорида даромад келар, бу пуллар юқоридаги каби хайрли ишларга сарф этилар эди.

Навоий давлат ишлари, элга ғамхўрлик қилиш, илм ва санъат аҳлига ҳомийлик қилиш билан қанчалик банд бўлмасин, ижод доимий машғулоти эди. Теран мазмунли ғазаллар, қитъалар, ўйноқи туюқ ва муаммолар, дардманд маснавийлар ҳар куни эл орасида ёйилар, халқнинг қалбига ўрнашиб қолар эди. Бу тўғрида шоир ўзи бундай деб ёзган:

Қўнғлида не маъни бўлса эрди пайдо,
Тил айлар эди назм либосида адо.
Ул назмга жоинини қилибон халқ фидо,
Солурлар эрди гунбази гардунга садо.

* * *

Навоий бутун умри бўйи гўзал шеърлар битди. Унинг шеърлари бир неча девонларда жам бўлган. Биринчи девони Султонали Машҳадий томонидан 1465—1466 йилларда кўчирилган. Бу девонга шоирнинг ёшлик йилларида ёзган шеърлари жамланган. Уша девоннинг асл қўлёзмаси ҳозир Ленинградда Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхонада сақланади.

Сўнг Навоий ўз шеърларини йиғиб икки девон тузди. Уларнинг бирини «Бадоеул бидоя» (Гўзалликларнинг бошланиши) деб атади. Умрининг охирги йилларида у барча шеърларини тўрт девонга бўлиб чиқди. Тўрт девоннинг умумий номи «Хазойинул маоний», яъни «Маънолар хазинаси»дир. Уни қисқартириб «Чордевон» («Тўрт девон») деб ҳам юритилади. Бу тўрт девон қуйидагилардан иборат:

Ғароибус сигар — Болалик ажойиботлари

Наводируш шабоб — Ёшлик нодирликлари

Бадоеул васат — Ўрта ёшлик бадналари

Фавоидул кибар — Кексалик фойдалари

Бундап ташқари Навоий тўртлик шеърларини йиғиб бир китоб тузган. Унинг номи «Назмул жавоҳир» («Шеър дурдоналари»)дир. Бу тўртликлар асосан насиҳатомуз шеърлар, ҳаёт тажрибаларининг хулосаси бўлмиш дурдона фикрлар мажмуасидир.

Навоийнинг форс тилида ёзган шеърлари алоҳида девонга йиғилган. Бу «Девони Фоний»дир.

Яна у юқорида кўрсатиб ўтганимиз шеърый мактуб «Ҳасби ҳол»ни (Саййид Ҳасан Ардашер номига), «Ҳилолия» қасидасини (Ҳусайн Бойқаро номига), «Тухфатул афкор» қасидасини (Абдурахмон Жомий номига) ёзган. «Араби» деб номланган дидактик характердаги қирқ рубойи ҳам Навоий қаламига мансубдир.

Навоний яшаб ижод этган даврда энг шуҳратли шоир ва олим форс-тожик адабиётининг классиги Абдураҳмон Жомий (1414—1492) эди. Уни Навоний маҳдуми Нуран (Нурли маҳдум) деб атайдди. Тарих тақозосига кўра бу икки буюк мутафаккир бир-бирлари билан дўст, ҳам-фикр, устоз ва шогирд эдилар. Жомий ва Навоний ўртасидаги яқдиллик ва дўстлик ўзбек, тожик халқларининг биродарлиги ва дўстлигининг ёрқин тимсолидир.

Жомий «Хамса»дан («Беш дoston») ошириб етти дoston ёзган. Уларни бирлаштириб «Хафт авранг» деб атаган. Улар қуйидаги етти дostonдан иборат: «Силсила-туз заҳоб» («Олтин занжирлар»), «Саломон ва Абсол», «Тухфатул аҳрор» («Эркинлар тухфаси»), «Субҳатул аброр» («Яхшилар тонги») «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Ҳирадномаи Искандарий». Булардан ташқари яна «Баҳористон» китоби, уч шеърлар девони: «Фотиҳат уш-шабоб» («Ёшлик фотиҳаси») «Воситатул иқд» («Марварид шодаларини боғловчиси») «Хотиматул ҳаёт» («Ҳаёт хотимаси») ва адабиёт назарияси, мусиқий илмига оид бир қанча китоблар, таржималар Жомий қаламига мансубдир. Навоний Жомий ёзган ўттиз саккиз асарининг рўйхатини «Хамсатул мутаҳайярийи» («Беш ҳайратда қолганлар») китобида келтирган.

Алишер тугилган йили Абдураҳмон 27 ёшли йигит эди. Алишер Навоний шоир сифатида донг чиқариб Жомий суҳбати ва дўстлигига мушарраф бўлганда Жомий ўз даврининг машҳур шоири ва мутафаккири сифатида донг таратган мўйсафид эди. Навоний Жомийни таърифлаб жуда кўп шеърлар битган. Жомийни ўзининг энг яқин дўсти, устози, маслаҳатгўйи деб билар эди.

«Мажлисун нафoис» («Нафис кишилар мажлиси») да Навоний Жомийни тасвирлаб бундай деб ёзади:

«Мавлоно Абдураҳмон Жомий — то жаҳон бўлғай аларнинг ёруғ хотираларининг натоийжи жаҳон аҳлидин кам бўлмасун ва то меҳр эврулғай аларнинг очуқ кўнгуллари-нинг фавоиди даврон халойиқидин кам ўлмасин...

Ё раб, бу маони дуррининг уммони,
Бу донишу фазл гавҳарининг кони,
Қим айладинг они олам аҳли жони,
Олам элига бу жонни тут арзони».

яъни:

(Мавлоно Абдурахмон Жомий — у кишининг порлоқ хотираси натижалари дунё борича жаҳон аҳли учун кам бўлмасин, осмон (ерни) қоплаб турар экан очиқ кўнгилларнинг фойдалари ва давр одамлари учун камаймасин.

Эй яратувчи, бу маъно дурларининг денгизи,
Бу билим, фазилат гавҳарларининг кони.
Сен уни олам аҳлининг жони қилиб яратдинг,
Олам элига бу жонни ҳамиша насиб этгил)

Навоий ўзининг Жомий билан дўстлиги ва бир-бирига меҳр-оқибати, маҳдуми Нураниннг унга ниҳоятда ғамхўр эканини таърифлаб ёзди:

«Бу навъ соҳиб давлати бузургвор ва бу янглиғ соҳиб камоли нубувватқирдор, бу хоксори паришон рўзгорни азим илтифотлари билан сарбаланд ва ғариб навозишлар билан орзуманд қилиб абнойи жинсиим аро сарафроз, балки жинси башардин мумтоз қилур эрдилар».

Яъни:

(Бундай буюк давлат эгаси, бундай камолат соҳиби, пайғамбарлардек иш тутувчи бу турмуши паришон, ер билан яксон бўлганни буюк диққат эътиборлари билан бошини баланд кўтарар ва хилма-хил ғамхўрликлар билан муродига етказиб яқинларим ўртасида баланд тутар, балки инсон зотидан энг юксак даражага етказар эдилар.)

Жомий билан Навоийни дўстлаштирган нарса фақат уларнинг катта фалсафий масалалардаги ҳамфикрлиги, жамият ва табиат ҳодисаларини бир хил талқин этишларигина эмас, балки уларнинг табиати, кишиларга муносабатлари, дунё қарашлари, хуллас инсоний сифатлари ҳам деярли бир хил бўлганида эди.

Бир кунни Жомий билан Навоий узоқ суҳбатлашишди. Сўз китоб ва унинг аҳамияти тўғрисида кетди. Даврлар, инсонлар ўтиб кетади, шаҳарлар бузилади, қалъалар харобага айланади, экинзорлар ва боғлар ўрнини сахро ва чўллар эгаллаши мумкин. Аммо сўз яшайди, китоблар авлоддан-авлодга авайлаб ўтказилади, уларга битилган олижаноб фикрлар, ташвиқ этилган юксак интилишлар ҳамиша инсонлар қалбидан жой олади, шунинг учун ҳар бир авлод ва халқ қўлёзмаларни авайлаб асрайди, улардан нусха кўчиради, ўз тилига таржима қилади, ундаги сўз ва фикрларни болаларга уқдиради. Хуллас одам

боласи барҳаёт экан, китоб яшайди, кишиларга яшаи илмидин мураббий бўлиб қолади. Яна ҳар бир маърифатли инсоннинг энг азиз дўсти, ҳамдами китобдир.

Навоий кекса устози ва дўстини шодуман этиш ниятида унинг девонини чиройли қилиб кўчиртиришга аҳд қилди. Эртасига ҳаттот Абдусамадга одам юборди. Абдусамад тезда етиб келди. У Ҳиротнинг энг машҳур ва отоқли хушнависларидан бири эди.

— Мавлоно Жомий ҳазратларининг девонларидан бир нусха кўчиргайсиз,— деди Навоий.— Фақат гоят диққат ва эътибор ила бу ишни амалга оширмоқ даркор.

Абдусамад гоят эҳтиром ва тавозеъ билан бу таклифни қабул қилди.

— Мундоқ улуғ вазифага мушарраф қилганликлари учун беҳад миннатдордурмен,— деди у қувониб.— Амрингиз кўнгилдагидек адо этилғай.

У шошилиб китобни кўчиришга киришди. Чунки унинг қўлида яна бир зарур буюртма ҳам бор эди. Агар ҳар иккаласини тезроқ битирса, қанча ҳақ олишини дарҳол ҳисоблаб кўрди. Жомий девонини тезроқ кўчириш керак. Чунки Навоийнинг бу ишга қанчалик саховат билан ҳақ тўлашини котиб яхши биларди. Орадан икки-уч ҳафта ўтди. Абдусамад белгиланган фурсатдан олдин девонни кўчириб олиб келди. Навоийнинг буйруғига кўра унга яхши ҳақ тўланди, қўлёмани Навоийнинг кутубхоначиси қабул қилиб олди ва эртаси кuni уни Жомий хузурига элтди. Жомий миннатдор бўлиб китобни бир-икки кун қолдиришни сўради.

Орадан бир мунча муддат ўтди. Навоий Жомийнинг хузурига келди. Хонтахта устида ўша қўлёмна очиқ турар эди. Жомий қўлёмани паршонлик билан варақлаб туриб деди:

— Бу китобни ғариб навъ битибдур, анга ўхшарким, зойиъ бўлғай шошиб турган. Бирор мисра йўққи, ғалатсиз битилган бўлса, баъзи ерларида такрор ёзилган байтлар бор, баъзи ўринларида эса керакли байтлар тушиб қолган. Ўзи кўп хушхат котиб экан. Аммо эҳтиёж юзасидан шошиб ишлайди, шекилли. Агар шундай иш тутадиган бўлса, у бечоранинг ҳоли хароб бўлур.

Навоий хижолатда қолди. Улар узоқ суҳбатлашиб бу тўғрида фикр алмашдилар. Охири Навоий деди:

— Агар Сиз ўз муборак қўллингиз билан ўша нуқсонларни тузатиб чиқсангиз бу китоб нусхаси табаррук бў-

либ қолар ва ҳар қўл урган жойингиз бу китобга зебу зийнат бўлур.

Жомий бу маслаҳатга рози бўлди. Хатолар кўплигиндан кўп тузатиш бўлди. Бу иш пнтиҳосига етгач, Жомий ана шу воқеани тасвирловчи бир қитъа ёзиб девонга тиркади.

* *

*

Бир кунн Жомий билан Навоий одатдагидек узоқ суҳбат қурдилар. Асосий мавзу Низомийнинг «Маҳзонул асрор», Хисрав Деҳлавийнинг «Матлаул анвар» китоблари, пайрав ёзиш хусусида бўлди. Орадан бир-икки ой ўтиб, улар қайта учрашганларида Жомий бир қўлёзмани узатиб кулди:

— Ушбунн бир кўздан кечиргайсиз. Тунов кунги суҳбат натижасида вуқуга келминдир.

Навоий китобни Жомий қўлидан олиб ўпди, сўнг унвопли саҳифани очди. Унда Жомийнинг ўз қўли билан китоб помн ёзилган эди: «Тухфатул аҳрор» («Эркинлар туҳфаси»). Бу Жомийнинг Низомий ва Хисравга пайров қилиб ёзган биринчи китоби эди. Навоий қаттиқ ҳаяжонланди. Дарҳол китобнинг бошқа саҳифаларига ҳам кўз югуртирди.

Жомийнинг нуруний юзи мамнуниятдан яшнаб турар эди. Улар «Хамса» яратиш тўғрисида кўп сўзлашганлар. Жомий Навоийнинг туркий тилда «Хамса» ёзиш истаги борлигини биларди. У ушбу китобни Навоийга кўрсатар экан, уни ўша мақсаднинг ижросига чорламоқда эди.

Навоий одоб билан қайтариб узатган қўлёзмани олар экап, Жомий унга деди:

— Туркий тилда «Хамса» битмоқ энди Сиз учун ҳам фарз, ҳам қарз бўлиб қолди.

— Низомий ва Хисрав мени қўлласалар, Сиз дуо билан мададкор бўлсангиз, иншооллоҳ, бу вазифанинг адо-сига киришгумдир.— деди Навоий.

Суҳбат давомида Жомий Навоийга «Хамса» ёзишга киришиш фурсати етганини яна бир бор уқдирди. Навоий ҳам ўз олий мақсадининг амалга ошиш пайти келганини аниглаган эди. Жомийнинг «Тухфатул аҳрор»ни ёзиб тугаллагани Навоий учун ибрат бўлди.

Шарқ адабиётида биринчи бор беш дostonни бир китобга йнгиб «Хамса» (Бешлик) яратган ва шу билан хамсанависликка асос солган улуг зот XII асрда яшаган

Озарбайжон шоири Амир Низомий Ганжавийдир. У биринчи асарини «Маҳзанул асрор» («Сирлар хазинаси»), иккинчисини «Хисрав ва Ширин», учинчисини «Лайли ва Мажнун», тўртинчисини «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал»), бешинчисини «Искандарнома» деб атади.

Низомийдан кейин ҳиндистонлик шоир Амир Хисрав Деҳлавий (1253—1325) «Хамса» яратди. У биринчи китобни «Матлаул анвор» («Нурларнинг порлаши»), иккинчисини «Хисрав ва Ширин», учинчисини «Лайли ва Мажнун», тўртинчисини «Хашт биҳишт» («Саккиз жаннат»), бешинчисини «Оинаи Искандарий» деб номлади. Навоий замонида «Хамса»дан ошириб етти дoston яратган шоир Абдурахмон Жомий бўлди. Ўша даврда яшаб ўтган Ашраф деган шоир «Хамса» ёзганини Навоий эслатиб ўтади.

Бу «Хамса»лар форс тилида яратилган. Туркий тилда ўқийдиган ва тинглайдиган кишилар бу ажойиб асарлардан ҳамон бебаҳра эдилар. Баъзи форсигўй шоирлар туркий тилда бундай асарлар яратиш мумкин эмас, деб фикр қилардилар. Бу мутлақо нотўғри ва саводсизларча айтилган фикрдир. XI—XIV асрларда бу тилда «Қутадғу билик», «Ҳибатул ҳақоик», «Қиссаи Рабғўзий» каби асарлар ёзилган. Туркий тилда Лутфий, Гадоий, Амирий ва бошқа ўнлаб шоирлар ижод этган. Туркий тилнинг бой имконларини намойиш қилиб ушбу хато фикрни қатъиян рад этиш фурсати ҳам аллақачон етган эди. Навоийдек улкан шоир бу вазифанинг урдасидан чиқиши муқаррар. Буни Навоийнинг ўзи ҳам, атрофдаги шогирд ва мухлислари ҳам, душман ва хосидлари ҳам яхши билишарди. Бу тарихий вазифани адо этишга Навоийни Жомий ҳам такрор-такрор ундаган эди.

Ниҳоят узоқ кутилган вақт етди. 1483 йили Навоий «Хамса» ёзишга киришди ва ўша йилиёқ «Хамса»нинг биринчи китоби «Ҳайратул аброр»ни ёзиб тугатди. Сўнг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр», «Садди Искандарий» дostonларини яратди. Навоий бу дostonларни икки йил ичида ёзиб тугатди.

Қуйида шу дostonларнинг қисқача мазмуни билан та нишиб чиқамиз.

ҲАЙРАТУЛ АБРОР

Асар ўша вақтда мавжуд бўлган анъанага биноан аввало яратувчи худонинг сифати ва фаолиятини васф этиш билан бошланади. Яна шу бобда Навоий дунёни таърифлайди. Дунёдаги барча гўзаллик ҳақнинг аксидир. Демак, дунёни, ҳаётни севиш керак. Бу мафкура дунёвий адабиётнинг замирида ётган пантеистик таълимотнинг моҳиятини белгилайди.

Навоий дунё гўзалликларини таъриф қила бориб бундай хулосага келади:

Ганжинг аро нақд фаровон эди
Лек боридинг ғараз инсон эди.

(Сенинг хазинанг орасида бойлик жуда кўпдир. Лекин ҳаммасидан мақсад инсон эди). Яъни дунёдаги жамияки гўзаллик ва бойлик инсон учундир. Бутун мавжуд борлиқнинг барча яхшиликлари инсонга аталган.

Бундан кейин Навоий сўзни таърифлайди. Шеърда асл ўрин маънога берилиши кераклигини уқдиради. Чунки сурати ҳар қандай гўзал бўлса ҳам, маъносиз шеър маъқул бўлмайди.

Кириш қисмларидан сўнг «Ҳайрат»ларга навбат келади.

Биринчи ҳайрат («Аввалги ҳайрат»)да жаҳоннинг гўзаллигини таърифлайди. Тонг ёришиб зулмат тўнини қуёш ўти куйдиради, ҳаво узра юлдузлар учқунлари учиб кетади. Кўнгил йўқлик шомидан кўз очиб, уни тутун сингари ҳайдагач, димоғига яратилиш шаббодаси урилади. У атрофда юз минг гўзалликларни, дарахтлари кўкка чирмашган боғларни, зумрад рангли сабзалар қопланган ерларни, ўйнаб оққан сувлар, сувга акси тушиб турган гуллар, гул баргидаги шабнамлар, ёмғир ёғиб бош кўтарган бинафшаларни кўриб шодланади ва ҳайратда қолади.

Иккинчи ҳайратда турли даража ва шаронтдаги кишиларнинг барчаси ҳақ ибодатига машғул эканларида туғилган ҳайрат ҳикоя қилинади.¹

Учинчи ҳайратда одил султон бошқараётган мамлакатда барқарор бўлган адолат, тартиб ва осудаликдан хўжанинг ҳайратда қолганини тасвирлайди.

Шундан сўнг китобнинг асл мундарижасини ташкил этувчи мақолатлар бошланади. Инсон ўзидаги сабр, шукр қилиш ва ҳаё каби фазилатлар билан инсонийлигини намоён этажаги айтилади.

Иккинчи мақолат ислом таърифига бағишланган.

Учинчи мақолатда султонлар тўғрисида гапирилади.

Шоир подшоҳга хитобан дейди:

Ҳам адолат равншида, ҳам инсофда, юмшоқ муомалалик, ҳаё ва одоб барча яхши фазилатларга эга бўлишлиликда сен йўл қирғоғидан четга чиқиб кетгансан, одамларнинг қўллари шу жиҳатдан сендан кўра яхшироқдирлар.

Навоий подшоҳларнинг қасрларида эл жонидан ип тортиб тикилган безаклар, улус қони билан қизартирилган пештоқлар, эл масжидидан гишт келтириб, қабрлар тошини кўчириб келиб қурилган саройларга лаънатлар ўқийди, у ерларда базм қилаётган сарой аҳлига нафрат билан қарайди. Базмда маст-аласт бўлиб қолган шоҳ ва унинг сипоҳлари эрталаб ўликдек ухлаб ётадилар. Сўнг-ра ҳар бири уйғониб, туриб яна халққа зулм ўтказиш

билан машғул бўлади. Навоий подшоҳларни бундай ишларни тарк этишга чақиради, адолат билан иш тутишга ундайди.

Албатта инсоннинг ишлари хатосиз бўлмайди, аммо хатога узр сўраш, кимга зулм ўтказган бўлса уни адл қўли билан қувватлаш керак. Яхши қараш билан зулматни ёритиш, лутф билан оламни ўзига асир қилиш лозим.

Тўртинчи мақолат юзаки, қалбаки шайхлар танқидига бағишланган. Унда Навоий беҳаё, иблис сифат руҳонийларнинг ифлос башаралари, макр-ҳийлаларини фош этади. Уларнинг қўлидаги асолари ҳийла уйининг устунидир. Кошки эди бу устун синиб ўша уйлари йиқилса. Навоийнинг ёзишича:

Бу эл эрур барча ёмондин ёмон.
Кимки йўқ андин ёмон, андин ёмон.

Бешинчи мақолат карам васфига бағишланган. Навоийнинг фикрича бойлик карам қилмоқ учун берилган. Киши одамларга саховат кўрсатиши керак. Бахиллик энг ёмон иллатдир. Аммо исроф ҳам бахилликдан ёмонроқ. Бировдан молу жоҳ тамаъ этмак ҳам тубанликдир. Аҳволи хоҳ яхши бўлсин, хоҳ ёмон ҳеч кимдан мол тамаъ этмаслик саҳийликдир. Муҳтож кишига ёрдам кўрсатиш, ўз лутф эҳсонини миннат қилмаслик саховатдир.

Бу бобнинг охирида Ҳотам Тоний ҳикояси берилган. Бир киши Ҳотам Тонйдан сўрадики, ўзидан кўра ҳимматлироқ одамни кўрганмикин. Ҳотам Тоний айтди: бир кунни беадад қўй-қўзи сўйдириб элга зиёфат бердим. Сўнг ҳаво олиш учун саҳрога чиқдим. Шунда бир қари чол елкасига ўтин кўтариб келмоқда эди. Даштда юриб беҳабар қолгандирсан, ташла бу оғир юкни, Ҳотам уйига бориб зиёфатда иззат кўргин, деган эдим, чол кулди-да, эй, оёғига ҳирс банд солган, ғайрат водийсига қадам урмаган киши, сен ҳам бу тикан меҳнатини чеккин ва Ҳотамнинг миннатидан қутулгин, деб жавоб берди. Шунга айтган одамнинг ҳиммати меникидан баланддир.

Олтинчи мақолат адаб, товозе, ҳаё мақтовига бағишланади.

Адабсизликнинг биринчи белгиси беҳуда кулги. Ҳаддан зиёд кулгандан кўра йиғлаган яхшироқ. Адабнинг яхши бир сифати тавозеъдир. Лекин уни ўз ўрнида, ўз одамига кўрсатиш даркор. Гадо олдида сажда қилиш бу карам эмас, балки унга бир тийин бериш карамдир. Ўз

қўл остингдаги кишилардан хабардор бўлиб турсанг, уларнинг хатосини тузатсанг, ҳар бир саволига тўғри жавоб қилсанг шу жамоатга ҳурмат кўрсатган бўласан. Оила, болаларга ҳам шундай бўлиш керак, болага дастлаб яхши от қўйиш лозим токи улғайганида у уялмайди-ган бўлсин. Уни яхши муаллимга топшириш керак. Аёлга ҳурмат билан қараш, уни яхши таъминлаш, ортиқча хатти-ҳаракатларга йўл қўймаслик зарур. Энг муҳим фазилат ота-онани ҳурмат қилиш, уларнинг хизматини бажо келтиришдир.

Кишилар билан муоамалада ҳар кимга ўзига яраша иш тутиш керак. Ҳаддан ортиқ ёки кам иззат яхши эмас. Подшоҳ хизматидан йироқ бўлган тузук. Лекин шундай хизмат бўйинингга тушиб қолса рост ният билан иш тут, қилган хизматининг қилмагандек бил, яхши-ёмон сўздан сақлан, хоҳ озор, хоҳ шодлик етса «асра ёмон яхшига шарти адаб».

Сўнгра Ануширван ҳикояси келтирилади. У подшоҳ бўлмасидан илгари бир гўзалнинг ишқида беқарор эди. Ниҳоят бир гулзор хилватида ҳар иккаласи учрашди. Ануширван ёрига интилди, гулчеҳрали гўзал ҳам таслим бўлди. Шу пайт бир наргиз гулни кўриб Ануширван ўзини қўлга олди. Гўзал қиз ҳайратланиб бунинг сабабини сўраганда, у ўша наргиз гулдан ҳаё қилганини айтди.

Ануширван шундай ҳаё ва одоб эгаси бўлганидан кейинчалик оламга шоҳликка эришди.

Еттинчи мақолатда қаноат тўғрисида сўз юритилади, Қаноат билан яшаётган дарвеш тамаъгир шоҳдан афзалдир. Чунки тамаъ гадолар иши, тамаъ этган одам эса га-додир. Кимки қаноат қилса яхши ёмон билан иши бўлмайди. Бир ҳикояда айтиладикки, икки рафиқ йўл босмоқда эдилар, олдиларидан бир тош чиқди. Унда кимки бу тошни ағдарса тагидан хазина топади деб ёзилган эди. Тамаъгир шу ишга киришди. Қаноатли эса бепарво йўлида давом этиб, тонг пайтида бир шаҳарга етиб келди. У шаҳарда подшоҳ вафот этса, тонгда биринчи келган кишини шоҳ қилиб кутарар эканлар. Қаноатли кишини олиб келиб тахтга ўтқиздилар. Тамаъгир эса минг азоб билан тошни ковлаб ағдарган эди, у ердан бир хат чиқди. Унда «Хомтамаъ даҳрда ранж чекади» деб ёзилган эди. Икки рафиқдан бири қаноатли бўлгани учун подшоҳлик

даражасига етди, иккинчиси тамаъгир бўлгани учун хор-зор бўлди.

Саккизинчи мақолатда Навоий вафони улуғлайди. Одам фақат вафодор ёри билангина одамдир, чунки дардкаши бўлмаган киши ёриб кул бўлади. Аммо ҳақиқий вафоли дўст дунёда камдан-кам.

Тўққизинчи мақолат мазмуни ишқ ўтининг таърифи ҳақидадир. Шонр гўзал маҳбубанинг чиройини илҳом билан тасвирлаб унинг кўнгилларга севги гулгуласини солишини ҳикоя этади. Бу ишқ дунё, инсон ҳаётининг мазмундир.

Аммо ёлгон ишқ даъво қилиб ёрдан паст мақсадлар талаб қиладиган «ошиқ» фирибгардан бошқа киши эмас, самимий ишқ эгаси дардли, покиза инсондир. Бундай ошиқ фақат ёрини ўйлайди, ҳар ерда фақат ўз севгисини кўради. Бундай ишқ эгаси бўлиш чин саодатдир.

Учинчи мақолатда тўғрилиқ улуғланади. Агар киши тўғри бўлса, чархнинг эгри айланшиндан нега андиша қилсин. Найза тўғри бўлгани учун мағрур, тик туради, камон эгри бўлгани учун банд қилиб боғлаб қўйилган. Кимнинг назари тўғри бўлса у ростдир, қўли эгри эса ўғридир. Кишининг сўзи ҳам, ўзи ҳам тўғри бўлиши керак. Шонр ўз замонасидан шикоят қилиб дейдики, бу даврда ким ростлик йўлини тутса фақат камлик кўради.

Шонр ёлгонни қаттиқ қоралайди. Ёлгончи эр мусулмон ҳам эмас, эл ўртасида ёлгончи деб оти чиқса, унинг чинига ҳам ҳеч ким ишонмайди.

Бундан кейинги ҳикояда айтилишча, шер билан қирғовул дўстлашишган. Аммо қирғовул доим ёлгондан шовқин солар экан. Бир кун у овчи домга илиниб қичқирганда шер уни ёлгон деб ўйлаб ёрдамга бормади.

Ун биринчи мақолат илм осмонининг баландлиги, унинг юлдузи жаҳолат тушини ёритажагини тушунтиради,

Дунё пайдо бўлгандан бери олимлар хор-у, жоҳиллар азиздир, деб ёзади Навоий. Жаҳон зулми шундайки, мева ерга тушади, қуруқ шох эса қаққайиб тура беради. Разиллар юқори кўтариладилар, билим аҳли азобда қолади. Гўё тоғ устида хоро ўсиб ер остида хазиначилар ётгани каби. Қимки, дур каби соф ва пок бўлса, унинг бағрини олмос билан тиладилар.

Олим дунёнинг бойлиги, жафосига бефарқ қараши керак. Эр кишига кийимнинг аҳамияти йўқ, ялтироқ чивин ўлимтик атрофида айланади.

Ўн иккинчи мақолат қалам ва аҳли қалам таърифи ҳақидадир. Шоир ёзувнинг аҳамиятини айтиб унинг қотиб орқали ўша аҳамиятни касб этажагини таъкидлайди. У туҳмат, иғво ёзувчи одамларни қаттиқ қоралайди, порахўр муфтиларнинг бошини қалам учини қирққан каби кесин керак дейди. Золим амалдорларни ҳам танқид қилади. Уларнинг қалами халқ хону мошини куйдирувчи ўттидир, улар барчага зулм ўтказадилар.

Шундан сўнг Навоий яхши хатлар ёзувчи мушыйлар ва хушхат қотибларни алқайди.

Ўн учинчи мақолатда элга булут каби фойда келтирувчилар тўғрисида сўз боради. Халққа наф еткизмоқ ўша нафни ўзига ёр қилмоқдир.

Нафнинг агар халққа бешакдур,
Билки бу наф ўзига кўиракдур.

Агар деҳқон дарахтни яхши парвариш қилса, кўп мева олади. Кимки зарар етказишни одат қилса, элга эмас ўзига жабр қилади.

Одамларга нарсаси бериб наф етказгани ёки яхши сўз билан нафъ кўрсатгани. Сўз билан элга ўлимдан нажот топиш, сўз билан ўлик танга ҳаёт бағишлаш мумкин.

Бир кун кечаси Айюбнинг уйига ўғри кириб бор нарсаларини жамлади. Кўтариб кетмоқчи бўлди-ю, аммо кирган эшикдан қайтиб чиқа олмади. Уни индамай кузатиб турган Айюб чиқинга йўл кўрсатди. Ўғри унинг бу ишидан қаттиқ таъсирланди. Унинг оёғига бош уриб тавба қилди ва ўғриликлдан воз кечиб, яхшилиқ йўлига ўтди.

Ўн тўртинчи мақолатда шоир фалак ҳайъатидан шикоят қилади. Тақдир ҳеч кимга раҳм-шафқат қилмайди. Ҳаёт чекланган фурсатда тугайди. Тахт устида юксакликда ўлтирганлар бир кун тахта устига ётадилар. Одамнинг шаъни юқори кўтарилган бўлмасин, бари бир бир кун тупроқ остига кириб паст бўлади. Шунинг учун давлати иқболга шодланмаслик керак, қўлида бор нарсасини элга сарф этиш лозим.

Бундан кейинги ҳикояда барча мамлакатларни забт этган подшоҳ Искандар ўлганда тобутдан қўлини чиқариб қўйишларини сўрагани айтилади. Токи жаҳон аҳли дунёни эгаллаган бу қўл дунёдан қуруқ кетаётганини кўрсинлар.

Ўн бешинчи мақолатда жаҳл майининг қуйқаларни тўғрисида сўз юритилади. Шоир ичиб бадмаст бўлиб,

шармандаси чиққан одамнинг ҳолини кўрсатади. Майхонадан маст чиққан бу кимсанинг манглайи қонаган, кўринган кишига қонагон итдек ҳамла қилади. Унинг бошидаги салласи, белидаги пулни ўғирлаб кетади. Уликдан кафани ечгандек, тўнни ечиб оладилар. Ичкилик жисм уйини сел каби бузади. Ичкиликка берилган киши ақл чароғига қоронғилик солади. Бундай ҳолатдан тавба қилиб, киши ўзини асраши керак. Баний Исроиллий Ринд майхўрликка қаттиқ берилган эди. Тавбаларидан қайтган эди. Бир куни уни улуг даргоҳ талаб қилди. У тавба қилиб отланди, лекин тавбаси шиша каби синди.

Ун олтинчи мақолатда ҳуднамо ҳийлагарларнинг турли паст қилиқлари танқид остига олинади. Улар кибр эгалари, йўлбарс каби золим, вужуди ит ва қоплонга ўхшаш, мўйлаби остидан чиққан нафаси ман-манлик шамолидир, дейилади. Улар зарбоф кийимлар киядилар, иложи бўлса этик нағалларини олтидан қилсалар. Атрофида ақл-идрок, туйғудан маҳрум ифлослар хизматда бўлишади, булар ахлатхўр қарга ёки ўлимтук устида йиғилган қузғунларни эслатади. Уларнинг иши шаром-хариш нарсани ейиш, машаххашликдан иборат. Яна улар шоҳдан ўзларига ишъом ва иноят даъво қиладилар, ҳатто пўниса ҳам қиладилар. Агар уларнинг миннатига шоҳ илтифот кўрсатса юз минг уят. Шоир ана шундай кишиларни риёкорликдан воз кечиб, эл ва мамлакат ишига ризолик билан хизмат қилишга даъват этади.

Ун еттинчи мақолатда умр фасллари таърифланади. Аввало баҳор мавсумида табиат уйғонади, қора тупроқдан ўтлар, кўкатлар бош кўтариб чиқади. Дарахтлар мева тугади. Боғлар рангин тўн кияди. Кейин мевалар пишди, фазлу ҳунарга тўла комил кишилар каби боғ самар билан тўлади. Ҳосил йиғиб олинган, дарахт шохлари мажнуунинг юзи каби сарғаяди, барглари ҳар тараф учиб кетади, улар ўликлар каби тупроқ остига кўмилади.

Ун саккизинчи мақолат ҳаётни қадрлашга чақиради. Улимдан бурун киши ўзини ҳалок этмаслиги керак. Утиб кетган ишга инсон етиша олмайди, ҳали бўлмаган иш тўғрисида ақлли киши гапирмайди. Жаннатмисол боғлар, ўйнаб оққан сувлар, гулшан аро жилва қилиб кўринадиган қумушбадан гўзаллар барчаси сен учун яратиб қўйилган. Сенга ақл ато қилинган. Сен барча жаҳондан шарафлироқ қилиб яратилгансан. Шунинг шукрини қилиб яшагин.

Агар яхшилик қилолмайдиган бўлсанг, ёмонлик ҳам қилмагин. Бировга озор етказишдан сақлан, кимсанинг аёлига қасд этма, ҳар бир нафас қайгудан озод бўл, ёр-дўстларнинг билан шодликда умр кечир.

Ун тўққизинчи мақолат Хуросон ва Ҳирот таърифи-га бағишланган. Унда шоир ўз она юртининг гўзаллигини мадҳ этади, келтирилган ҳикояда айтишича Шоҳ Баҳром маншат билан банд бўлиб элдан хабар олмай қўйди. Мамалакатда зулм кучайиб, халқнинг аҳволи оғирлашди. Бир кун шоҳ овга чиқиб хароб бир кулбада тўхтади. Уй эгаси унинг олдига гўштсиз овқат билан сув қўйди. Илгари бу ерлар қандай жой эди, деб сўради шоҳ. Илгари бу ерлар бог-роғ бўлган, корез бор эди. Зулм аҳволимизни хароб қилди, корез қуриди, бог хазон бўлди, шоҳ биздан хабар олмай қўйди, деб жавоб берди уй эгаси.

Баҳром қилмишларидан хижолат чекиб адолат ўрни-тишга аҳд қилди. Шу он корезга сув келгани тўғрисида хабар бўлди. Шоҳ зулмини тўхтатиб адолат билан иш тутишни пият қилган заҳотн шундай мўъжиза юз берди: Сўнг у ўйлаганларини амалга ошириб ўз юртида адолат ўрнатди, халқ кўнглини шод этди.

Иигирманчи мақолат шаҳзода Султон Бадиуззамонга насихатларни ўз ичига олади.

Яқунловчи бобда Навоий ўзининг аҳволини баён этади. Асарнинг охирида бир қул ва подшоҳ ҳикояси келтирилади. Қул оёғи тойиб қўлидаги иппак ошини подшонинг бошига тўкиб юборади. Барча уни ўлимга сазовор деб ҳисоблайдилар. Шоҳ қулнинг ғамгин аҳволини кўриб жазодан озод этади. Вазири подшоҳдан нега уни жазолаганини сўраганида подшоҳ дейди: уни хижолат ҳалок этиб қўйди-ку, киши ўликни ўлдирадимми..

Шоир шу ҳикояни келтириб бўлгач, ўзининг ҳам ана шундай марҳаматдан умидвор эканини ифода этади.

ФАРҲОД ВА ШИРИН

Бу «Хамса»нинг иккинчи достони бўлиб, унда ҳикоя қилинишича, Чингу Хито ҳукмдори фарзандсизликдан қаттиқ изтироб чекар, ҳар доим ўғил кўришни орзу қилар эди. Ниҳоят бу орзуси ушалиб фарзанд кўрди. Уни Фарҳод деб атадилар. Фарҳод бир ёшида бешикдан чиқди, эмгаклашни қўйиб юра бошлади, уч ёшида тилга кирди. У ўн яшар бола каби фикрлар эди. Фарҳодга энг улуғ олимлар таълим бера бошладилар. Уч ойда Фарҳоднинг саводи чиқди. Ун ёшида дунёдаги барча илмларни эгаллади. Ҳарбий ишда такомил касб этди. Ун тўрт ёшга етганда Фарҳод ғоят билимдон, камтарин, дардманд йигит бўлиб етишди. У доим ғамнок юрарди. Ҳоқон ўғлининг хафачилигини езиш ниятида тўрт қаср ва боғ бино қилди, токи тўрт фасл давомида Фарҳод бу ерларда маинпат қилиб, хордиқ чиқарсин, андуҳларини унутсин.

Навойи бу қасрларнинг бино этилишини муфасссал тасвир этган. Вазир Мулкаво қурилишга бошчилиқ қилди. Меъмор Боний, Наққош Моний қасрларни қуриб, бе-задилар. Тоштарош уста Қоран ҳам ўз санъатини намо-йиш этди. Фарҳод унинг ҳунарига қизиқиб қолди ва тез-да тош кесни ҳунарини мукаммал ўрганди.

Шоҳ баҳор пайти қасри гулгунда катта базм тузди. Шоҳ ва шаҳзода бирга ўтирдилар. Юз гулчеҳра ҳарир, гул ранг либосда хизматда бўлди. Соқийлар гул ранг май тутдилар, созандалар гул фасли булбулларидек нағма қилдилар. Шафақ бағрида қуёш кўмилиб кетгани каби базм аҳли гуллар орасига кўмилдилар. Гул рангли май-дан Фарҳоднинг чеҳраси гулдек очилди. Ҳоқон буни кў-риб шод бўлар эди. Шу йўсинда уч ой ўтди. Сўнг ёз фас-ли келиб қасри миёнда уч ой нишоту айш билан банд бўлдилар. Осмон қуёши атрофини қаҳрабо ранг қилганда қаҳрабонун қасрга ўтдилар. Дарахтлар баргини шамол совириб киш сувининг семобини мармарларга айлантир-ганда шодлик базми бошқа бир қасрда давом этди. Аммо Фарҳоднинг ҳоли ўзгармас эди. Ҳоқон қилган ишлари-нинг бесамаралигидан ажабланаар эди. У Фарҳодга мам-лакат тахтини эгаллашни таклиф қилди. Зора ҳокимият ишлари уни андуҳдан халос қилса. Фарҳод бу таклифни рад этди, аммо Ҳоқоннинг илтимоси қатъий эканини кў-риб бир-икки йил иш ўрганиши лозимлиги, шунинг учун кичикроқ ишда бўлишини сўради. Ҳоқон бу таклифни қабул қилди. Ҳоқон билан Фарҳод суҳбатда Навоий-нинг инсон, эл ва мамлакат тақдири тўғрисидаги муло-ҳазалари баён этилган.

Ҳоқон Фарҳодга бутун хазиналарни кўрсатди. У ер-даги бир сандиқда Искандар ойнаси бор эди. Ҳоқоннинг эътирозига қарамай Фарҳод бу сандиқни очдириб ойна-ни кўрмоқчи бўлди. У ойна ғойиб сирини ошкора қилар эди. Аммо ойнани кўришни истаган киши олдин Юнон элига бориши, у ердаги бир тоққа чиқиши керак. Йўлда уч манзил бор, уларда уч офат учрайди. Биринчисида аждаҳо яшайди, иккинчи манзилда дев Аҳриман, учинчи-сида улардан ҳам мудҳишроқ бало бор. Бу уч ман-зилдан ўтилса, тўртинчи горда яшовчи Суқротга учрай-ди. Суқрот келувчига унинг келажакни айтиб беради. Фарҳод бу сирдан огоҳ бўлгач, Юнон мулкига боришга жазм қилди. Ҳоқон уни бу фикрдан қайтара олмагач, ноиллож рози бўлди. У қўшни йиғиб Фарҳод билан бирга

Юнон сари отланди. Пўлдаги мамлакатларни бўйсундириб Юнон элига етиб келди. Юнон аҳли Ҳоқони хурмат билан кутиб олди, сафар бонсидан хабардор бўлгач, Ҳоқон билан Фарҳодни ҳаким Суҳайло ҳузурига олиб бордилар. Унинг ҳаёт айёми беш юз йилдан ортиқ эди. Суҳайло Фарҳод билан Ҳоқонни хурсандлик билан кутиб олди. У Фарҳоднинг келишига муштазир эканини айтди. Жомасп ўзининг қолдирган ҳукмида Чин элидан Фарҳод номли шахзода чиқади. У Искандар тилсимини очади. Аммо унга қадар икки манзилда аждаҳо ва Аҳриман дев билан жанг қилиб уни енгади. Бу галабалар туфайли катта хазиналар унинг қўлига тушади. Ҳаммасини Ҳоқонга берсин, унинг ўзи учун Суқрот билан учрашиш ва Искандар тилсимига назар қилиш кифоядир, деб ёзиб қолдирган эди. Ўша ойнада нима кўринса Фарҳоднинг бошига тушар экан. Суҳайло Фарҳодга бир зарф берди. Ундаги ёғни танасига сурса аждаҳоннинг олови кор қилмас экан. Аҳриманни енгганидан сўнг бўйнидаги лавҳини олсан, унинг ёрдамида у ердаги тилсимни очиб Жамшид жомини қўлга киритасан, Суқрот билан учрашиш йўлини топасан, у сенга кўзгу сирини ўргатади. Чинга қайтиб кўзгуга қарайсан, не кўринса бошингдан кечирасан, деди у. Суҳайло шу сўзларни айтиб бўлгач, дунёдан ўтди. Унинг танаси ўша ерда дафн этилди. Фарҳод аждаҳо билан жанг қилиб уни ўлдирди. Бебаҳо хазиналарни отасига тақдим этди. Аждаҳо горидида бир қилнч ва қалқон бор эди. Уни ўзига олди. Бу қурол Аҳриман дев билан олишнинг аталган эди. Аҳриман билан жанг қилиб Фарҳод уни ҳам енгади. Аҳриманнинг қасрида беҳад кўп хазина йиғилган эди. Бир ойда эса ёқут қандил орасида Искандар тилсимини очиб усули ёзилган нома бор эди. Фарҳод барча хазиналарни отасига совға қилди. Ҳоқон галаба шарафига катта базм тузди.

Фарҳод Ҳизрининг ёрдамида Искандар тилсимини ҳам қўлга киритди. Сўнгра Суқрот яшаётган тоғ яқинига келдилар. Жамшид жомининг ёрдамида Суқрот турган горини аниқладилар ва у ерга етиб келдилар. Суқрот Ҳоқонни, Мулкорони ва Фарҳодни хурсандлик билан қарши олди. У Ҳоқонга узоқ умр ва ҳокимият бағишлади, қаринликдан халос этувчи дорин-дармонлар берди.

Суқрот Фарҳодга мажозий ва ҳақиқий ишқ дареидан таълим берди. Искандар ойнасида ўз тақдирининг кўрасан, деб башорат қилди ва кўп насиҳат айтиб у ҳам Су-

ҳайло каби жон берди. Ҳоқон ва унинг одамлари Суқрот-ни дафи этиб, шу ерда шаҳар бино қилдилар. Шундан сўнг Чинга қайтдилар.

Чинда Фарҳод жадал бориб хазинадаги кўзгуни очди ва қуйидаги манзарани кўрди. Бир даштда одамлар ариқ қазимоқдалар. Улар орасида бир кўркам йигит теша билан тош йўнмоқда. Шу пайт от ўйнатиб бир гўзал қиз ўртоқлари билан ишлаётганлар яқинига келди. Тешовар йигит худди Фарҳоднинг ўзи эди. У йигит от устидаги маликани кўргач беҳуш бўлиб йиқилди. Фарҳод ўша маликани тузукроқ кўриш мақсадида ойнага яқинлашди, қизнинг жамолини кўргач, ойнадаги тимсоли янглиғ ҳушидан кетди. Саройда шовқин-сурон кўтарилди. Ҳоқон, Фарҳоднинг онаси, Фарҳоднинг кўкалдоши Баҳром югуриб келдилар. Улар ҳушсиз ётган Фарҳод атрофида парвона бўлишар, у эса сўнган шамдек ётар эди. Бир кеча-кундуздан сўнг Фарҳод ўзига келди. Яқинларини юпатиб хотиржам қилди. Ўзи ишқ оташида ловиллаб ёнар, унга чора қидирар ва бу дардини барчадан пинҳон тутар эди. Шундан унинг ранги сарғайиб, нутқида хато-лар пайдо бўлди. Табиблар унинг ҳарорати ошган, рутубатли ерларда бўлсин деб маслаҳат бердилар. Ҳоқоннинг буйруғига кўра денгиз сафарига отландилар. Фарҳод бу қарордан хурсанд бўлди. Чунки у отасига озор етказмаган ҳолда бу элдан кетиш ниятида эди.

Кемалар тайёрланиб ҳамма денгизга чиқди. Бир-икки кун йўл босилгач, тўсатдан зўр довул кўтарилди. Эски денгизчилар юз йилда бир марта бўладиган шамол келаётганини айтдилар. Бир қайиқ келтириб унга Ҳоқон ва шаҳзодани ўлтиришга таклиф этилди, токи ел кучайгунча қирғоққа етиб олиш мумкин бўлсин. Фарҳод қайиққа ўтган заҳоти кучли шамол бошланиб кетди. Шамол қайиқни Ҳоқон турган кемадан узоқлаштирди. Ота-бола шу билан бир-бирларидан абадий айрилдилар. Шамол барча кемаларни бир-бирига урди, тўлқин авжига чиқди. Ҳоқон ва Мулкоро тушган кема тасодифан омон қолди. Чинга қайтиб келган Ҳоқон Суқрот сўзларини эслаб, Фарҳод тирикдир, деган умид билан ўзини юпатди.

Шамол зарбидан Фарҳод тушган қайиқ ҳам парча-парча бўлиб кетган, у бир тахтага ёпишиб ётарди. Тасодифан Ямап савдогарларининг кемасидаги одамлар уни кўриб қолиб қутқардилар. Йўлда бу кемага денгиз қароқчилари ҳужум қилди. Қароқчилар нефть тўлдирилган

идиш (қорура)ларни кемага отиб уни ёндирар, одамларини ўлдираар, молларини талар эдилар. Фарҳод ёй ва ўқ ясаб қорураларга қарата отди. Улар парчаланиб қароқчилар кемасига қайтиб туша бошлади. Қароқчилар чекиндилар. Кемадагилар Фарҳоддан ғоят миннатдор бўлдилар. Бир неча муддат ўтиб кема Яманга етиб келди. Кемада Шопур исмли бир рассом ва сайёҳ бор эди. Фарҳод у билан дўстлашиб, ўз саргузаштини қисқача баён қилди. Шопур Фарҳод сўраган мамлакат Арман эли эканини айтгач, биргалашиб Арманистонга равона бўлдилар. У диёрга етганларида Фарҳод ойнада кўрган мамлакат шу ер эканини фаҳмлади. Бунн у Шопурга билдирди. Йўлда улар тоғ ичида ариқ қазиётган одамларга дуч келдилар. Икки юз тош кесувчи тошга теша ураб, аммо кўчса нўхатдай, ҳатто кўкнори уруғича ҳам тош кўчмас эди. Икки юз уста уч йилдан бери тўхтамай метин уриб аранг икки-уч юз қари¹ ариқ қовлаган эди, унинг ҳам кўп қисми чала. Улар қон йиғлаб ишламоқдалар, аммо саркорлар жафо кўрсатишдан тинмайдилар. Фарҳод у ерда ишлаётган кишилардан нима учун бу иш қилинаётганини сўради. Улар бор гапни айтиб бердилар: бу мамлакатнинг подшоҳи аёл киши бўлиб унинг оти Меҳинбонудир. Мамлакатда ўттиз-қирқ қўрғон борки, ҳар бири кўклардан юксак, Подшоҳнинг бир қиз жияни бор. Унинг гўзаллиги, покизалигига чек йўқ. Унинг чеҳрасини ҳеч ким кўролмайди. Меҳинбону уни беҳад севиб ардоқлайди.

Бу тоғнинг бир боши шарқда, бир боши ғарбда. Шарқда бир чашма бор, унинг зилол суви оби ҳаёт кабилдир. Ғарбдаги элни Армания дейдилар. Уша ерда қаср бор. Унда гўзал малика дугоналари билан суҳбат қуради. Уша чашмадан қасрга сув ўтказиш учун ушбу ариқ қазилмоқда.

Уч йилдирки ҳеч иш унмайди. Агар қазувчилар Нуҳ умрига эга бўлсалар-да, бари бир бирор натижа чиқиши маҳол.

Фарҳод бу сўзларни эшитгач, Қорандан ўрганган ҳунарини ишлатиб ариқ қазишга киришди. Тоғ унинг тешаси олдида сел олдида чекинган қум каби кесилар эди. Унинг тешаси кесганда сочилган тош бўлаклари бир ёғоч масофадан кўрилиб турарди. Уша куннинг ўзидаёқ бир

¹ қари 0,8 м.

ариқни қазиб битирди. Бу ишнинг овозаси кетиб Меҳинбонугача етиб борди. Ширин билан Меҳинбону бу афсонавий паҳлавонни, қилган ишини кўриш учун ариқ қазилаётган жойга келдилар.

Ширин Фарҳоднинг меҳнати, фидокорлигини тақдирлаб бошидан жавоҳир сочди. Фарҳод ойнада кўринган қиз шу эканини англаб чуқур оҳ тортди. Бу оҳ шиддатидан Шириннинг юзидаги ниқоб учиб кетди. Фарҳод ойнада кўриб севиб қолган қизни таниб беҳуш йиқилди. Шопур югуриб келиб уни сўяди. Меҳинбону билан Ширинга Фарҳод тўғрисида билганларни айтиб берди. Ҳаммалари Фарҳоднинг жонсиз каби танасини бир мадҳга солиб Ширин қасрига олиб кетдилар.

Уч кундан сўнг Фарҳод ўзига келди. Рўй берган аҳволдан хижолат чекиб, уйдан ўқдек отилиб чиқиб кетди. Ариқ бўйига келиб ва яна тош йўнишга киришди.

Ширин ҳам муҳаббатга мубтало бўлди. У Фарҳоднинг яна ишини давом эттираётганини эшитди, аммо борнишга андиша қилди.

Фарҳод кечаю кундуз ишлаб ариқни қасрга етказди. Навоий унинг иш жараёнини муфассал тасвир этади. Фарҳод у ерда яна бир ҳовуз ва қаср бино қилди. Бу ишда Шопур унга ёрдамлашиб, қасрни безади. Сув қўйиш маросими катта байрамга айланиб кетди. Бу маросимда Ширин ҳам иштирок этди. Ширин сувдан ўтолмай қолганда Фарҳод уни оти билан кўтариб олди ва қасрга олиб келди. Фарҳод қазиган ариқни «Наҳрул ҳаёт» («Ҳаёт дарёси»), ҳовузни «Баҳрун — нажот» («Нажот денгизи») деб атадилар. Меҳинбону билан Ширин Фарҳод шарафига катта базм уюштирдилар. Саройдаги ўн донишманд қиз Фарҳод билан суҳбат қуриб унинг илми-фазлда ягона эканини билдилар.

Шу кунларда Араб ва Ажам подшоҳи Хисрав Парвез Шириннинг гўзаллиги таърифини эшитиб совчи юборди. Меҳинбонудан бу хабарни эшитгач, Ширин уни қатъиян рад этди.

Меҳинбону Хисравга имкони борича юмшоқ қилиб рад жавобини берди. Дарғазаб бўлган Хисрав Арман мамлакатига қўшин тортди. Иккинчи бор юборилган элчи Меҳинбонудан яна рад жавобини келтиргач, Хисрав Арман шаҳрини қамал қилишга киришди. Аммо Фарҳод турган тоққа унинг қўшинини яқинлаша олмас эди. Фарҳоднинг кўчириб отган тошлари Элбурс тоғини ҳам пай-

ҳон қилгудек эди. Аммо буни Фарҳод ўша қўшинни қўрқитиш учун қилар эди. Аслида пашшанинг париға ҳам озор етказишни истамасди.

Хисрав вазири Бузург Умид билан Фарҳодни нуқотиш йўлини маслаҳатлашди. Ниҳоят бир маккорни топдилар. У ўзини ишқ йўлида девона бўлганга ўхшатиб Фарҳод ҳузурига борди. Фарҳод унинг аҳволини кўриб беҳад ачинди. Маккор унга дори ҳидлатиб беҳуш қилди. Ёмон туш кўрган Шопур хавотирланиб Фарҳод қошига келганда у чўзилиб ётар эди. Шопур маккорни тош билан шундай урдик, маккорнинг аввал магзи, сўнгра жони чиқди. Ширин Фарҳоднинг бундай ҳолини эшитса ўзини ҳалок этиши турган гап. Шопур шу андишада Фарҳоднинг соғ-омонлигини билдириш учун кетди. Шу пайт Хисравнинг одамлари келиб Фарҳодни олиб кетдилар. Ҳушига келгач, Фарҳод ўзини бандиликда кўрди. Хисрав билан Фарҳод ўртасида савол-жавоб бўлиб ўтди.

Бу асарнинг энг олий нуқтасидир. Унда Фарҳод ўзининг севгини улуғлаши, фидокорлигини исботлайди. Хисрав маънавий ҳалокатга юз тутди. Шундан сўнг Хисрав баланд дор қуришни буюради. Фарҳодни осиб тошбўрон қилинсин, сўнг куйдириб кули кўкларга совурилсин, деб фармон беради. Фарҳод кулиб дейди: Бу менга жазо эмас, балки тилаган мақсадимдир. Мен ишқ йўлида ўлишни истар эдим, бунга муяссар бўлдим. Айрилиқ ҳар дақиқа ўлмоқликдир. Бир ўлим билан ундан қутултираман. Тошбўрон қилишга буюрмоқдасан, айрилиқ менга ҳамиша бало тошлари отмоқдадир, сенинг тошбўроннинг унинг олдида ҳеч гап эмас. Ёндиришни буюрдинг. Мени осмон ҳажр ўтига солганки, унинг учқунлари дўзахдан баттардир. Шу дўзахдан мени халос этасан. Қулимни кўкка совуришга буюрдинг. Агар бу кул ҳавода булут бўлиб севгилим бошига соя солса, гоҳо ҳажр кўз ёшларидан ёғин ёғдирса, гоҳо чақин бўлиб мулкни ёритса, деб орзу қиламан. Агар мен ишқ асри бўлмаганимда сенинг қўшинингни тор-мор этган бўлардим. Агар менинг ҳалокимни эшитса Ҳоқон келиб сенинг юртингни ер билан яксон қилади. Бу вайроналикка фақат сен айбдор бўласан. Бу сўзлардан Хисрав ҳайратда қолди, аммо буйруғини бекор қила олмас эди. Шунда Бузург Умид маслаҳат бердики, бу сўзларнинг ҳақиқат ёки пўписалиги аниқлангунгача, бу девонани Салосил тоғидаги қўргонда банди қилинсин. Хисрав бунга рози бўлди. Фар-

ҳод қамалдаги севгилиси янглиғ Хисор ичида тутқинликда қолди. Унинг соқчилари қаерга хоҳчаса боришга рухсат этардилар, аммо Фарҳод ўзи туфайли уларнинг Хисравдан озор топишларини истамас, ҳайвонлар орасида юрар, сўнг яна бандиликка қайтиб келар эди. Фарҳоднинг Хисрав билан айтишуви, Хисравнинг ҳукми билан Фарҳоднинг бандиликда тутилиши эл оғзига тушиб ҳар ёқда овоза бўлди.

Бундан хабар тоған Ширин қаттиқ изтироб чекди. Шу вақт Шонур Фарҳоднинг тирик экани ва юз берган воқеалар тўғрисида Ширинга хабар етказди. Ширин Фарҳодга мактуб ёзиб берди, уни Шонур Фарҳодга элтди.

Ширин ўз мактубида Фарҳоднинг ҳолини сўрайди, ўзининг ҳам юз балолар қайдига мубтало эканини билдиради, ишқ дардида аёл кишининг меҳнати оғирлигини эслатади, ўзининг Фарҳод билан учрашиш орзуси билангина барҳаёт эканини ёзади.

Шонур тезда Ширинга Фарҳоднинг жавоб мактубини олиб келди. Шириннинг Фарҳодга, Фарҳоднинг Ширинга ёзган мактублари дostonнинг энг юксак бадияят касб этган лавҳаларидир.

Фарҳод ўз мактубида Ширинни кўкларга кўтаради, ўзини унинг даргоҳидаги ожиз ва нимжон итлар билан баробар қўяди. Ўзининг ишқ лашқаридан мағлуб бўлганини айтиб, бу ишқининг «ҳақиқий ишқ йўқ, ишқи мажозий» эканини айтади. Сўнгра у Ширинга ўзининг Чин шаҳзодаси экани, азалдан ишқ пешонасига битилгани туфайли бу савдоларга тушганини билдиради.

Хисрав бу ёзишмалардан хабардор бўлиб яна куйиб ўртади. Фарҳодга душманлиги яна кучайди, уни макр билан ўлдирish пайига тушди. Бир маккор, қабиҳ, бир сўз билан юз онланинг тинчини бузадиган, умрида бир оғиз рост айтмаган фирибгар чолни Фарҳод қошига жўнатди. У Фарҳод ёнига келиб, Хисрав Арман мамлакатини босиб олди, Меҳинбону у билан ярашди, Ширинни унга беришга рози бўлди, аммо Ширин бунга чидалмай ўзини ўзи ҳалок этди, деб Фарҳодни ишонтирди. Бу хабардан Фарҳод нола чекиб, фарёд кўтарди. У севгилиси билан видолашди, тоғ-тош, осмон, атрофидаги ваҳший ҳайвонларга охириги сўзларини айтди, узоқдаги ота-онасидан рози-ризолик сўради, уларга сабр тилади; Баҳромга ўз саргузаштларини тўрт қасрга Моний қўли билан

тасвир эттиришни, сўнгра Хисравнинг мамлакатини ўртаб, тож-тахтини кул қилишни васият қилди. Қоранга еалом йўллади, Шопурга хайрлик тилади ва:

Қилиб жонони отин тилга таълим
Тутиб жонон отин, жон этиб таслим.

Атрофдаги ваҳший ҳайвонлар Фарҳоднинг ўлимидан уввос кўтардилар, улар Фарҳодни ўлимга йўллаган маккорни пора-пора қилиб ташладилар, аламдан ўзларини ҳам тирнадилар.

Фарҳоднинг вафот этгани тўғрисидаги хабар яшини тезлигида тарқалди. Шундан сўнг Хисравнинг элчилари Меҳинбону ҳузурига бориб унинг таклифини такрорладилар. Аркони давлат ва халойиқнинг тазйиқи ҳамда Шириннинг розилигига кўра Меҳинбону Хисрав билан сулҳ тузди. Қамал олинди. Қўрғон ичидаги халқ қафасдан қутулган қушлардек ташқари чиқдилар.

Ширин Фарҳод ўлими тўғрисидаги хабарни эшитгач, бир неча бор ўз жонига қасд қилди. Аммо атрофдагилар хабардор бўлиб бунга йўл қўймади. У жуда беқарор ва потоб эди. Меҳинбону Хисравдан Ширин бир неча муддат Фарҳод қурган ва сув келтирган қасрда истироҳат қилсин, деб рухсат сўради. Хисрав нонлож рози бўлди.

Хисравнинг Шеруя помли ўғли бор эди. У отасига ёқмас, Шеруя ҳам отасининг қилиқларини маъқул кўрмас эди. Ширин қасрга бориш учун йўлга чиққанда кўпчилик қатори Шеруя ҳам уни кўрди ва қизга кўнгил боғлади. Унга етишниш учун Хисравни орадан кўтариш керак эди. Шеруя ўз одамлари билан тил бириктириб отасини ўлдириб унинг тож-тахтини эгаллади.

Шеруя одам юбориб Ширинни ўзига сўради. Унинг ишқида отасини ўлдирганини билдирди. Ширин отасини ўлдирган одамдан нималар кутиш мумкинлигини яхши билар эди. У Фарҳодни шоҳона ҳурмат билан дафн этажagini, мотамини тутажагини билдирди. Шопурни банддан озод этишни талаб қилди. Шуларнинг ҳаммаси битгач, Ширин Шеруя ихтиёрида бўлади. Агар бу қабул бўлмаса «Ўлук топқай мени, бўлгунча огоҳ». Шеруя Шириннинг айтганларига рози бўлиб, Шопурни озод этди. Шопур озод бўлгач, Ширин ҳузурига келди. Сўнг у Фарҳоднинг жасадини «ҳариру-хулла бирла оини ёшиб» олиб келди. Ширин Фарҳоднинг жасади ётган уйга кириб эшикни беркитди, севгилисининг бағрида ётиб ҳаётдан абадий кўз юмди.

Ширинни узоқ кутдилар, чиқа бермагач, эшикни бузиб кирдилар. Шириннинг Фарҳод бағрида жонсиз ётганини кўриб Меҳинбону қаттиқ бир оҳ урдию ҳаёт билан видолашди. Ширин унинг жони эди, усиз Бону ҳам яшай олмас эди.

Ўша кеча қирқтача энг олий мартабали фазл эгалари бир хил туш кўрибдилар; бениҳоя гўзал жаннат боғида Фарҳод билан Ширин бир қаср ичра нурдан ясалган тахт узра барқарор эмишлар. Бону ҳам улар ҳузурига етиб келган, ота-оналари ҳам шу ерда эмиш. Фарҳод подшоҳликдан, ҳатто жонидан воз кечиб ишқ йўлига тушгани туфайли бу қасрда абадий саодатга мушарраф бўлган эмиш.

Чин мулкида Фарҳоднинг ота-онаси ҳам дунёдан ўтган эдилар. Тахтга Ҳоқоннинг кичик укаси ўтирган. Диловар Баҳром унга садоқат билан хизмат қилар эди. Фарҳоднинг Арман юртидаги саргузаштлари Рум, Ҳиндда овоза бўлиб Чинга қадар етиб келди. Баҳром подшоҳдан Арманга бориб у ишлардан хабар топишга руҳсат сўради. Подшоҳ Баҳромнинг тахт даъво қилишидан қўрқарди. У ичида униси-ку ўлибди, буниси ҳам кетса кетсин, деб Баҳромга ижозат берди. Баҳром қўшин билан Арманга келди. Шопур билан учрашиб ҳамма гапдан хабар топди. Фарҳоднинг қабрини зиёрат қилди. Сўнг Шеруяни чақиртирди. Шеруя Шопур орқали бу ишларга ўзининг алоқадор эмаслиги, отасини ўлдирганини пеш қилди. Нимаики талаб этилса бажаражагини билдирди. Баҳром Арман элига етказилган барча зарарни тўлашни буюрди ҳамда бу мамлакатдан чиқиб кетишни амр этди. Шеруя рози бўлди. Айтилган ишларни бекаму кўст адо этди. Баҳром Арман элига Меҳинбонунинг яқинларидан бирини шоҳ қилиб кўтарди, эл ундан хурсанд бўлди. Шундан сўнг Баҳром ўз қўшинига Чинга қайтишни буюрди. Ўзи эса Шопур билан бирга Фарҳод қабри устида мақом қилиб қолди.

ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН

Достоннинг кириш қисмида зулмат кечада эсган кучли бўрон, зўр куч билан чақнаган чақинлар, кулфат саҳросида тентираган киши мисолида ишқ даштининг тасвири берилади ва Мажнун ҳикоясига қўл ургани айтилади.

Араб элида бир бадавлат қабиланинг олий ҳиммат бошлиғи бор эди. У фарзандсизликдан қаттиқ изтироб чекар, ўғил кўришни орзу қилар эди. Ниҳоят тилаги амалга ошди. Ўғлига Қайс деб от қўйди. Уни ниҳоятда авайлаб ўстирди. Бола чиройда ягона, фикри теран, ҳаммага суюмли бўлиб ўсди.

Тўрт-беш ёшидан Қайсни кекса бир мураббийга топширдилар. Бола улғайгач, мактабга бориш вақти келди. Аммо бу қабилда мактаб йўқлигидан Қайсни бошқа қабилдаги мактабга бердилар. У қабил бошлиғининг

Лайли исмли бениҳоя гўзал қизи бор эди. Бу қиз учун махсус мактаб очилган бўлиб, болалар ўша мактабда таълим олишарди. Қайс ўқишда зеҳни ўткирлигини кўрсатди, оз вақтда мактабда ягона бўлиб қолди. Бир куни бетобликдан турган Лайли мактабга келганида Қайсини кўрди. Ҳар икковлари бир-бирларини кўрганда уларда кучли севги ўти пайдо бўлди.

Лайли ўқувчиларни бог сайрига таклиф қилди. Қайс ҳам улар билан бирга боққа чиқди. Аммо у сайр қилмай гулзор ичига кириб кўз ёши тўкар эди. Шу пайт ногоҳ Лайли келиб ундан ҳол сўради. Қайс унга муҳаббат изҳор этди. Сўнг ҳушсиз йиқилди. Лайли унинг бошини кўтариб, изтироб чека бошлади. Унинг кўз ёшлари Қайсининг юзига томди. Бунинг устига келиб қолган икки қанниза бу ҳолдан ҳайрон бўлдилар. Лайли уларга борганини айтди. Қаннизалардан бири дардпарвар эди. У Қайсини бизга топириб ўзинг қабилага кет, токи одамлар бу ишдан хабардор бўлмасинлар, деди. Лайли унинг гапига амал қилди. Қаннизалар бир кишини топиб Қайсини унга қолдирдилар.

Қайс ярим кечада ўзига келди. У сарв, гул, ёсуман ичида ётар, булбул бошида нола чекар, гул унинг ҳолатини кўриб ёқасини чок этар эди. Наргис унинг ҳолига йиғлар, ҳажр доғидан лола кўксини доғлар эди. Ниҳоят осмон гулшаннинг гуллари тўкилди, ер чаманининг гунчаси табассум қилди. Тонг ёришди. Қайс атрофидаги гулларда ўз ёрининг жамоли белгиларини кўрар, сувда унинг акси бўлганини эслар, оёқ изини кўзига суртишини тилар эди. У яна ҳушнинг йўқотди. Қизлар қўйиб кетган киши Қайснинг аҳволини бир чеккада кузатиб турарди. У қабилага бориб хавотирда ўтирган ота-онага аҳволни хабар қилди. Ҳаммалари югуриб етиб келдилар. Уларни кўриб Қайс қаттиқ хижолат чекди. Унинг хижолатини кўрган ота-онаси ва барча халойиқ чурқ этмади. Ўзига келиб қолар, деган умид билан қайтиб кетдилар. Қоронғи тушгач, Қайс ҳамма нарсани унутиб Лайлининг уйи сари йўл олди. У маст одамдек йиқилиб-сурилиб борарди. Ўзоқдан олов кўринди. Қайс унга хитобан ғам шомида қўлидан тутгани, ҳижрон тунда кўзини ёритгани учун миннатдорлик баён этди. Итнинг ҳуриган овозини эшитиб унинг ёр эшигида посбонлигига ҳаваси келди, менинг учун ёр остонасини ўпгин, деб ёлборди. Ниҳоят қабилага етгач, йиқилиб тунроғини ўпиб, оҳ чекди.

Лайли ҳам Қайс фирогида бетоқат эди. У қора тунда хазин ун эшитиб отилиб чиқди. Ҳамма уйқуда. Лайлига эргашиб дояси ҳам изма-из чиққан эди. Доя ҳамма гапдан хабардор, Қайсни ҳам ҳурмат қилар эди. Лайли билан Қайс бир-бирларини кўргач, ҳушдан кетдилар. Доя Лайлини уйга элтиб ётқизди.

Сўнг доя келиб Қайсни ҳам гоҳ кўтариб, гоҳ судраб қабила еридан ташқарига олиб чиқиб қўйди.

Қайснинг бедарак кетганидан хавотир бўлган ота-онаси излаб уни қумга кўмилиб ётган ҳолда топдилар. Уни уйга келтирдилар. Аммо ҳар куни тунда у яна Лайлининг даргоҳи томон қочар, тутиб келинса ҳам бари бир кетаверар эди. Шу йўсинда у ўз оти, қабиласини унутди, тилида фақат Лайлининг номи такрорланар эди холос. Ҳамма уни Мажнун деб атай бошлади. Лайлининг ишқиде Қайснинг бундай аҳволга тушганидан огоҳ бўлган Лайлининг отаси Қайснинг отасига пўписи қилди, ўғлини занжирбанд этишни маслаҳат берди. Қайс занжирга солинди. У ўз аҳволидан зорланиб полалар чекди, жисми шу қадар заифлашиб кетдики, занжирлар бўшаб осонгина банддан қутилди. Яна дашт сари йўл олди.

Уша куни Лайли боғ сайридан ишқ ўти тобора ёниб гул-гул очилиб қайтаётганида уни Ибн Салом деган йиғит кўриб қолган эди. У жуда бадавлат, ҳар қандай мушкулни осонгина ҳал эта оладиган киши эди. У катта соғи-саломлар билан Лайлига совчи йўллади. Лайлининг отаси Ибн Салом таклифини хурсандлик билан қабул қилди, фақат бир оз муҳлат ўтсин, ҳозир Лайли нотоброқ, деб жавоб қилди. Лайли Қайс дардида қаттиқ ғамнок эди. Дояси ундан бу сирни яширди. Лекин бир кун Лайлининг ўртоқларидан бир калтафаҳм қиз уни хурсанд қилиш мақсадида Ибн Салом совчи қўйганини айтиб қўйди. Лайлининг дарди дунёси қоронғи бўлди. Қайснинг Лайли ғамида, Лайлининг Қайс дардида чеккан фиғонларини баён этувчи боблар достоннинг энг таъсирли, ишқ оташига тўла қисмларидир.

Қайснинг севги аламида ғоят изтироб чекаётганидан отаси уни каъба зиёратига олиб борди. У ерда муножот қилиб бу дарддан омонлик топсин деди. Зиёрат чоғи Мажнун оллоҳдан Лайли ишқини янада мустаҳкамлашини, дардига ҳаёлини табиб, жонига висолини насиб этишини тилаб ёлборди.

Отаси мушкул аҳволда қолди. Бу илтижолардан сўнг Мажнун беҳуш йиқилди. Уни олиб ўз манзиллари сари равона бўлдилар. Отаси тақдирга тан беришга мажбур бўлди. Мажнун тоғу тошларда макон тутди. Лайли шаънига кўп гўзал шеърлар битди, тилидан Лайлининг номи тушмас эди, ота-оналари, ёр-биродарларини ҳам унутди. Унинг атрофига кийиклар йиғилди. Мажнун уларнинг қўриқчиси бўлиб қолди. Бир кун Мажнун Навфалга дуч келди. Навфал Арабда машҳур ҳукмрон бўлиб, бу ерлар унга қарашли эди. Одамлардан Мажнун қиссасини эшитган Навфал кўн афсус қилди. Чунки Навфал ҳам ишқ доғини чеккан эди. У овни тўхтатди, Мажнун қошига келди, одамлар ичида бўлишни маслаҳат берди, Мажнунни муродига етказиш учун ҳар қандай ишни бажаришга тайёр эканини, агар бунга муяссар бўлолмаса ўзига фарзанд (куёв) қилажанини билдирди.

Лайлига етишиш иштиёқида Мажнун Навфалнинг таклифини хушхоллик билан қабул этди. Навфал Лайлининг отасига одам юбориб қизини сўради. Лайлининг отаси бу таклифни рад этди. Навфал Лайлининг отаси бош бўлган қабилага қарши уруш очди. Қайс унинг ёнида эди. Икки ўртада шиддатли жанг бўлди. Навфал қўшинининг қўли баланд кела бошлади. Лайлининг отаси агар урушда енгилсам Лайлини қатл этаман, деб ойт ичди. Мажнун тушида Лайлини кўрди. У Қайсени қучоғига олиб видолашди.

Мажнун чўчиб уйғонди, Навфал сари югурди, унга тушини айтиб, севгилисининг ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида Навфални урушни тўхтатишга ва аскарини қайтариб олиб кетишга кўндирди. Мажнуннинг ўзи эса яна даштга йўл олди.

Лайлининг эли Навфалнинг урушни тўхтатиб бир кечада гойиб бўлганидан ҳайратда қолдилар. Улар бу макр бўлса керак деган гумонда бошқа ерга кўчиб кетдилар.

Мажнун саҳрода тептираб юрар эди, бир одамга йўлиқди. Унинг гамгин аҳволини кўриб Мажнун ундан ҳол сўради. Унинг оти Зайд, ўзи Лайли қабиласидан экан. Навфалнинг уруши тугагач Зайд ўз қабиласидан ажралиб қолган, йўлда Навфалнинг одамларидан иккитаси уни талаб бор-будини тортиб олган. Мажнун унга ўзининг оти, қилич-қалқонларини берди, тезроқ қабилагга етиб ол, Лайлига мендан салом айт, деди. Зайд хурсандлик билан йўлга тушди.

Зайд Лайли ҳузурига келиб Мажнуннинг саломини етказди. Лайли унга Мажнунга атаб ёзган хатини берди. Зайд у мактубни Мажнунга келтириб берди. Лайли ўз мактубида Мажнундан ҳол сўрар, ўзининг унга етишиш иштиёқини баён этар, аммо аёллик номуси бунга йўл қўймаслигидан полир, яна эшитишимча Навфалнинг қизига уйланар эмишсан, бу бахт сепга муборак бўлсин, фақат мен ҳам унутмагин, деб ўпқалар эди.

Мажнун Зайд келтирган қогоз ва қаламни олиб Лайлига жавоб хати ёзди. Мажнун ўз мактубида Лайлидан ҳол сўрагач, унинг гўзаллигини тавсиф этади, ўзининг девонавор аҳволини баён этиб Навфал билан бўлган ишларнинг тафсилотидан хабар беради, сўнг Ибн Саломни эслатиб Лайлига киноя қилади. Лайли бу хатни ўқигач, ўзининг Мажнунга қилган гинахонлигидан пушаймон бўлади.

Мажнуннинг отаси ўғлини саҳродан тониб, панд-насиҳатлар билан уйига олиб кетди. Қабилада уни яхши кутиб олдилар, онаси қувониб кетди. Қайсга яхши либослар кийгизиб иззатда тутдилар. Мажнуннинг тузалгани ҳақида хабар тарқалди. Навфал буни эшитиб кўргани келди.

Шундан сўнг Қайснинг отаси Навфалнинг қизига совчи юборди. Навфал бу таклифни қабул қилди.

Уша кечаси Мажнунда яна жунун туғён қилиб саҳрога чиқиб кетди. Лайли қабиласининг подасига дуч келди. Подачи уни таниди. Мажнуннинг илтимосига биноан устига қўй терисини ёпиб, пода билан Лайли ҳашамига олиб келди. Лайли ўз ўртоқлари билан қўй соғилишини томоша қилгани келар эди. Мажнун уни узоқдан кўргач, бир аламли оҳ тортди, қўйлар ҳуркиб кетдилар. Лайли қўй териси остида беҳуш ётган Мажнунни кўргач, у ҳам ҳушидан бегона бўлди. Қизлар Лайлини кўтариб олиб кетдилар. Қўрқиб кетган чўпон Мажнунни бир туяга миндириб жўнатди. Ўғлини излаб юрган отаси бу туяни учратиб ўғлини ўз даргоҳига олиб кетди. Уйга келгач, Мажнуннинг эси ўзига келди, хижолат бўлиб отасидан қилмишлари учун узор сўради. У ҳушёрлик пайтида ҳеч қачон тарки адаб қилмайдиган футувват ва мурувват аҳлидан эди. Отаси унга Навфал билан бўлган гапларни айтиб берди. Сўнг тўй-томоша қилиб икки ёни бир-бирига қўшдилар. Елғиз қолгач, қиз Мажнунга унинг ишқ аҳлининг шоҳи эканини эслатди, Қайснинг Лайлига бўл-

ган муҳаббатига таҳсинлар ўқиди. Шундан сўнг ўзининг ҳам севгилиси борлигини, бир-бирига қаттиқ муҳаббат қўйганлигини айтди. Қизга мурувват қилишни сўради. Мажнун дарҳол қизга рухсат бериб ўзи дашту биёбон сари равона бўлди. Ошиқ йигит уй ортида келин ва куёвни ҳам, ўзини ҳам ўлдириш ниятида тайёр турган эди. У дарҳол уйга кириб ўз севгилиси висолига етишди.

Ўша кечаси Лайлини ҳам тўй қилиб Ибн Саломга қўшдилар. Аммо Ибн Салом кўп май ичганлигидан ҳушсиз ётарди. Ҳамма у билан овора бўлиб қолди. Лайлини унутишди. Лайли ёлғиз қолганидан фойдаланиб уйдан чиқди-да, дашт сари йўл олди. Мажнун ҳам шу томонга келаётган эди. Улар бир-бирлари билан учрашдилар. Фалак осмонни тим қоронги қилган, жониворлар уларнинг осойишини бузмасликка ҳаракат қилар эдилар. Севишганлар бир вужуд бўлиб кетдилар, гўё бири қанд эдию, бири сув эди. Ниҳоят тонг ёришгач, улар поилож ажралишдилар.

Эртаси хафақон касалига мубтало куёв Ибн Салом ўз юртига кетди. Қачон соғайса қайтажагини айтди.

Мажнун Нажд тоғида макон қилди. У ердан туриб доим Лайли қабиласини кузатар эди. У яна ваҳший ҳайвонлар, қушлар орасида юрарди.

Мажнун Навфалнинг уйидан кетиб қолгач, ота-онаси гам-андухдан касалланиб дунёдан ўтди. Мажнун бундан беҳабар эди. Бир тупи туш кўриб бундан огоҳ бўлди ва тоғдан чопиб тушди. Тўғри қабристонга етиб келди. Ота-онасининг қабри устида нола чекиб, улардан ўз қилмиши учун узрлар сўраб кўз ёши тўкди.

Ҳам ота-онасидан жудо бўлган, ҳам севгилисидан айрилган Мажнун қабристонда зор йиғлар, ўз-ўзига азоб берар эди. Шу йўсинда унинг жисми жуда заифлашиб, аҳволи янада огирлашди. Бундан хабар тонган Лайли қаттиқ ташвишланди. Мажнуннинг бошига тушган кулфатлар учун у ўзини айблар, Мажнуннинг ота-онасининг ўлимини ҳам ўзидан кўрар эди. У чархга ғазаб ва шикоят билан хитоб этди. Қаттиқ изтиробдан Лайлида қарорат пайдо бўлди, табиблар унинг дардига малҳам топишдан ожиз эдилар, унинг аҳвали борган сари огирлашди.

Ота-онаси Лайлининг боши устида иложсиз ўтиришарди. Лайли ўлими олдида онасини ўз ҳузурига чақириб васият қилди: менинг дунёдан ўтар найтим келди. Қайтиш қилсам мен учун ортиқча мотам тугманг. Ме-

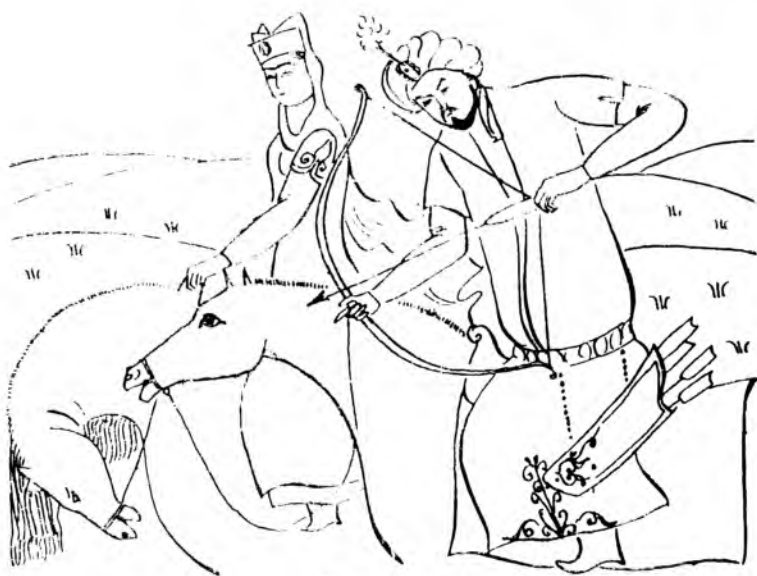
нинг вафотим хабарини эшитиб зори гарибим келар, у улусга ишқ одатини намойиш этиб ёнимда жон берар. Шунда керагича лутф кўрғазиб унинг шарофатли жисмини кўз ёшлари билан ювсангиз, жон парласидан кафан қилсангиз арзийди. Ўша кафанга менн ҳам чирмангиз, токи икки баданга бир кафан бўлсин. Уни ҳам ўз фарзандиңгиз каби кўриб қизингиз билан бир жойга қўйинг.

Мажнун ғоят хастахол ётарди. Бирдан қулогига нидо келиб Лайлининг ўлим олдида эканидан хабар етди. У ётган жойидан қоплон каби сакраб турди, Лайли қабила-си сари чопди. У тўғри Лайли ётган уйга кириб борди. Лайли энди Мажнун тўғрисидаги васиятини тугаллаган эди. Иккаласининг бир-бирига нигоҳи тушди. Иккиси ҳам баробар жон берди. Уларни бир кафанга ўраб, бир тобутга солиб, бир жойга дафн этдилар.

Достоннинг якунловчи бобида Навоий бу ғам досто-нини «йиғлай-йиғлай тугатдим охир» деб хабар қилади, дардманд, ишқли кишиларни улуглайди, ясама, қалбаки ишқ эгаларини қоралайди. Яна у бу достоннинг туркий-да битилганини таъкидлаб, бу тилда ўқийдиган хуштаъб, соф идрокли кишилар баҳра олишларини кўзда тутган-лигини билдиради.

Шоир ўқувчиларининг ишқ ғами билан шод бўлиш-ларини ва шунда уни ҳам ёд этишларидан умидвор бў-лади.

САБЪАИ САЙЁР

Ажам мулкининг подшоҳи Баҳром шавкат билан салтанат сурар эди. Рум, Чин эллари ҳам унга тобе эди. У айшу ишрат, ов, майхўрлик билан кун ўтказарди. Бир кун даштда кетаётган кишини учратиб ҳузурига чақирди. Ҳол-аҳвол сўраб, муродини билмоқчи бўлди. Сайёҳ шоҳ Баҳром ҳузурига кетаётганини айтди. Шоҳ ўзини танитгач, сайёҳ деди: у машҳур рассом Монийдир. Хито мулкида бир гўзал аёл бор, у ҳусну камолда ва чанг чалишда тенги йўқ. Хўжаси уни бир йиллик Хито давлатининг хирожига сотмоқчи. Хито хони шу баҳога олмоқчи эди, аркон давлат йўл қўймадилар. Моний шу паривашининг суратини Баҳромга кўрсатди. Баҳром суратни кўриб у наричеҳрага гойибона ошиқ бўлди. У Хитога одамлар юбориб айтилган баҳога ўша наричеҳра — Дилоромни олиб келтирди, унинг васлига етишиб бахтиёр бўлди. Улар кўпинча бирга сайр қилишар, Баҳром ов қилар, Дилором чиройли нагмалар чалар, шавқ ўтида маст бўлган шоҳ ўз маҳваши қўлидан бода ичар, хуллас хурсанд-

чилик билан вақт ўтказишар эди. Шу йўсинда Баҳром фақат Дилором билангина бўлиб, мамлакат, сипоҳ ишини унутди, бундан элга малолат зоҳир бўлди. Яқин одамлари Баҳромга бунинг хабарини етказдилар. Унинг кўнглида бесаранжомлик бошланди, эл ишидан хавотирлик пайдо бўлди, агар шоҳлар бўлса яна бундай маҳваш топила беради, бунинг васлига шоҳлик туфайли эришганман, деган ҳаёлда «тарки ишқ этгали» баҳона қидириб қолди.

Бир кун ширакайф Баҳром ов қилар эди. Ёнида Дилором ҳозир. Бир кийик кўринди. Баҳром Дилоромдан қандай отсам экан, деди. Дилором икки оёғини банд этиб сўнг бошини кесгин, деди. Баҳром илгичка ўқ отди. У кийикнинг бир оёғидан ўтиб иккинчи оёғига қадаалди. Икки оёғи боғланиб қолган кийикнинг бўйнига бир ўқ отиб овчи уни бўғизлади. Шоҳ ўз паривашидан мақтов кутди. Дилором эса кимки, бир ишни пухта эгалласа, натижаси шундай бўлади, деб қўя қолди. Баҳром газабланди. Унинг қаҳрланганини кўриб Дилором изох бермоқчи бўлиб ишни баттарроқ бузиб қўйди. У дедики, чанг чалсам ҳамманинг ҳуши оғиб қолади, бу ҳам узоқ муддат машқ қилганининг натижасидир. Шоҳ бағоят аччиқланди, у Дилоромнинг бошини кесишга буюрмоқчи эди, ёнидагилар аёл кишига тиг уриш яхши эмас, дейишди. Баҳромнинг буруғига кўра Дилоромни биёбонга ташлаб келдилар. Саройга қайтгач, Баҳром яна май ичишга киришди. Тонг отар найти у ўз севгилисини натади. Қилган ишидан пушаймон еб беқарорликда қолди. Уч кун ўтгач, айрилиққа тоқат қилолмаган шоҳ саҳрога чиқиб Дилоромни излашга киришди. Аммо ундан ному нишон йўқ эди. Баҳром қечая кундуз Дилоромни ёдлаб пола чечар, ўз жонидан тўйган эди.

Баҳромга тобе шоҳлар, беклар жам бўлиб уни саройга келтирдилар. Шоҳ тахтдан холий бўлди. У эл ишини бошқара оладиган аҳволда эмас эди. Кундан-кун жисми заифлашиб, айтган сўзини ўзи билмас, ҳушидан бегона бўла бошлади. Аркони давлат тўрт юз ҳаким, табибни чақириб маслаҳат солдилар. Агар подшоҳга душман ҳужум қилса, биз уруш очиб жонимизни фидо этамиз, аммо баданида бирор иллат юз берса биз ожизмиз, унга сизлар илож тонингиз, дедилар. Бу гаплар тўғри, агар хилт бузилиши туфайли табиатга зарар етса биз даволаймиз, аммо ишқ дардида даво топиш ҳакимларнинг қўлидан келмайди. Ишқ дардининг даво-

си висолдир. Подшоҳ ишқдан жараланган. Ишқ ўтдир, бизнинг муолижамиз хас.

Шундай бўлса-да тўрт юз табиб турли-туман усуллар билан уни даволашга киришди. Икки йиллик муолижа сал натижа бериб шоҳ қувватга кирди, фикри равшанланди. Сўнгра томоша савдони даф этади, деган фикр билан етти қаср бино қилинди, уларнинг томошаси Баҳромга яна анча қувват бағишлади. Моний бу қасрларни етти хил рангда беади. Ҳақимларнинг таклифига кўра ҳар бир қасрда етти иқлимдан келтирилган гўзаллар билан маншат қилиб подшоҳ ҳордиқ чиқариши керак эди. Улар ўша етти иқлим шоҳларининг қизлари бўлиб, бу қасрларда ҳар бири Баҳром никоҳига ўтар эди.

Шанба кuni Баҳром мушк рангли қасрда маншат қилди. Мушк рангли бодалар ичилди. Чиний чеҳра ҳиндуваш гўзал ҳарир кийимларда Баҳромни кутиб олиб, эъзоз кўрсатди. Табиблар бошқа илтифотни тақиқлаган эдилар, буни маҳваш ҳам билар эди. Кеч бўлгач, у ўз пардасига ниҳон бўлди. Подшоҳга уйқусизлик азоб бера бошлади. Кўчада дуч келган бир мусофирни келтиришни буюрди. У ўз саргузаштларини ҳикоя қилса, зора озгина осойиш топсам деб ўйлади. Бир мусофирни келтирдилар. У қуйидаги воқеани ҳикоя қилиб берди.

БИРИНЧИ МУСОФИР ҲИКОЯСИ

Ҳинд мулкида Жасратхон деган подшоҳ бор эди. Унинг ўғли Фарруҳ ақл, илм камолотда етук йнгит эди. Саксон ёшга кирган отаси тож-тахтни ўғлига топширишни истар, аммо Фарруҳ бу таклифни рад этар эди. Бир кuni Фарруҳ тушида Қуддус еридаги бир гўзални кўриб унга ишқ қўйди. Уйқудан уйғонгач, у отасидан Қуддусга бориб ўша қизни топишга рухсат сўради. Отаси олдин кўнмай, ниҳоят нонлож розилик берди. Фарруҳ кўп қўшин билан йўлга чиқди. Бироқ Қуддусга келиб ёрини топмади. Бир кuni тушида ёрингни излаб Халабга боргин, деган хабарни эшитиб, эртаси кун Халабга йўл олди. Қўшиннинг кўп қисмига жавоб бериб юборди, ўзи билан фақат икки юз чоқли одамни олиб қолди. Йўлда бир манзилда тушида кўрган ёрини топди, аммо уни кўргач, ҳушидан бегона бўлди. Кўзини очса, ёри йўқ.

Шундан сўнг у ўз одамларига рухсат бериб, ўзи де-

вонавор алфозда ёрнин излашга киришди. Халабда Ахий деган киши бўлиб, у барча бечораларга ғамхўр, меҳрибон эди. Ҳамма нарсадан умид узган Фарруҳ бир вайрона ичида беҳол ётганида Ахий кўриб қолди. Ахий Фарруҳни уйига олиб кетди. Кўп меҳмоннавозлик кўрсатди. Унинг ишқ дардида чеккан фиғонини яширинча тинглаб унинг шаҳзода эканини билди, кўнглини эзаётган ишқ дардидан огоҳ бўлди. Эртаси куни Фарруҳни маст қилиб унинг ўзидан барча гапларни эшитиб олди. Фарруҳ айтган нишонлар Ахийнинг севикли хотинига хос нишонлар эди. Ахий уйига кириб хотинига талоқ берди. Уни Фарруҳга қўшиб, кўп қўриқчилар билан ватанига кузатиб қўйди. Ўзи Фарруҳнинг энгил-бошини олиб қолди. Йўлда Фарруҳ ўз ёрининг хафаҳоллигини сездди, унинг кўнгли Ахийда эканини англади. Улар ака-сингил тутиндилар.

Ҳинд мамлакатида Жасрат дунёдан ўтган эди. Шунинг учун халқ Фарруҳни хурсандлик билан кутиб олди. Фарруҳ шоҳлиқни эгаллади. Халаб усулида бир қаср бино этиб унга тутишган сингилсини жойлаштирди.

Халабда қолган Ахийнинг ишлари орқага кетиб, хароб бўлди, тухматга учраб ўз элидан қувғин этилди. У Фарруҳ мамлакатига келиб бир харобада маскан тутди.

Шоҳ Фарруҳ Ахийдан ибрат олиб меҳмонхоналар қурган, ҳар кеча юриб мазлум, бечораларга ёрдам кўрсатар эди. У бир вайронада Ахийни учратиб, ундан ҳол сўради. Улар бир-бирларини танидилар, Ахий Фарруҳнинг энгил-бошини ёпинган эди. Фарруҳ Ахийни ўзи билан олиб кетди, кўп эҳтиром кўрсатди. Сўнг ўз яқинларини чақириб Ахий билан ўртасида бўлган воқеаларни айтиб берди, Ахийга ўз севгилсини никоҳ қилажagini билдирди. Шундан кейин хутба ўқилди, Ахий қасрга келиб ўз ёрини топди. Маҳваш Ахийга барча воқеаларни баён этди. Улар бахтиёрликда яшадилар. Аммо Ахий ўша фақирлик либосини эҳтиёт қилиб асрар эди. Шу туфайли элда қора кийим кийиш одат бўлди.

Бу мусофир Ахийнинг авлодидан бўлиб ҳинд элидан келган эди. Баҳром уни ўз хизматига олди.

Якшанба куни Баҳром қўшидек зарбоф кийим кийиб заррин кийимли ҳур билан сариқ ранидаги қасрда базм тузди. Ўша кечаси олиб келинган бир мусофир қуйидаги ҳикояни айтиб берди.

ИККИНЧИ МУСОФИР ҲИКОЯСИ

Жамшид подшоҳлиги даврида, Зайд деган бир моҳир заргар бўлган. У подшоҳнинг хазинадори эди, доим шоҳ билан бирга юрарди. Аммо у кўпинча подшоҳга хиёнат қилар эди.

Бир куни у шоҳ учун олтидан тахт ясади, тахтнинг тўрт тарафида тўрт тўти Хумо каби подшоҳ бошига соя солиб турар эди. Подшоҳ мамнун бўлиб Зайднинг маргабасини яна баланд кўтарди. Аммо Зайд бу тахт учун ажратилган олтинни кумуш билан алмаштириб қўйган эди.

Бунин билган одамлар икки тўтига «тахт рўкашдир, мусаннифи ғашдир» (тахт қалбакидир) деган гапни ўргатдилар. Шоҳ тўтилардан бу гапни эшитиб, Зайднинг хиёнат қилганини англади, уни зиндонга солиб мол-мулкни тортиб олди. Зайд яширинча ханжар билан эгов олган эди. Унга ҳар куни фақат нон, сув бериларди. Зайд ўша сувдан фойдаланиб лой қорди, зина ясаб чуқурнинг бошига етди, у ердаги тошни ханжар билан йўғиб бир тешик ясади ва чоҳдан чиқиб тўғри Фаранг сари қочди. Зайд Константино шаҳрига келиб мақом тутди. У ерда жуда кўп олтин безаклар билан безатган бутхона бор эди. Зайд будиарастликни қабул қилиб кечаю-кундуз ибодат билан машғул бўлди, у элнинг ўзига шайдо қилди.

Ниҳоят у шу бутхонага бош бўлиб бутун калитларни қўлга киритди. Дарё бўйидан бир горни топиб у ерга будхонадаги олтинларни келтирди, уларнинг ўрнига ўзи моҳирлик билан ясаган темир бутларни қўйди. Сўнг куфр халқига онамининг вафоти ҳақида хабар келди, катта мерос қолган, бориб олайин, деб ўз ватанига жўнамоқчи бўлди. Куфр аҳли унга кўп совға-саломлар йиғиб топишдилар. Кетиш олдидан у фалон жойда бир хат қолдирдим, топиб ўқинг, деди. Куфр аҳли уни кузатгач, келиб ўша хатни топдилар. Унда Зайд ўзининг барча олтин бутларни ясама бутлар билан алмаштирганини ёзган эди.

Зайднинг кemasи Рум соҳилига келиб қарор топди. Подшоҳ оғир касалга чалинганди. У доим Зайдни ёдлар, унга қилган ининдан пушаймон бўлар эди. Зайд маҳфиёна яна зиндонга тушиб ўтирди. Зиндондан бундан подшоҳни огоҳ этди. Подшоҳ дарҳол Зайдни ўз ҳузурига даъват этди. Зайд деди:

Мен подшоҳ олдида гуноҳкорман. Унга қилган хиёнатимни ўн барабар қилиб тўлайман, яна ҳар йил подшоҳ аскар тортиб бериб қуфр аҳли бутларини синдирад эди, мен ўша бутларни тамом пайхон қилиб уларнинг олтиларини подшоҳга тортиқ этайин, шоҳ менинг душманларимга жазо берсин.

Шоҳ кўн одамлардан хиёнат кўрган, аммо хасталиғи туфайли жазолай олмаган эди. Уларнинг ҳаммасини зиндонга буюрди. Зайд келиб подшоҳга таъзим қилди, уни даволади ва ўз саргузаштларини айтиб берди. Подшоҳ унга заррин тўнлар кийгизиб ялтифотлар кўрсатди.

Бу мусофир Рум элидан бўлиб Зайднинг авлодига мансуб эди. Баҳром уни ҳам ўз хизматига олди.

Душанба куни Баҳром зағори қасрда, сабз рангли кийимлар кийган позанин билан маншат қурди. Кеңурун бир мусофирни келтирдилар, у қуйидаги воқеани баён қилди.

УЧИНЧИ МУСОФИР ХИКОЯСИ

Миср элида бир бадавлат кишининг Саъд номли ўғли бор эди. Бир куни уларнинг уйида икки мусофир меҳмон бўлишди. Суҳбат асносида улар қуйидаги воқеани хикоя қилишди. Шаҳрисабз ёки Кеш деб аталадиган шаҳарда бир ибодатхона бор. Кимки, у ерда тунаса, тушида икки қуш келиб унинг бошига тушадиган яхши ва ёмон ишларни баёнлат қиладилар. Бу ерда бир пир ҳам бор, у киши шу ишларнинг чора таъбирини ўргатади. Саъд бу ишга жуда қизиқиб қолди ва ўша шаҳарга отланди. Етиб келгач, айтилган жойда тунади. Тушида икки қуш унинг қошига келиб бири: «Қим насибинг сенинг пари бўлмиш» деди, иккинчиси эса: «Қим сени дев қилғусидир асир» деди. Саъд уйғониб қаттиқ изтироб чекди ва икки йўл бошловчи ҳамроҳлигида ғор ичида узлатда яшаётган доно пир ҳузурига келди. Пирнинг оти Пайлақус бўлиб ёши етти юзда, жаҳондан ҳеч қандай даъвоси ва хавфи йўқ киши эди.

Пайлақус Саъдни кўриб хурсанд бўлди, Саъднинг бошига тушган ишларни ўзи каромат қилиб айтиб берди, сўнг ўз тарихини хикоя қилди: У ҳам ўша бутхонада тунаган, тушида икки қуш келиб бири, икки оёғини банд тушадди, истиқоматгоҳинг қора гўр бўлади деган, иккинчиси эса сenga Саъд юлдуз бўлади. Бу тушнинг таъбирини тоғининг керак, фақат юз йил ўтгач, сенинг

қисматинг ўзгаради, деган. Шундан буён Пайлақус шу гор ичида таъбир билан банд, юз йилдан бери Саъднинг келишига мунтазир.

У Саъднинг туши таъбирини айтиб берди. Шаҳрисабз шоҳининг малакчеҳра қизин Саъдга насиб бўлажак. У қиз тоғ бағридаги қалъада яшайди. Унинг соқчиси Қатрон деган девдир. Яна бир бошқа қалъабон машҳур олим, ҳаким киши, яна бири уччига чиққан афсунгар, ҳийлагар одамдир. Уша қиз висолнинг орзу қилган ошнқ аввал куч билан Қатронни енгиси, кейин ҳакимнинг саволларига жавоб бериши, сўнгра афсунгарни илм билан енгиси шарт. Улардан бирортасига асир бўлиб қолса, унинг бошини кесиб, суягини итларга ташлайдилар.

Пир Саъдга ўша тўсиқларни енгиси йўлларини ўргатди, ўз муҳрасини берди. Қатрон билан курашганда пир ўргатган сўзларни такрорлаб муҳрани оғзида тутин керак, шунда у куч топади, муҳра сувини душманга сочса душмани уйқуга мойил бўлади. Иккинчи қалъабонга пир ёзган хатни берса, у ёрдам кўрсатади. Чунки у Пайлақуснинг шогирди ва дўстидир. Унинг ёрдами билан сеҳргарни ҳам енгади.

Саъд Кешга етиб келди. Хон унга эртаси кун айтилган ишларни бажаришга рухсат берди. Уша кун ич-кечурун Саъд маҳбуб хаёли билан кўп май ичди ва мастона қалъа сари кетди. Қатрон қалъа яқинида бир мастининг юрганнинг кўриб тутди ва бир гор ичига қамаб қўйди. Эрталаб Саъд ўзини бандаликда кўрди. У дово ўргатган руқъани ўқиб қувват олди, гор оғзига қўйилган тошни олиб ташлади ва Қатрон билан жангга киришди.

Кучлар тенг эди. Қатрон уйқисирай бошлади. Саъд уни даст кўтариб ерга урди. Шундан кейин ҳаким ҳузурига келди. Унга Пайлақуснинг руқъасини берди. Ҳаким устозининг мактубини ўқиб хурсанд бўлди. Учинчи қалъадаги посбон ил арқондан қилинган, ҳақиқатда йўқ нарсадир. Уни уриб йиқитиб севгилнинг харамига кириб бора бер деди, Саъд унинг айтганларига амал қилди. Саъднинг ғалабаларидан хурсанд бўлган шоҳ уни ўзига фарзанд қилди. Қасри аҳзарда бутун Шаҳрисабз элини чорлаб тўй-томоша ўтказди.

Бу мусофир Шаҳрисабздан, Саъднинг хонадонидан эди. Баҳром уни шаҳарга бошлиқ этиб тайинлади.

Сешанба кун Баҳром гул ранг либосда гулнорий қасрда шафақ рангли қудшчеҳра гўзал билан суҳбат

қурди. Пўлдан келтирилган сайёҳ қўйидаги ҳикояни сўзлаб берди:

ТҲРТІНЧІ МҲСОФІР ҲІКОЯСИ

Деҳлида Жўна деган подшоҳ бўлиб, элга саховати ва адлу инсофи билан шуҳратвор эди. Бир кун у Тароз шаҳридаги Масъуд деган кишининг саховати ва қўли очиқлиги шоҳдан юқори эканини эшитди. Жўна оддий фуқаро кийимида Масъуд даргоҳига борди. Масъуднинг одамлари уни жуда яхши кутиб олдилар, яхши таомлар билан зиёфат қилдилар. Шоҳ илмли киши эди. Суҳбат пайтида унинг бу фазилати маълум бўлди.

Масъуд унга ичган билан бўшамайдиган бир қадаҳ ва Гулгун номли бир паривашни ҳадя қилди. Масъуд бу «мусофир»га ўз подшоҳининг сифатларини кўкка кўтариб таъриф қилди. Бундан шоҳ Жўна хурсанд бўлди. У Масъуд билан хайрлашиб Деҳлига келди. Бу ерда Тарознинг золим ҳукмрони Жайпурни бўшатиб, ўрнига Масъудни тайин этиш тўғрисида буйруқ берди. Аммо маккор ноиб Маллу дарҳол Жайпурни чақириб уни бундай фармондаё огоҳ қилди. Улар маслаҳатлашиб, Масъудни йўқотишга қарор қилдилар. Маслаҳатга кўра Жайпур Масъуд билан дўстлашди, унинг уйига кўп борадиган бўлди. У бир кун Масъудни маст қилиб, бир чоҳ ичига ташлади. Эртасига бу хабарни эшитиб, барча ғамнок бўлди. Жайпур ўзини барчадан ҳам ғамнокроқ қилиб кўрсатар эди. Кунлар ўтиб Масъудни топиша олмагач, ниҳоят унга аза очиб ош бердилар.

Масъуд ўзига келгач, уни арқон билан тортиб олишди, сўнг калтаклай бошлашди. Масъуд қандай гуноҳи борлигини сўради. Унга жавоб бермай зиндонга солдилар. Масъуд бу азоблардан шундай тўйдикки, ўлимига рози бўлди. Ниҳоят эртаси эрталаб Масъудни қатл этмоқчи бўлдилар. Бундан Жайпурнинг қизи хабардор бўлиб қолди. У Масъудга кўнгил берган эди. Қиз зиндонда бир мазлум ётганини билар эди. Уни ўлдирмоқчи бўлганларини эшитиб кечаси отаси ва қўриқчилар маслиҳатдан фойдаланиб чоҳ бошига борди ва бандидан кимлигини сўради. Бандининг Масъуд эканини билгач, қиз икки канизи билан уни зиндондан тортиб олиб уйига яширди.

Эртаси эрталаб Масъудни қатл этмоқ учун келганлариди посбон маст уйқуда, зиндон эса бўм-бўш эди. Ўн кунгача ҳамма ёқни қидириб Масъудни топа олмадилар.

Бу орада қиз уни парвариш қилди. Иккаласи икки отга миниб шаҳардан қочдилар. Уларнинг кетидан қувғин бошланди. Қочувчилар билан таъқиб қилувчилар орасидаги масофа яқинлашиб қолганда қиз ва йигит денгиз соҳилига етиб келдилар. Денгизда бир бўш кема турар эди. Улар кемага тушиб жадал қирғоқдан узоқладилар. Ўн кеча-кундуз сузиб соҳилга чиқдилар. Узоқ йўл юриб бир шаҳарга яқинлашганларида ўғрилар тўласига дуч келишди.

Ўғрилар уларнинг от ва тўнларини тортиб олди. Яланғоч қолган бечоралар бир жамоани учратиб улардан усти бош олиб кийиб, шаҳарга етиб келдилар ва бир хароба ичида жойлашдилар. Очлик зўр келиб бирор озуқа топиш учун Масъуд шаҳарга кетди. У шаҳарда ҳаммол бўлиб Жўна саройига юк олиб борди. У ерда шоҳбазм қурмоқда эди. Гулгун каниз нағма чалар, Масъуд берган жомдан май ичилар, шоҳ инъом этган кийимларни кийиб ўтирарди. Масъуд тамагир бўлиб қолмайин, деб ўзини танитмай ташқари чиқди. Аммо хизматкорлар уни таниб қолдилар. Шоҳ югуриб чиқди. Масъуд билан кўришиб унга кўп марҳаматлар қилди. Масъуд билан Гулруҳни никоҳ қилди, Маллу, Жайпур қатл этилди. Тароз ва Дарбастга Масъуд ҳоким этиб тайинланди.

Мусофир Тароз шаҳридан бўлиб, Масъуд авлодидан эди. Баҳром уни ўзига ҳамдам этди.

Чоршанба куни Баҳром ҳаво ранг кийимларда мовий қаср соҳибаси билан маншатда бўлди. Сўнг таклиф этилган мусофир ҳикоясини бошлади.

БЕШИНЧИ МУСОФИР ҲИҚОЯСИ

Адан мамлакатида Жобир деган золим ўғри бор эди. У денгиз ўртасидаги оролда истиқомат қилар, иши денгиз карвонларини талон-тарож этиш эди.

Уша атрофда «Биҳишт саро» деб аталмиш шаҳар бўлиб, унинг шоҳи Навдар адолат ва халқпарварликда донги кетган эди. Навдарнинг Меҳр деган қоят гўзал қизи бор эди. Меҳр бир куни денгизда сайр қилгани чиққанда ел кўзгаллиб кемани Жобир манзили сари ҳайдади. Жобир бундан хабардор бўлиб бутун кема аҳлини асир қилди, уларнинг мол-мулкни талади. Меҳрни кўр-

гач, унга қўнгил қўйди. Уни олиб қолиб, қолганларни кемага ўтқазиб қайтариб юборди. Жобир Меҳрга гулқад нозанинларни ҳамроҳ этди. Ўзи эса унинг ҳуснини кўрса ҳушсиз бўлар эди. Яман мулкида Нуъмон номли подшоҳ бўлиб, унинг Суҳайл деган ғоят гўзал ва ақлли ўғли бор эди. Меҳр ва Суҳайл бир-бирларини севарди. Суҳайлнинг отаси катта инъомлар билан Меҳрга совчи йўллади. Йўлда уларнинг кемасига Жобир ҳужум қилди. Аммо Суҳайл унга қаттиқ қаршилик кўрсатди. Шунда Жобир сувга тушиб душман кемасининг остини тешди. Кемалар сувга тўлиб барча гарқ бўлди. Жобир Суҳайлни банди қилиб, зиндонга ташлади.

Навдар Нуъмон билан келишиб Жобирга қарши қўшини тортди. Навдар қуруқликда, Нуъмон денгиз орқали борар эдилар. Навдар йўлдаги бир ўрмонда буги қувиб юриб ногоҳ Жобирнинг қўлига тушди. Жобир уни маҳфий равишда зиндонга солди.

Денгизда қўзғолган ел Нуъмоннинг кемаларини ҳар томонга сочиб юборди. Унинг ўзи тушган кема Жобир қўлига тушди. Жобир шоҳни ҳам зиндонга солди. Унинг одамларини қайтариб юборди. Навдарнинг қўшини ҳам ҳар томонга тарқалиб кетган эди. Жобир галабасини байрам қилди. У Меҳрни ёдлар, лекин яқинлаша олмас эди.

Меҳр зиндонда ётган бир йилгача борлигини эшитиб қолди, уни қутқариб Суҳайлга юбормоқчи бўлди. У икки канизи билан келиб йилгача чоҳдан тортиб чиқарди, унга ўзининг қисматини, баён қилди. Яманга бориб Суҳайлни бу ишлардан огоҳ этишни сўради. Кейин маълум бўлдики, бу йилгачанинг ўзи Суҳайл экан. Меҳр уни ўз хонасига олиб парваршиш қилди.

Бир куни Жобир боғ сайрига чиққанда рўпарасидан Суҳайл чиқиб қолди. Ҳийла ва макр билан иш тутши паҳлаволик эмас, сен итлик қилган бўлсанг, мен сенга йилгачани кўрсатай, деди Суҳайл ва Жобирни кўтариб ерга урди, қўл оёгини боғлаб чоҳга ташлади.

Суҳайл Жобирнинг мол-мулкни эгаллади. У барча бандиларни озод қилди. Нуъмон ва Навдар ҳам озод бўлиб фарзандлари билан тошнчилар. Барчалари бахтиёр бўлдилар.

Баҳром бу мусофирга марҳаматлар кўрсатди.

Пайшанба куни сандал (қорамтир-сарғиш) рангли гулшанда сандали либослар кийиб, сарви сандалбў гў-

зал билан майшатда бўлди. Эндиги келтирилган мусофир қўйидаги ҳикояни айтиб берди.

ОЛТИНЧИН МУСОФИР ҲИКОЯСИ

Муқбил ва Мудбир деган икки сайёҳ ғарбдан шарқ сари йўл олдилар. Йўл устида «Хашам (ғазаб) водийси» деб аталган саҳродан ўтдилар. Унинг сабзан боғи тикану шўралардан, суви-тупроғи нефть ва гугуртдан иборат эди. Шамоли киши танини ўт каби ёндирар, ҳеч қаерда сув йўқ. Икки ҳамроҳ бу дашт азобини чекиб бораётганда Мудбир тинмай норози бўлиб, нега бундай саҳро яратилган, ахир сув пайдо қилиш шундай қийинми, дея шикоят қилаверди. Муқбил унга панд-насиҳат этса ҳам кор қилмади. Ниҳоят денгиз қирғоғига етиб Шарққа борадиган бир кемага ўтирдилар. Кема елда тинимсиз чайқалар эди. Мудбир яна норози бўлиб, ерда олов, сувда тўлқин беҳузур қилади, тангри ишларида ҳеч тартиб йўқ деб нолиди. Шу вақт кучли шамол қўзғалиб, тўфон кўтарилди. Кўп кемалар ғарқ бўлди. Булар тушган кема Муқбилнинг тавба-тазаррун туфайли омон қолди. Узоқда бир қора кўринди. Улар кемани ўша томонга ҳайдадилар. У ерда бир катта дарахт бор экан. Дарахт остида чашма қайнаб турарди. Чашма бўйида бир тошни кўрдилар. Унга бундай хат битилган: Бу сувдан содиқ ичса, бир ойгача ейиш-ичишдан ҳолий бўлади, ёлгончи ичса уч кундан сўнг сув ва таом тилаб қолади. Сув ичгандан сўнг ёлгон гапирса қорни ёрилиб ўлади, ёлгончи бу сувга тушса танаси куяди, ростгўй тушса ҳузур қилади. Яна кўзини юмиб, қулоғи-бурнини беркитиб, шўнғиб, сўнг бошини кўтарса фақат ўзи кўрадиган нарсани кўради, аммо қайта шўнғийман деса, сув пастлаб кетиб шўнғий олмайди. Мудбир у сувдан шошиб ичди, ичса таъсири бўлмади, Муқбил ичиб роҳатланди, Мудбир сувга тушмоқчи бўлиб эди, сув уни куйдирди. Муқбил сувга тушиб роҳат қилиб чўмилди, кейин қараса бу булоқ эмас хазина экан. У сувдан чиқиши билан қанча паривашлар артиб, яхши сандал либосларга ўраб, сандал рангли қасрга бошладилар. У ерда тахтда ўтирган маҳваш кўп илтифотлар кўрсатиб базм тузди. Муқбил маст бўлиб маҳвашдан висол талаб қилди. У бу кеча мумкин эмас, эртага никоҳ билан бирга бўламиз, деб жавоб қилди. У бесабрлик қилди. Эртаси эрталаб кай-

фи тарқаб чўмилтиш учун булоққа тушди. Бир икки шўнгиб чиқиб қараса атрофда ҳеч нарса йўқ. У афсус ва надомат чекиб яна Мудбир иккови кемага ўтирдилар. Муқбил қилмишидан пушаймон бўлди. Мудбир унда жунун пайдо бўлди деб, гумон қилди. Шу пайт бир катта кема кўринди. Улар ўз кемаларини катта кемага алмаштириб унга ўтдилар. Кема сандал ёғочидан иборат юк билан тўла, ичида эса ўликлар ётар эди. Шарқ мамлакати подшоҳининг бир гўзал қизи бор эди. Унинг тоби қочганда ҳакимлар сандал ҳиди дори бўлади деб эдилар. Шунинг учун шоҳ сандал дарахтлари ёғочидан бир қаср бино этадиган бўлди. Шу туфайли савдогарлар Ҳинд элидан сандал олиб келмоқда эдилар. Денгизда тўлқин кўтарилиб кема гирдобда қолиб кетди, савдогарлар ҳалок бўлди. Муқбил бу аҳволни кўриб юраги эзилиб фиғон чекди. Мудбир эса ўликларни сувга ташлаб, юкни ҳам кемани ҳам ўзиники қилиб олди.

Соҳилга етганларида Шарқ мамлакатининг шоҳи бу кема билан қизиқди. Шунда Мудбир шоҳ билан учрашди ва унга мен кеманинг эгасиман, одамларим тўлқин зарбидан ҳалок бўлишди, фақат Муқбил номли қўлим тирик қолди, деди. Бу ёлгон гапни гапирган заҳоти танаси шиша бошлади, сўнг ёрилиб кетди. Шоҳ ҳайратда қолди. Сўнг Муқбилни чақирдилар. У бор гапларни айтиб берди. Шоҳга унинг ростгўйлиги маъқул бўлди. Уни ўзига вазир қилиб тайинлади, ҳамда куёв қилди. Бир кун Муқбил рафиқаси билан суҳбатда унга ўз саргузаштларини сўзлаб берди. Шунда шоҳнинг қизи айтдики, унга жин шоҳи ошиқ бўлиб ўша булоқ ва қасрларни бино этган экан. Демак, ўшанда Муқбил бу қизнинг сурати билан учрашган, энди эса чин висолга муяссар бўлди. Бахтиёр Муқбил ўз севгилиси билан сандалий қасрда мурод-мақсадига етди.

Жума кун Баҳром оқ рангли қасрда, гўзаллар билан шароб ичиб базм тузди. Сўнг қуйидаги воқеани тинглади.

ЕТТИНЧИ МУСОФИР ҲИКОЯСИ

Мен Хоразм диёриданман. Ҳунарим чолғучилик. Ногоҳ овоза тарқалдики, хитойлик бир бой савдогар келибди. Унинг канизи созини гоят яхши чалар эмиш. Барча уни кўргали борди. Канизанинг юзи оқ инқоб билан берки-

тилган. Эғнида ҳам оқ либос. Ҳар кун икки бор — эрта-
лаб ва кечқурун чанг чалади, бутун халқ унинг санъатига
маҳлиё бўлиб сеҳрланиб қолади. Шоҳ бу ажойиб санъ-
аткор ва паричеҳра канизага ишқ қўйди. Аммо сав-
догар шоҳнинг таклифини рад этди. Бу маҳваш жуфт
бўлишни истамайди, чунки ўз жуфтидан айрилган. Шоҳ
уни зўрлик билан олдириб келди. Аммо шоҳ унга яқин-
лашганда, маҳваш шундай нагма чалдики, подшоҳ ху-
шидан кетиб йиқилди. Ҳар сафар шундай бўлар эди.
Ниҳоят подшоҳ унга егинини ҳаблдан воз келди. У сав-
догар билан ота, маҳваш билан сингил тутинди. Уларга
қаср қуриб берди.

Ҳар доим у маҳваш фироқли куйлар чалар, сириши
ҳеч кимга баён этмас эди. Халқ унинг чолғусига шу қа-
дар мафтун бўлдики, менинг куйларимни ҳеч ким тинг-
ламай қўйди, ишим касот бўлди. Мен хўжа ва унинг ка-
низи ҳузурига бориб хизматга кирдим. Маҳрам ҳар доим
ошиқона куйлар чалар, айрилиқдан зорланиб нола
чекар ва яширинча кўз ёши тўкар эди. Бир кун у менга
ўз тарихини сўйлаб берди. Шундан сўнг бу мусофир Ди-
лором билан Баҳром ўртасидаги можароларни ҳикоя
қилди. Дилором саҳрода ёлғиз қолгач, Хитойдан келаёт-
ган савдогар хўжаси уни кўриб қолади ва шоҳдан йироқ
бўлсин, деб Хоразмга олиб кетади. Дилором ҳамон
Баҳром ниқида зор, ўз қилмишидан пушаймондир.
Баҳром бу хабарни эшитиб мусофирни қучди ва шодлик-
дан ҳушнинг йўқотди. Баҳром Хоразм шоҳига хат йўлла-
ди, хўжага бир йиллик молни бахш этишга буюрди, Ди-
лоромга хат ёзди, ҳаммаларини тезлик билан ўз ҳузурига
етиб келишга таклиф қилди. Улар жадал йўлга от-
ландилар. Баҳром уларнинг истиқболига чиқди. Орада
бир манзил қолганда Баҳром сабр қилмай ёлғиз ўзи
Дилором турган жойга бориб ёри билан топишди.

Шундан сўнг Баҳром ҳамини севгиллиси билан бирга
бўлди, улар етти қасрда мудом маншатда юрдилар.
Йиллар ўтди. Бир кун Баҳром овга чиқди. Жуда кўп
қон тўкилди, ўлдирилган жайронлар танаси ер юзини
қоплади, қонлар ариқ бўлиб оқди. Шу пайт сел ёға бош-
лади. Гўё фалак ерга осмондан дарё оқизмоқда эди. Ов
майдони юмшоқ, усти ажриқ билан қонланган эди. Бе-
ҳад кўп тўкилган қон ва ёмғир суви аралашиб ер ботқоқ
бўлиб кетди. Баҳром ва унинг ов қилаётган одамлари
ботқоққа ботиб кетдилар.

Кейинги бобда Навоий жаҳоннинг бебақолигини таъкидлаб, буюк подшоҳларнинг ҳам йўқ бўлиб кетганларини эслатади. Алоҳида бир бобда Навоий тушида Баҳром билан учрашганини ёзади. Баҳром унга ўзи тўғри-сида дoston ёзгани учун шоирдан миннатдор эканини, хусусан унинг туркий тилда ёзилганидан мамнулигини изҳор этади. Сўнг Ҳусайн Бойқароннинг ўзига ўхшашини айтиб, унинг давлатига хайр ва саодат тилайди. Кишининг фақат яхшилик билан от қолдириши лозимлигини таъкидлайди.

Руму Рус шоҳи Файлақус бир кунн овдан қайтаётиб йўл устидаги вайронада янги туғилган чақалоқнинг йиғлаётганини эшитди. Унинг онаси ўлиб ётарди. Подшоҳнинг буйруғига кўра марҳумани ўша ерда дафн этдилар. Болани Файлақус олиб кетди. Искандар деб от қўйди ва валнаҳд эълон қилди.

Искандар машҳур олим ва ҳаким қўлида тарбияланди. Файлақус вафот этгач, Искандар унинг барча маросимларини ўрнига қўйиб ўтказди. Кейинги бобда Навоий ҳиммат, ҳимматли одамларнинг улуглиги тўғрисидаги фикрларни баён қилади. Ҳиммати баланд одамлар оғирликни кам тортадилар. Улар фақирликни шоҳликдан юқори қўядилар. Шоҳларнинг ундай фақирларга ҳаваслари келади. Сўнг Искандарнинг гадолик ихтиёр этган подшоҳ билан учрашгани тўғрисидаги ҳикоя келтирилади. Искандар магриб ерини эгаллагач, у ерга бир адолатли шоҳ тайин этмоқчи бўлди. Унинг сўровига биноан одамлар подшоҳзодалардан бирини шоҳликка тавсия этдилар. Бу одам элдан чиқиб кетган ва қабристонда яшарди. Уни Искандар ҳузурига келтирдилар. Яланг оёқ, тўши очик, бу одам қўлида икки суякни ушлаганича келди. Искандар ундан бу суякларни тутмоқдан мақсад нима, деб сўради. Гадо деди: қабрларни айланиб юрганда шу икки суякни кўрдим, улардан қайси бири шоҳинки, қайси бири гадонки, фарқ қила олмадим.

Искандар гадога мамлакат подшоҳлигини таклиф қилди. Гадо Искандарга тўрт шарт қўйди: ҳаёт бўлсинки, кетидан қарилик келмасин, бойлик берсинки, кейинчалик у қамбағалчилик билан алмашмасин, шодлик бағишласинки, ортидан гам келмасин. Искандар бу гапларни эшитиб хижолатда қолди, гадонинг ҳиммати шоҳликдан юқори эканини эътироф этди.

Навоий бу ҳикоя сўнидан Искандарнинг саволи ва унга Арастунинг берган жавобидан иборат ҳикматни келтиради. Искандарнинг мақсад манзилига етказувчи йўл недур, қайси ишнинг ҳосили мақтовга сазовар бўлади, деган саволига Арасту бундай жавоб беради: халқдан ўзини айириб фано йўлида чангга айланиб кетиш. Бойлик эгаси бўлган киши кўпроқ хайр қилгани керак. Аммо бунда икки ҳол бор. Бирини, ҳар ишнинг ўз фурсати-

да қилини. Ўз пайтида қилилмаган иш маъқул эмас, ўз ўрнида бўлган иш ҳамиша маъбулдир.

Искандарнинг отаси Файлақус ўз ҳукмронлиги даврида Эрон шоҳи Дорога ҳар йили минг олтин тухумдан иборат солиқ тўлар эди. Искандар ҳукмдорликка чиққач, Дорога бож тўламай қўйди. Орадан уч йил ўтгач, Доро Искандарга элчи юбориб ўша уч йиллик солиқни тўлашни талаб қилди. Искандар унга олтин тухум тугадиган қушлар учиб кетган, деб жавоб қайтарди. Доро қаттиқ газабланди. У яна элчи юборди. Элчи Дородан Искандарга гўй ва чавгон¹, бир халта кунжут олиб келган эди. Бунинг маъноси, ҳали Искандар ёш бола, у шоҳлик қилиш эмас, гўй ва чавгон ўйнаб юрсин. Доронинг қўшини халтадаги кунжут каби беҳисобдир, демоқ эди. Искандар Доронинг бу ҳақоратли муомаласига жавобан деди: Ер тўп шаклидадир. Доро чавгонни қўлимга тутқазди, мен у билан майдонга чиқиб ерни эгаллайман. Халтадаги кунжутни тўкиб, товуқларни бу ерга келтиришни буюрди. Келтирилган товуқлар кунжутни битта қўймай еб қўйдилар. Элчи ўз элига қайтиб бориб Дорога бўлган гапни айтди.

Доро қаҳрланиб Искандарга қарши уруш очди. Искандар ҳам қўшни тўплаб Дорога қарши чиқди. Ҳар иккала томон юзма-юз келдилар. Дастлаб паҳлавонлар кураши бошланди. Искандарнинг паҳлавонларидан барбарли Борих майдонга чиқди. У яккама-якка олишувда Доронинг тўққиз паҳлавонини егди. Унингчи бўлиб чиққан Маҳрибли паҳлавон Борихни енгиб, банди қилиб олиб кетди. Қош қорайгач, ҳар иккала қўшин хандақларга жойлашадилар. Шу пайт Искандарга бир нома келтиришди. Доронинг икки ноиби Дорони ўлдирмоқчи эканликларини маълум қилишарди. Чунки уруш тугагач, Дора буларни қатл этиш ниятида эди. Искандар бу ифвога аралашмасликка қарор қилди.

Эртаси кун уруш бошланиш пайтида ҳар иккала қотил Дорога зарба бериб, уни йиқитдилар. Эрон қўшинида парокандалик бошланди. Искандар оғир яраланган Доронинг қошига келди. Унинг жисми қонга беланиб ётарди. Доро Искандардан уч нарсани илтимос қилади: қотилларни жазолаш, бунинг Дорога эмас, Искан-

¹ Гўй ва чавгон (тўп ва калтак) ҳозирги хоккейга ўхшаш ўйин. Уни от устида ўйнаганлар.

дарга фойдаси бор. Доронинг қавм-қариндошларига омонлик бериш, чунки улар орасида Искандарга қарши чиқадиган одам йўқ: Доронинг қизи Равшанаkning Искандар ўз никоҳига олсин, токи Искандар ва Қайёнийлар салтанати бирлашсин. Искандар Дорога қилинган суъи-қасдга ўзининг даҳли йўқ эканлигини айтди, шоҳнинг васиятларини бажаришга сўз берди. Доро бу жавобни эшитгач, дунёдан ўтди.

Бундан кейинги бобда Навоний шоҳларнинг қандай бўлишлари, қандай иш тутинилари кераклиги ҳақида сўз юритди.

Шоҳ сипоҳ ҳолидан ҳамиша хабардор бўлиши керак. У ҳамманинг ўзига яраша муомала қила билиши лозим. Ҳамма одам бир-бирига ўхшайди, аммо улар осмон юлдузларидек хилма-хилдир. Бирига ёмонлик, иккинчисига саодат шуъласи хос. Подшоҳлар ҳар нарсани идрок қила билиши, билмаса донишвар олим кишилар билан суҳбатда бўлиб ўрганиши шарт.

Искандар Арастудан: нега одамлар қайси иш фойдали, қайси иш зарарли эканини билган ҳолда нохуш хатти-ҳаракатга йўл қўядилар, деб сўрайди. Арасту жавоб бериб дейди: кишининг ақли фойдали иш қилиш кераклигини билади, нафси ҳамиша осон ишга интилади; нафс ўз интилишига эришса, у одамларни фойдали ишларнинг маҳсулидан бебаҳра қилади.

Искандар Доро мулкни эгаллагач, унинг айтганларини қилди. Боніқа мамлакатларни ўзига бўйсунтиришга ундаб номалар юборди. Кўпчиллик подшоҳлар унинг таклифига рози бўлдилар. Фақат Қашмир шоҳи Маллу, Ҳиндистон ҳукмрони Рой, Чин ҳоқони Искандар таклифини рад этди.

Қиш келиб қолган эди. Искандар лашкарига дам бериш мақсадида Аррон Қорабоғига ўтди ва шу ерда қишлади.

Баҳорда Искандар Испоҳон ва Хуросонни эгаллади. Жайхундан ўтиб Моварауннаҳрни забт этди. Бу ўлкаларда Ҳирот ва Самарқанд шаҳарларини бини қилди.

Сўнг Искандар қўшини Қашмирга етиб келди. Жанг қилиб Маллуни енгди. Асирлар орасида Маллунинг ўғли Фируз қизин Меҳрноз ҳам бор эди. Маллу ўзи оғир яранган эди. Маллу ҳам ўзини Искандар ихтиёрига топширди ва унинг олдида тавба-тазарру қилиб дунёдан ўтди. Искандар Фирузга тасалли берди, уни Қашмир

ҳукмрони қилиб кўтарди. Меҳриозни ўз никоҳига олди. Искандар Ҳиндистон фатҳига равона бўлди. Қашмир воқеаларидан хабар топган Ҳиндистон Ройи Искандар ҳузурига элчи юбориб, тобе бўлганини билдирди. Ройнинг таклифига кўра Искандар қўшини Ҳиндистонда қишлоғга тўхтади. Қишлоғ тугаши билан Искандар Чин сари йўл олди. Ҳоқон унга қарши аскар тўплаб чиқди.

Аммо «Хитойи синоҳ балки Чини гуруҳ» Искандар қўшинининг шавкатиини эшитган эди. Шунинг учун синоҳ орасида урушдан бош тортиш кайфияти пайдо бўлди. Ҳоқон бу кайфиятдан хабар топган, қаттиқ хавотирда қолди. Эртаси эрталаб у барчадан махфий равишда элчи кийимини кийиб ўзи Искандар ҳузурига келди ва таслим бўлди. Ҳоқон Искандардан икковлари ўртасидаги келишувни элдан пинҳон тутишни ўтинди. Эрталаб Искандар Чин аҳлига элчи юборди. Элчи Ҳоқонга Искандарнинг сулҳ тўғрисидаги таклифини келтирди. Ҳоқон уни расман қабул қилиб, катта совғалар билан Искандар ҳузурига йўл олди. Искандар уни тантаналар билан кутиб олди. Улар ота-боладек қучоқлашиб кўришдилар. Искандар билан Ҳоқон дўстона суҳбат қурдилар, бир-бирларига юсак эҳтиром ва илтифот кўрсатдилар.

Искандар Чин мамлақатида қишлади. У кўп вақтини Ҳоқон билан суҳбатда, олимлар мулоқатида, ов, базм, хурсандчиликда ўтказди.

Искандарнинг топширигига биноан олимлар Чин ойнасида ибрат олиб янги хил ойна ясашга киришдилар. Улар бутун қиш ишлаб мис ва пўлатга тоб бердилар, уларнинг қоришмасидан икки кўзгу ясадилар. Улардан бирида «Жаҳон мулки анда бўлиб жилвагар» иккинчисида эса тўққиз фалакнинг ҳолати намоён бўларди. Искандар олимлар ишини хурсанд бўлди, уларга кўп инъомлар берди ва Юнон элини уларга суюрғол қилиб топширди.

Баҳор пайти, Искандар Чини Хитойи Ҳоқонга топшириб ўз қўшини билан Мағриб сари йўл олди. У Бандар Гужрот элларини олиб, ундан Уммонга чиқди. Кемада юриб, барча ороллар ва қирғоқ бўйидаги мамлакатларни ўзига бўйсундирди, Мағриб элини фатҳ этди. Сўнг Румга равона бўлди. Искандар қўшини йўл узра чумолга ўхшаш гуруҳга учрадилар. Улар оламларин дарҳол еб қўядилар. Сал нарида бир гўзал водий бор эди. Во-

дийнинг икки томонида икки тоғ бўлиб, улардан бири олтин, иккинчиси кумуш эди. Бу ерда баҳайбат ваҳшийлар яшарди. Уша ваҳший гуруҳ бу хазинанинг қўриқчиси эди. Улар ўн кун уйғоқ бўлиб, ўн кун ухлайдилар. Улар ухлаб ётганда чумоливор қавм уларни пойлаб туради.

Искандар олимлар билан маслаҳатлашиб бу ерда яшовчи аҳолини ваҳшийлар хуружидан сақлаш тadbирини кўра бошлади. Искандар қўшини чумоливор қавм орасидан ўтиб улкан ваҳшийлар улусига дуч келди. Улардан ҳар бирининг гавдаси филдек, кучи каркидонча, кўзлари кўк, соқоли сариқ, башараси қора, пешанаси дўнг, қўлида устундек оғир чўпдаст, бу ёғоч устига эса темир чапчаклар ўрнатилган эди.

Уларнинг ичидан Раъд деган паҳлавон чиқиб Искандарнинг паҳлавонларини бирин-кетини енга бошлади. Искандарнинг кўнглига гулгула тушди. Шу пайт юзига ниқоб тутган бир ёш паҳлавон майдонга чиқди. У Раъдни енгиб, Искандар ҳузурига келтирди. Бу ёш паҳлавон Чин Ҳоқони Искандарга ҳадя этган гўзал каниза эди. Искандар канизадан беҳад хурсанд бўлди. Раъд улкан ваҳшийлар қавмининг бошлиғи эди. Искандар уни қўйиб юборди. Раъд миннатдорлик билдириб, ўзи енгиб асир олган барча паҳлавонларни озод қилди. Ўзи Искандар хизматига ўтди.

Искандар энди Рум сари йўл олди. Сафар давомида Чин гўзали унга ҳамхона бўлди. Қўшини Фаранг, Рус ўлкалари орқали ўтди. Карвон ўлкасига етишганда бу ернинг халқи Искандарга айтдики, ғарбда бир тоғ бор, унинг ортида офат олови маскан этган, ундан нари зулмат бошланади.

Тоғ билан зулмат ўрталлиғида яъжужлар яшайдилар. Улар сон-саноксиз, бирининг бўйи бир қарич, бириники ўн қулоч, таналари юнг билан қопланган, кўзлари маймунникига ўхшаш, бурунларини тиллари билан тозалайдилар ва шундан лаззатланадилар, тўнғиздаги каён оғизларидан тиш чиққан, ўша тиш билан ер тозалайдилар, бу ерда то қиёматгача тиёх унмайди. Бу мулҳиш жониворлар ҳар йили икки қатла ўз маконларидан чиқиб водийга ёйиладилар. Ҳамма ёқни хонавайрон қилиб, қўлга тушган одамларни еб қайтиб кетадилар.

Искандар одам юбориб Рус, Шом ва Румдан усталар келтирди, чуқур хандақлар қазилди; мис, руҳ, қалай,

биринж, темир, қўргошини эритиб тоғ жинслари билан қориштирди.

Эртаси кун Искандар қўшини яъжужлар билан уруш қилдилар, уларнинг кўшини ўлдирдилар. Аммо Искандар қўшини ҳам кўп талафот кўрди. Яъжужлар йиқилган одамни оти билан бирга бир зумда еб қўяр, ўз одамларини ҳам шундай қилар эди. Қаттиқ жангдан кейин икки қўшин икки ёққа чекинди.

Искандарнинг буйруғига кўра муҳандислар узунлиги ўн минг қари, биноси беш юз қари девор қуришга киришдилар. Бу девор тош ва юқориди санаб ўтилган металллар қоришмасидан бунёд этиларди. Олти ой кечаю кундуз қилинган меҳнат натижасида бу девор битказилди.

Ки неча минг устоду санъатгарий
Тамом этдилар Садди Искандарий.

Деворнинг баландлиги уч юз қари эди. Унга зиналар ясалди ва соқчихоналар қурилди. Яъжужлар иккинчи қайта келганларида уларнинг тиш-тирноғлари бу деворга ўтмади. Искандарнинг буйруғи билан қўшин девор устида туриб уларни тошбўрон қилди. Яъжужларнинг кўпи ҳалок бўлди, қолганлари қочиб кетди.

Шундан сўнг пурҳирад шоҳ ўз сиюҳи билан Рум сари жўнади.

Искандар бир неча вақт Рум мамлакатида турди. Сўнг денгиз сафарини ихтиёр қилди. Унинг буйруғига кўра минглаб кемалар ясалди, саккиз йиллик яроғ ва озуқа ғамланиб денгиз сафарига чиқдилар. Йўлда Искандарга Сукрот денгиз, ер, океан тўғрисида муҳим маълумотларни айтиб берди.

Искандар қўшини денгиз қирғоғидаги ва ороллардаги мамлакатларни ишғол этди. Шундан сўнг кемалар ортга қайтдилар. Бир йил ўтгач ниҳоят Искандар ўз элига етиб келди. Аммо сув сафарига унинг саломатлиги ёмонлашган эди. Унинг касали зўрая борди, мамлакатни бошқаришни мулуки тавоифга топширди. Искандар бир ерда қарор топиб туrolмасди, у заифлигига қарамай мудом от чоғиб юрарди. Бир кунини ғоят иссиқ бўлди. Касалманд Искандар от устида кетмоқда эди, иссиқдан тинкаси қурий бошлади. Бир қумлоқда отдан тушдию, қувватсизланиб йиқилди. Қайтиб ўрнидан туролмади.

Улим олдидан Искандар онасига мактуб йўллади. У онаси ҳузурида ўғиллик бурчини ўтолмганидан ўкинади, ўлими учун кўп қайғурмасликни айтади. Жасадини Искандарияга дафн этишни васият қилади. У қўлимни тобутдан ташқарига чиқариб қўйинг, токи, жаҳонни эгаллаган бу қўл дунёдан қуруқ кетаётганини одамлар кўрсин, дейди.

Навоний «Хамса»сининг энг тўлиқ ва подир қўлёзма нусхалари бизгача етиб келган. Котиб Абдужамил «Хамса»ни 1484 йилнинг ўзидаёқ кўчирган эди. Бу Навоний ҳаёт пайтида кўчирилган қўлёзмадир. Бу нусха Тошкентдаги Абу Райҳон Беруний номли шарқшунослик институтида сақланмоқда.

«Хамса»нинг Навоний ҳаёт пайтида (1492-1493 йиллар) кўчирилган бошқа бир нусхаси Султонали Машҳадий қаламига мансубдир. Бу қўлёзма ҳам бизгача етиб келган ва ҳозир Ленинграддаги Салтиков-Шчедрин номидаги давлат кутубхонасида асралади.

Кейинги асрларда ҳам бу қайта-қайта кўчирилган, улар турли мамлакатлардаги кутубхоналарда сақланмоқда.

«Хамса» Навоний ижодининг чўққисидир. Бу асар 51 минг 230 мисрадан иборат. Шоир ҳаётини кўзатишлари тўфайли тутилган эзгу фикрларини юксак бадиият билан ифода этган.

«Хамса»ни ёза бошлаганда Навоний 42 ёшда эди. Бу вақтда у машҳур шоир, эътиборли олим, одил давлат арбоби сифатида донг таратган эди. У ҳаётда кўп аччиқ-чучукни тотиган, катта ҳаёт тажрибасига эга бўлиб, шоирлик камоли аини авжда эди.

Хамса»нинг биринчи котиби «Хайратул аброр»да Навонийнинг ижтимоий-сиёсий, бадиий-эстетик ва таълим-тарбиявий фикрлари мужассамлашган.

Навоний инсонни ҳамма нарсадан устун қўяди. Жаҳондаги ҳар бир мавжуд нарсани инсон учун яратилган, чунки табиатнинг энг олий маҳсули инсондир, дейди у.

Шоир инсоннинг такомили учун курашади. Инсон ўзининг шу юксак даражасига муносиб бўлиши лозим; унинг ҳаёти мазмундор, ўзгал ва жамият учун фойдали бўлиши шарт. Инсон образининг шоирона тавсифи, унинг ҳали тўла очилмаган фазилатларини кашф этиш, ҳаракатга келтириш шоир фалсафий ва тарбиявий таълимотининг

мағизини ташкил этади. Инсонга ҳаёт деб аталмиш гузаллик бахш этилган, уни қадрлаш керак.

Инсонни улуғлар экан, шоир ҳамма нарса инсон учун, унинг фойдаси учун хизмат қилиши лозим, деб ҳисоблайди. Бу эзгу ишни амалга оширишда инсонлар ва мамлакатлар тақдирини ўз қўлида тутувчи ҳукмронларга кўп нарса боғлиқ. Шоир буюк марказлашган ҳокимият эгаси бўлган адолатли ва халқпарвар подшоҳ бўлса, у элга кўп наф етказди, деб ишонади. «Хамса»даги дostonларда ана шундай ҳукмроннинг бадний образи яратилган.

Навоийда бундай ҳукмрон образининг талқини ўз диалектикасига эга. Шоир пайдномаларида адолатли подшоҳ образини яратди, унинг идора усулини, юриштириш қоидаларини белгилувчи аниқ низоми тузиб берди. Шоир подшоҳлардан шу низомига риоя қилишни талаб этди. Шундагина мамлакатда тинчлик ва адолат барқарор бўлади деб ишонди.

Навоий подшоҳ ҳам ҳаммага ўхшаш одамдир, эҳтимол кўп жиҳатлардан у бошқалардан паст ҳам туради, дейди. Бу билан у тахт эгаларининг илоҳий келиб чиқишлари тўғрисидаги уйдирмаларни рад этади. Шоир ҳукмронга фақат тақдир уни ҳокимият тепасига чиқарганини, қўл остидаги кишилар орасида ўз фазилат ва сифатлари билан подшоҳдан юқорироқ турадиган одамлар борлигини таъкидлайди.

Шунинг учун Навоий подшоҳга ўз фуқаросини, чўпон ўз чорвасини оч бўрилар ҳужумидан қанчалик қўриқласа, шунчалик эҳтиёт қилишни, боғбон ўз боғини қандай парвариш қилса, мамлакатга шундай қараши кераклигини уқдиради. Аммо, даҳшатли феодал воқеани бошқа хил ҳукмронларни келтириб чиқарар эди. Улар ҳокимиятни бу айтилганларга хилоф равишда олиб борар эдилар. Навоий бундай золим подшоҳларнинг кирдиқорларини фoш қилади. Ҳаётни ўта чуқур ва нозик идрок этадиган шоир ҳар бир воқеага одилона баҳо беради. Турмуш шоирнинг орзуларини кул қилди, аммо шоир умидсизланмади. У мудҳиш воқеани билан якка олишувга киришди. У бир бутун ижобий ҳукмронлар образларини яратди. Чиннинг ёш шаҳзодаси Фарҳод, Рум шoҳининг асранди ўғли Искандар, Фарҳоднинг кўкалдоши Баҳром, Меҳинбону, Ширин, шoҳ Навфал «Хамса»даги бу ижобий қаҳрамонлар шоир орзу-умидларини ифодаловчи бадний образлардир.

Уларнинг тож-тахтга муносабатини олиб кўрайлик. Фарҳод отасининг ҳокимиятни, тахтни эгаллаш тўғрисидаги таклифини қатъиян рад этади. «Сабъи Сайёр»даги биринчи ҳикоя қаҳрамони Фарруҳ ҳам худди шундай йўл тутади. Искандар вафот этган отасининг тахтига ўлтириш тўғрисидаги таклифни қабул қилмайди, бундай вазифага тайёр эмаслигини билдиради. Бу қаҳрамонлар ҳар донм халққа гамхўрлик кўрсатадилар. Искандар Эрон шоҳи Доронинг кўп мамлакатларни талаб йиққан беҳисоб хазиналарини халққа, ланкариларга улашади, у ўз қўл остига киритган мамлакатлардан олинадиган солиқлардан воз кечади, элга озор берувчи ёвуз кучларга қарши тўсиқ бино этади. Фарҳод, Ширин, Меҳинбону фақат халқ манфаатини қўзлаб иш тутадилар. Навфал инсофсиз ва қаттиққўл феодал зулмидан азоб чеккан Мажнунни ҳимоя қилади. Бу образлар фаолияти орқали кўрсатилган воқеалар ўз даври учун бевосита аҳамиятли эди.

Хусайн Бойқаро ўғилларининг тахт талашиб олиб бораётган урушлари мамлакатни ларзага солмоқда. Ўза-ро курашлар тобора авж олмоқда эди.

Ота қасд этиб ўглин ўлдургани
Ўғил ҳам ота қасдига юргани.

Қариндош тонса қариндошини
Дамодам тилар кесгани бошини . .

Шунинг учун ҳам Навоий «Хамса»да валиаҳд -- Бадиуззамон ва бошқа шаҳзодаларга насихат қилиб мурожаат этади. Шонр уларга мамлакатни бошқариш қоидаларини ўргатади, уларни отанинг иродасига бўйин эгишга, уни маънавий устози деб билишга чақиради:

Зода муриду, отани нир бил,
Ҳар ишида ҳукмига таъсир бил.

Бўлма бу нир олдида тақсирлик,
Нестар эсанг давлат ила ширлик.

Демак, Навоийнинг адолатли ҳукмдор тўғрисидаги фикрлари озми-кўпми амалий аҳамият касб этар эди. Улар шонр замонасининг тарихий шароити билан чамбарчас боғлангани, даврининг муҳим вазифаларини ўз билганича ҳал қилишга интильганидан далолат бериб туради.

«Хамса»да халқ образи бирмунча бошқачароқ план-да талқин этилган. Навоий халқ оммасининг конкрет хара-катларини кўрсатмаган.

У доим халқни кўзда tutади, унинг манфаатларини ҳимоя қилишга астойдил даъват этади. Аммо уни фаол ҳаракатдаги куч сифатида тасвирламайди. Бу шоир яша-ган замон, уни ўраган муҳит таъсири билан изоҳланади. Навоий феодаллар синфи замирида етишиб чиққан ва бу синф билан боғланган эди. У ана шу синф орқали муо-мала қилади. Унинг маълум даражада халқдан узоқда эканига ҳам сабаб шудир. Шунинг учун «Хамса»да халқни онгли уюшган куч сифатида, воқеалар тараққиё-тиниинг белгилловчи куч сифатида кўрмаймиз. Навоий халқни ҳукмронлар фармони остидаги, уларнинг фаолия-ти характерини белгилловчи ва унга таъсир кўрсатишга қобил куч сифатида тасвирлайди. У халқни фаол ва конкрет ҳаракатлар манбаи сифатида эмас, балки ҳукм-ронинг ғамхўрлиги, диққат этиборининг предмети сифатида кўрсатади.

«Хамса»да Навоий фан ва олимларининг жамиятда тутган ўрнига катта аҳамият беради. У фаннинг жамият тараққиётидаги ўрни ва аҳамиятини яхши англайди, илм-фаннинг жаҳолат, таассуб, маҳдудликка кескин ва муросасиз курашишини билар эди. Шоир илм аҳлининг ўша замондаги оғир аҳволини баён этиб ёзади:

Даҳр нини то халқ ила бўлмиш ситез,
Хордурур олим, жоҳил азиз.
Токи жаҳон зулмини қилмиш инсанд,
Ерга тушар мева, йиғоч сарбаланд.
Разлга рафъат, биллик аҳлига ранж,
Тоғ уза хорову, ер остида ганж.

Навоий илм-фанни шахсий бойлик йиғиш воситаси деб қаровчи разил шахсларга нафрат билан қарайди. Бундай олим жоҳилдан баттардир:

Илми ким воситан жоҳ этар,
Ўзинию, халқни гумроҳ этар.

Олим агар жоҳ учун ўлеа залий,
Илми анинг жаҳлнга бўлғай далил.

«Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» достонла-рининг асосий мавзун севгидир. Бу чин инсонга хос, юк-

сак, покиза, садоқатли ва фажеъ севгидир. Фарҳод ва Ширин, Қайс ва Лайли шундай қудратли севгининг кучини исботладилар, инсон қалбининг нақадар олий туйғуларга бой эканини намойиш этдилар. Бу туйғулар одамни барча кундалик майда ва юзак ҳоллардан банд қўтаради, уни улуғлайди. Навоий ўз қаҳрамонлари фаолияти ва тақдирини юксак маънавий камолатининг натижасидир деб талқин қилади. Шунинг учун ҳам бу муҳитдаги ёвуз кучлар бу туйғуларни пайҳон этмоқ учун қутуриб ҳужум қилади. Бир дostonда истибод ва зулм (Хисрав), иккинчисиди сифий табақаларга ҳас сарқитлар муҳаббатини ҳалок этади.

Муҳаббат мавзун «Сабъан Сайёр» дostonида ҳам асосий ўрин тутди. Аммо Навоий Баҳромни фақат Дилором билан машғул бўлиб давлат ишларини барбод қилгани, халқ ва мамлакатини таназзулга юзлагани учун қоралайди. Бу ҳол Баҳром характерининг мантиқидан келиб чиқади. У ўз туйғуларида барқарор эмас, унда беқарорлик ва енгилтаклик устуи келади. Навоий ғоят мутаассирона куч билан буни тасвир этган.

Самимий севги, ҳақиқий ошиқ-маъшуқларнинг олижаноблигини, чин инсоний севгининг тантанасини «Сабъан Сайёр» дostonидаги ҳикояларда учратамиз. Ахий ва унинг рафиқаси, Суҳайл ва Меҳри ўрталаридаги севги бунга мисол бўла олади.

«Хамса»да Навоий кўнглига яқин бўлган дўстлик ва қардошлик гоиларини ҳам тараннум этди. Навоийнинг ижобий қаҳрамонлари турли халқларга мансубдир. Чин ўлкасининг фарзанди арман гўзали Ширинга кўнгил берди. Араб элида оғизга тушган афсонавий севги қиссасига Навоий ўзбек тилида абадий ҳаёт бағишлади. Бўғиқ феодал муҳитининг қурбонлари бўлган бу муҳаббат соҳибалари ўзбек китобхонларининг энг суюкли қаҳрамонларига айланди. Дилором Чин элидан, Жўна ва Масъуд Ҳиндистондан, Суҳайл Ямандан, Фарруҳ Сарандибдан (Шриланка)дир. Навоийга кишиларнинг маънавий дунёси уларнинг инсоний сифатлари, мақсад ва интилишлари муҳимдир. У ана шу жиҳатдан ёндашар экан, ҳеч қачон кишиларнинг миллий, диний ёки ирқий мансубиятларига аҳамият бермайди. Навоий ижодининг интернационалистик моҳиятини белгиловчи омиллардан бири ҳам шудир. Навоий интернационализми унинг гуманизмдан келиб чиқади.

Хамсанавистликин буюк озарбайжон шоир ва мутафаккири Низомий Ганжавий бонлаб берди. Навоий ўзидан олдин «Хамса» яратган шоирлар Низомий, Хисрав Деҳлавий, ўз замондоши Абдурахмон Жомийнинг меҳнатини беҳад қадрлайди. Бу «Хамса»лар форс тилида ёзилган эди. Навоий эса уни ўзбек тилида ёзишга жазм этди. Бу тўғрида Навоий бундай деб ёзади:

Форсий бўлди чу аларга адо
Туркий нис қилмас анн обидо

Форсий эл топти чу хурсандлик
Турк доғи тонса барумандлик

Навоий бу вазифани қанчалик уддалаганин тўғрисидаги баҳони Жомийдан эшитайлик.

Ки агар будий он ҳам ба назми дарий
Намондий мажолн суҳангустарий.

Ба мезони он назм муъжаз низом
Низомий ки будий, ба Хисрав кудом

Чу у бар забони дигар нуқта ронд
Хирадро батамизион раҳ шамонд

Зихи табъе ту устоди суҳан
Зи мифтохи килкат кушодий суҳан

Яъни: агар бу ҳам дарий (форсий тилда) бўлганда шеър айтишга ҳеч кимнинг мажолн қолмас эди.

Бу мўъжизали низомдаги назм мезони олдиди
Низомий ким бўларди-ю, Хисрав қасқа қоларди.

У бошқа тилда шеър айтди,
Ақл учун унинг тамизини белгилашга йўл қолмади.
Сенинг табиатинг аъло даражададир, эй сўз устози,
Сўзининг кушодлиги қаламнинг калитидадир.

Навоий «Хамса»ни тугаллаб:

Улус кўнгли онн қабул айласин, —
Улус кўнгли онн қабул айласин,
деб умид қилган эди.

Неча асрлардан буён Навоий «Хамса»си шарқ халқ-

лари бадний ижодига салмоқли таъсир кўрсатиб келмоқда.

Навоний яратган беш буюк шеър ва фикр хазинаси — «Хамса» ўз муаллифининг шон-шуҳратини улуғлаб абадий яшайдиган обида бўлиб қолди.

АСТРОБОД

Навоний подшоҳнинг тошпиригига кўра кўнгина юринларда иштирок этар, гоҳо муҳим юмушларни адо этмоқ учун у ёки бу вилоятларда бўлар эди. У Мурғобда ҳам бўлди, подшоҳ билан Қундуз сафарида иштирок этди. Подшоҳ фармониغا кўра Мурғобдан Машҳадга йўл олди. У барча юқори мансабли амалдорлар каби подшоҳ амри билан иш юритар эди.

Мана бир йилдирки, Навоний Астрабодда. Қундузи маъмурий хизмат билан шуғулланади. Кечалари эса севган машгулот — шеърларини тартибга солиш, шеър битиш билан машгул бўлади. Узоқ қиш кечалари, сафолн ёз ва баҳорнинг қисқа тунлари у тишимсиз ижод қилди.

Баҳор оқшомларидан бирида Навоний гулзор ўртасидаги сунада мутолаа билан машгул бўлиб ўтирган эди. Шабада гул шоҳларини енгилгина тебратиб, атир таратиб ўтди. Навоний китобдан бош кўтариб боққа кўз ташлади. Дарахтлар айни гулга кирган. Қаердадир чигиртканинг чириллаган овози эшитилади. Беихтиёр Навонийнинг кўз олдида Ҳиротдаги Неъматобод боғи келди. Бу боғ Навонийнинг дўсти Муҳаммад Паҳлавонга қарашли. Бу ерда доим юздан ортиқ куштигир яшар, уларга яна шунча одам хизмат қилар эди. Тун-кун тўхтовсиз қозон қайнар, хушхўр таомлар тайёрланарди. Созанда ва гўяндалар ҳам ҳозир у нозир. Шеърини суҳбатлар, мусикий, ижодий баҳслар, кураш машқлари муттасил бўлиб турарди. Бу боғнинг неъматларидан ҳатто подшоҳ саройига ҳам юбориб туриларди. Хуллас доим гавжум, ижод, машқ ҳангома ҳамнаша баравж бир жой эди.

Навоний хотираларга фарқ бўлиб ўтирар экан, беихтиёр қўлига қалам олди. Қаламидан дардли мисралар қуйила бошлади.

Дар силсилаи фақр ба иршои туем,
Даршому саҳар ҳаминша боёди туем.
Дар донран фано ба авроди туем
Яъинки яtimi Неъматободи туем.

(Фақирлик йўлида сенинг йўлбошловинг билан борамиз
Шому саҳар ҳамisha сени ёд қиламиз.
Фонийлик доирасида сени ёдлаб сўз сўзлаймиз
Яъни, сенинг Неъматободингдан етим
бўлганларданмиз)

Шеър форсийда битилгани учун шоир фоний таҳал-
лусини туширди.

Эртаси кун чиройли қилиб кўчирилган бу тўртлик
Астрободдан Ҳиротга Муҳаммад Паҳлавонга жўна-
тилди.

Орадан уч ҳафтага яқин муддат ўтди. Ҳиротдан Ас-
трабодга келган карвон билан Муҳаммад Паҳлавоннинг
Навойга йўллаган жавоб мактуби ҳам етиб келди. Уни
Навойга топширганларида у гоят шодланди. Бог ўрта-
сидаги супада ўтириб дўстининг ёзганларини қайта-қай-
та ўқирди:

Эй Мир, ту нирӯ мо ба иршодим туем
Донм Бадӯишӯ бо ёди туем.
Ин шаҳр бо ту хушасту мо бо ту хушем
Мурдему хароби Астрободи туем.
(Эй Мир, сен нирӯеи, биз сенинг йўлбошчилигингда
борамиз,
Донм сени дуо қиламиз ва ёдлаймиз
Бу шаҳардан сен хурсанд бўлсанг,
биз сен билан хурсандмиз.
Улсак сенинг Астрободнинг хароби
бўлиб ўламиз).

Алишер Навоий Астрободда бир йилга яқин турди.
Унинг бу вилоятдаги ҳукмронлиги, Хуросон давлатининг
ғарби-шимолий чегараларининг ҳимоясини кучайтириш,
қўшни туркман давлати билан дўстона алоқаларни мус-
таҳкамлашга хизмат қилди. Астробод азалдан валнаҳд
ҳукмронлигига топшириларди. Аммо шахзодалар бу ша-
ҳарни талашиб уруш олиб борар, кўп қирғинлар уюш-
тирар эдилар.

Навойнинг Астрободга ҳоким этиб тайинланиши
мамлакатнинг Ҳиротдан кейинги иккинчи муҳим шаҳари-
ни энг эътиборли арбоблардан бирига топширилишини

билдирар, бу билан шаҳзодаларнинг даъволарига чек қўяр эди.

Туркманларнинг бошлиги Ёқуббек Навойни беҳад ҳурмат қилар эди. Шунинг учун у Астрободга элчи юбориб изҳори ҳурмат баён этди, ўзаро муносабатлар тўғрисида ҳам келишиб олинди.

Навой ҳам Ёқуббекка бир неча дафъа одам юборди, ҳар икки халқ ўртасидаги савдо-сотиқ ишлари, дўстона алоқалар ва биродарликни мустаҳкамлаш тadbирлари амалга оширилди. Бу ишда дошманд ва фозил кишилар хизматда бўлиб, кўп муҳим топириқларини адо этдилар. Гарчанд хизмат билан машғул бўлса-да, Навой Астрободда кўп изтироб чекди. У Ҳиротда қолган дўстларини ёдлар, уларнинг тақдири тўғрисида қайғурарди. Душманлари унинг ҳимоясида бўлган аҳли назм ва санъаткорларни таъқиб этаётганликларини биларди. Унинг бу хавотирини тасдиқлагандай навбатдаги карвон билан Муҳаммад Паҳлавоннинг Навойга аталган рубойисини келтирдилар. Қўштиғир ҳасрат билан ёзарди:

Гар жон ажалим аз тани ношод барад
Хошоки маро меҳри ту аз ёд барад
Хоҳамки, шавам хок, маро бод барад
Бошад-ки, бусуйи Астробод барад.

(Агар ажал келиб ношод танимдан жонни олиб
кетса ҳам
Аммо ҳеч қачон меннинг ёдимдан сенга бўлган севгини
ола билмайди,
Истардимки, тунроқ заррасига айлансаму
менг шамол учуриб
Астробод сари элтиб ташласа)

Самимият билан битилган бу мисраларда баён этилган соғинч ва фироқда изтироб чекаётган юрак ноалари Навойга қаттиқ таъсир этди. У ҳаётнинг бундан бешбаттар зарбаларига чидаган. Машҳад ва Самарқанддаги дарбадарликда эзилган кунлари ёдига тушди. Ушанда ҳам Саййид Ҳасан Ардашер ва Муҳаммад Паҳлавон каби дўстлари у билан бирга эдилар. Орадан кўп йиллар ўтди. Уларнинг дўстлиги нақадар кучли экани маълум бўлди.

Навойй Ҳирот кўчаларини, Неъматободдаги суҳбатларини, Муҳаммад Паҳлавоннинг қиёфасини кўз олдига келтирди. Паҳлавоннинг чеҳрасида курашларда қозонган галаба севинчи сезилмаётгандай балки бу галабалар дўстидан йироқлиги туфайли татимаётгандай туюлди. У олдидаги қогозларни нари суриб қўйди-да, бир варақ қогоз олди. Ўйчан ингоҳини кўкка тикди. Ой атрофини турли шаклдаги булутлар қоплади. Улар ҳаёл каби беқарор, дам-бадам ўз суратларини ўзгартриб турардилар. Бири туяга ўхшайди, бири баайни оҳу. Навойй оҳу шаклидаги булутга ўзоқ боқди. Бениҳтиёр қўйидаги мисраларни ёзди:

Аз оҳуи роми худ фаромуш мақун
Боз сайдоҳи роми худ фаромуш мақун.
Ҳарчандки, бонад фаромушкорин
Аз сари тўломи худ фаромуш мақун.

(Ром бўлган оҳуининг унутма, ўз роминг овлогини унутма, қандай фаромушлик юз берса-да, ўз қулингни унутма).

Астрободдаги хизмат давлат манфаатлари учун нечоғли фойдалани бўлмасин Навойй учун беҳад машаққатли эди. Гарчи Навоййдек баобрў кишининг қудратли туркманлар элига қўшни бўлган вилоятда туриши Хурсон давлати учун зарур, шаҳзодаларининг бу шаҳарга даъволарига чек қўйса-да, мамлакат пойтахти Ҳиротда ҳокимиятни Мажиддин Муҳаммад каби зolim ва фитначи қўлига топшириб қўйишнинг ҳайратомуз бир ҳол эди. Мажиддин кўн бегуноҳ одамларининг ёстинини қуритди, уларнинг мол-мулкини талаб, хазинани тўлдирмоқчи бўлди. У, Навоййга яқин кишиларни таъқиб этиб, кўп озор етказди. Мажиддиннинг ўзбошимчалиги, унинг атрофидаги ёвуз пиятли кишиларининг бадкирдорлиги мамлакат аҳволини мушкул қилар эди. Яна подшоҳ Ҳусайн Бойқаро ва унинг яқинлари майхўрликка муккасидан кетган. Мажиддин ва унинг гуруҳи шоҳни янада ҳалокат сари элтмоқда эди.

Навойй Астрободдан туриб бу аҳволдан ташвишланар, бунинг ҳаддидан ошиб кетишига йўл қўймасликка уринарди. У подшоҳга ҳамда шаҳзода Бадруззамонга йўллаган мактубларида бундай иллатдан сакланишни, майхўрликка чек қўйишни маслаҳат берарди. Агар бунинг кескин таққлаб бўлмаса, эрталабдан ичилмасин, ҳеч

бўлмаса тушдан кейин бошлансин, деб ёзади Навоий ўз мактубларида, Машҳур санъаткорлар тўғрисида ғамхўрлик қилишни натижасиз қилди, бидъат уяси бўлмиш турли хил жойларни беркитишга даъват этди.

«Яна ул ким,— деб ёзади Навоий шахзодага,— аласабоҳ ҳарамдан чиққач, девонда ўлтириб додхоҳ сўрулса, доғи додхоҳ сўрарда ўзлук била машгуллик қилинса, агар бир мазлумга бировдин зулм ўтган бўлса, золимга андоқ сиёсат қилинсаким, ўзга золимларга мужиб интибоҳ бўлса...

Яна улким, умид улдурким, ҳақ таоло чоғирдин куллий тавфиқ берган. Агар бу учурда уйқу иртиқоб қилинса, албатта пешинини бурун бўлмаса.. Бори борча ҳол била ҳар печа ичмоқ ишида эҳтиётлик, балки таъхир вожиб билилса...

Яна улким, мулк ва мол ишинин, бас додхоҳ ишинин фароғат ҳосил бўлса, малолат дафъи учун кутубхонага кирилса, кутубхона аҳли била машгуллик қилилса. Навобдин ҳар қайси муносиб кўринса, таворих ўқумоқ буйрулса.

Яна улким, шахр ихтисоби амрида яхши ихтимом қилилса, андоқким, шаробхона, байтулмутф, қиморхона — буларга ўхшаш номашруъ умурни кулмий манъ қилинса. Муҳтасиблар ҳафтада икки қатла бозор аҳлининг нархларидан вуқуф топсалар».

Шу мактубнинг икки жойида Навоий Ҳофиз Муҳаммад Санойидан бохабар бўлиб туришни, унга диққат эътибор қилишни сўрайди, унинг ғанимат бўлиб қолганини таъкидлайди.

Халқ орасида «Тўғри гап туққанинга ёқмайди» деган мақол бор. Навоийнинг олисдан туриб шунчалар насиҳат қилиши, унинг Ҳиротда экан пайтида подшоҳ ва унинг яқинларига қанчалар таъсир кўрсатиши мумкинлиги маълум. Шунинг учун ҳам майхўрликка берилиб кетган, давлат иши, эл танишинидан қўл юва бошлаган ҳукмронлар турли товламачи фосид, ғоратчиларнинг таъсирига берилиб насиҳатгўй ва элпарвар, ўз мақсад ва муддаоси йўлида қаттиқ турадиган Амир ва шоирни ўзидан нарироқ жўнатишни истаган бўлиши табиий.

Ҳар ҳолда Навоийнинг Ҳиротдан четлаштирилиши ёвуз ниятли гуруҳларнинг тантанаси, олиймақом санъат ва адабиёт аҳли, соф ниятли халқпарвар кишиларнинг таназзули эди. Навоий ва унинг яқинлари Хўжа Афзалид-

дин кабиларнинг ҳаракати билан Маждиддин бир мартаба подшоҳнинг эътиборидан қолган эди. Аммо бир кунги подшоҳ ўз вазирлари Хўжа Низомулмулк ва Хўжа Афзалиддиндан икки туман кепакӣй (икки минг) маблағ талаб этди. Улар буни адо этишга ҳозир имкон йўқ эканини билдирдилар. Шу аснода ҳозир бўлган Маждиддин Муҳаммад, агар унга вазирлик топширилса, икки туман эмас, икки юз туман бўлса ҳам топиб келтиражагини айтди. Подшоҳ Навоийни Астрободга жўнатгач, Маждиддинга вазирликни топширди. Маждиддин Низомулмулк даврида эътиборга эга бўлган кишиларнинг мол-давлатини талаб, ўзларини зиндонга ташлади. Бу талончилик туфайли хазина бойида, айш-ишрат, маншат авжига чиқди. Майхўрликка берилган султон давлат ишларини Маждиддинга батамом топшириб қўйди. У истаган номаъқулчиликларини қилаверди. У Навоийга қарши ҳам талай игво ва ёвузлик қилгани маълум. У Астрободга юборган ошпаз Навоийга заҳар бермоқчи бўлгани тўғрисида гап тарқалди. У сунқасдада подшоҳнинг ҳам қўли бор экан деган миш-мишлар кўлайди. Подшоҳ бу гапни рад этди. Бу гапни гапирган Ҳайдар (Навоийнинг жияни, унинг фарзанди каби яқин бўлган киши) кишанга солинди.

Балх ҳукмрони Навоийнинг укаси Дарвешали акасига кўрсатилаётган илтифотсизликка қарши норозилик билдирди ва Маждиддиннинг ҳокимиятдан четлатилишини талаб қилди, аке ҳолда у подшоҳга қарши қўзғолон кўтаражагини айтиб, таҳдид қилди.

Икки катта шаҳар — Астробод ва Балх ҳукмронлари, ака-уканинг талаби, уларнинг қудрати ва эл ўртасидаги обрўси билан подшоҳ ҳисоблашмай иложи йўқ эди. Шу туфайли у Маждиддинни вазирликдан бўшатишга мажбур бўлди. У Навоийнинг Ҳиротга қайтишига ҳам рухсат берди. Навоий 1489 йили Астрободдан Ҳиротга келди. Ҳеч қандай расмий лавозимни қабул қилмади. Подшоҳ фармон чиқариб унга «Муқарриби султон» (султоннинг яқин кишиси) деган унвон берди. Барчани Навоийга илгаридан ҳам ортқ иззат-ҳурмат кўрсатишга чақирди. Аммо тақдир Навоийга янги зарбалар тайёрламоқда эди. Навоийнинг укаси Дарвешалини Султон Ҳусайн Балх ҳукмронлигидан четлатди. Жияни Ҳайдар эса 1499 йили давлатга хиёнатда айбланиб қатл этилди.

Яна қайта бошдан вазирликка эришган Низомулмулк ва Султон Ҳусайннинг рафиқаси Хадичабегимнинг фит-

наси билан шахзода Бадруззамоннинг ўғли Мўмин Мирзо 1497 йили қатл этилди. Мастли вақтида фармонга имзо чекиб юборган Султон Ҳусайн ўзига келиб фармонни бекор қилди. Аммо фурсат ўтган эди. Кейинчалик Султоннинг фармонига кўра Хўжа Низомулмулк ва унинг ўғиллари, иттифоқчилари Низомиддин Курд, Хужа Абдулазизлар қатл этилди. Аммо бу ваҳшиёна тadbирлар чок-чокидан сўкилаётган ҳокимиятни тиклашга наф келтирмасди.

Навоий ўн уч ёшли Мўмин Мирзо ўлдирилган чоғда Машҳадда эди. Бу ёш ва қобилиятли шахзодага у кўп умид боғлаган эди. Мўмин Мирзонинг ўлдирилганини эшитиб Навоий қаттиқ қайгурди, у алам билан: «Бир вақтлар шайх Мажиддин Бағдодийнинг ўлдирилиши оқибатида Чингиз қўшинларининг ҳужумидан Моварауннаҳрда, Хуросон ва Ироқда қандай қирғин ўтказилган бўлса, Мўмин Мирзонинг ўлдирилиши оқибати ҳам худди шундай бўлажак»,— деди.

Навоий фалак зербаларига матонат билан дош берди. У бутун фаолиятини подшоҳ ҳукмронлигини мустаҳкамлашга, отасига қарши бирин-кетин бош кўтараётган шахзодаларни марказий ҳокимиятга бўйсундиришга қаратди. У барча тadbирлар билан беҳуда қон тўкишларни тўхта-тишга уринди.

ҚУШ ТИЛИ

Умр ўтиб борарди. Навоийнинг кўнглида янги-янги асарлар режаси тузиларди. Навоий болалигида меҳр қўйиб ўқигани Фаридууддин Атторнинг «Мантиқут тайр» достонини ўзбек тилига таржима қилишни ўйларди. Унинг гайрати ва истеъдоди баркамол, аммо фурсати жуда оз эди.

Навоийнинг бутун куни давлат хизматида ўтарди. Гарчи у бирор расмий лавозимда бўлмаса-да, кул бўйи ё подшоҳнинг махусе фармойиши билан бирор топшириқни адо этар, ўзининг ҳимояси ва эътибори остидаги кишиларнинг арзи, илтимосларини тинглар, уларга ёрдам кўрсатар, турли-туман аҳли назмнинг шеърларини кўриб берар, ёвуз ниятли амалдорлардан озор кўрган жабрдийдаларнинг бошини силар, бамисоли элнинг падари буз-

рукворидек бўлиб қолган эди. Кечалари боғдаги супасида ёлғиз қолгандагина у сал ором олар, ижод билан лаззатланарди. Навоий ҳар кунни қирқ-эллик байт ёзарди. Аммо кечасига кўп ишларини мўлжаллар эди. Чунинчи мутолаа, муншоот яна режалар таҳлили... Шу боис бевосита ижод жарёни бир-икки соатдан ортмасди. Амма тирик инсон учун нафас олиш қанчалик зарур бўлса, Навоий учун ёзиши шунчалик зарур эди. У шеър ёзмай туролмас, ҳар кунни хизматдан холий бир-икки соатини севган ишга сарфларди. Гоҳо у тамомилан ўз қаҳрамонларининг оламига кетиб қолар, бутун қалби, шуури уларнинг кечинмалари билан банд бўлиб турган пайтларида хизмат юмушларига ўтишга мажбур бўларди. Шунда ўз қисматида хато бўлиб кетар, агар имкони бўлса, фақат шеър ёзаётганини ҳис этарди. Шундай бўлса-да, Навоий олтинчи ёшга яқинлашганида жуда бой ижод хазинасини оувд эди.

Тўрт девондан иборат «Хазоинул маоний» шеърлар тўплами ва «Хамса»ни ёзиб тугаллади. Шоир туркий тилда йирик бадний асарлар яратиб бу тилда ўқийдиган китобхонларини шундоқ асарлардан баҳраманд этиш тиланини амалга оширди.

Шоирнинг эндиги орзуси «Лисонут тайр» дostonини ёзиши эди. У дастлаб Фаридиддин Атторнинг «Мантқиқут тайр» асарини туркийга таржима қилишни ҳам ўйлади, сўнг бу фикрдан воз кечди. Болаликдан қадрдон бўлиб қолган шу асарнинг таъсирида янги бир дoston яратмоқ нияти гoлиб чиқди. Бу oлинй ният узoқ тайёргарлик кузатишлардан сўнг рўёбга чиқди.

Бир кунни ўрмон, сув, саҳро қушлари жам бўлишиб базм қуришди. Аммо бетартиблик юз берди. Ҳеч қайсининг ўтирадиган тайини жойи йўқ эди. Ола қарға тўтидан юқорида, зoғ буябул ва кумридан тeнада. Қалхат лoчиндан тўрда, Юртачи товус билан ўтирарди. Ўртада низо чиқиб, анча можаролар бўлди. Кўпчилик бир фикрга келдики, агар одил, шуқухли подшоҳ бўлганда, бу бемаънилик содир бўлмасди. Шунда ҳудҳуд (попушак) Симург деган қушлар подшоҳи борлигини айтди. У Қoфда яшайди. Унга етинини учун oфатлар тўла водийлар, хушоблар

тўла дарёлар, осмонга тиг кўтарган тоғлар, ҳалок этувчи балоларга тўла ўрмонлардан ўта билиш керак. Кўп қушлар у ёққа сафар қилиб минг йиллаб учишган, аммо етган-етмаганликлари номаълум.

Қушлар Худхуддан у подшоҳнинг қандай пайдо бўлгани, қандай зиёрат қилиш лозимлиги, нималарни буюрган, нималарни тақиқ этганини айтиб беришни сўрашди. Худхуд давом этиб дедики: Машриқда Чин шаҳри бор. У подшоҳ Чинга тушганида атроф чарогон бўлиб кетди. Силкинганида у ерга бир дона пари тушди. Моний деган рассом ўша парининг суратини чизган. У парда қиёссиз ранглар мавжуддир.

Барчалари қушлар подшоҳи сари учишга жазм қилдилар. Худхуддан йўл бошловчи бўлишни сўрадилар. Худхуд симургга етишилса, қандай бахтиёрликлар юз берагини айтди. Сўнг Худхуд тўти, товус, булбул, қумри, каклик, тазарв (тустовуқ), қирговул, кабутар, шаҳбоз, шунқор каби қушларга мурожаат қилиб уларни қушлар шоҳи васлига етишишга ундади.

Қушлар Худхуднинг сўзларини эшитиб ўзлари одат қилган шароитдан узилиш ваҳимаси ва янги васлга эришиш орзуси билан тўлиб тошдилар. Сўнг Худхуд бошчилигида йўлга тушдилар. Йўл машаққатлари кўп қушларни толиқтириб қўйди, улар ўзларининг чаманлари, осуда ошёнларини соғиниб қолдилар. Худхуддан бир оз тўхташ ва арзларини тинглашни сўрадилар. Худхуд бир водийда уларни тўхтатди.

Биринчи бўлиб тўти ўз арзини баён қилди: мен Хиндистон иссиғида ўсган, элга ширин сўз билан ором берган, нозанинлар қўлидан хуруш олиб ўрганганман. Бу олис сафарда сенга ортиқ ҳамроҳ бўлолмайман. Худхуд унга жавоб бериб деди: сенинг барча сўзларинг хато ва норозиликдан иборат. Сўзлайман деб мақтанасан, ваҳоланки, сўзларинг қулги бўлади холос. Сен ҳақиқий шоҳ йўлидан қайтмоқдасан. Кейин бу ишингдан пушаймон бўласан. Сўнг Худхуд қўйидаги ҳикояни айтиб берди:

Ҳ И Қ О Я Т. Бир ғофил бозорга келди. У ердаги нознеъматларни кўриб ҳийла-найранг, ёлғон каромат билан пул ва луқма йига бошлади. Соҳибдил бир киши унга қаттиқ танбеҳ берди. Халтанга қара, нима бор экан, деди. Ғофил халтани очиб кўрса, ичи тўла ахлат экан. Пир ердан бир ҳовуч тупроқ олиб узатди ва шуни кунингга

ярат, деди. Олиб қараса, у тупроқ эмас, олтин ва дур экан.

Товус узр сўраб деди: мен қаср ва гулшанларга зийнат берувчи қушман. Одамлар мени томоша қилиб роҳатланадилар. Ҳар бир мавжудоднинг ўз иши бор. Мен ҳам ўз ўрнимда бўлганим тузук.

Худҳуд унга қараб деди: эй жаҳл аҳлига ўхшаш булҳавас. Сен ташқи кўринишининг билан фахр этма.

Одам ўлгон зебу зоҳирдин демас
Кимки, ондин фахр этар—одам эмас.

Ноз ила ҳусн ўлди ошиқлар иши
Дарду меҳнат бирла хуштур эр киши...

Зеби зоҳир жуз тамасхур (масхарадан бошқа)
келмади

Кимсага андин тафохур келмади.

ҲИКОЯТ. Бир ҳинди бошига тож кийиб бир чолғувчи ва ўйинчи билан бирга майнавозчилик қилаётган эди, мухтасиблар тожини синдириб ўзини калтакладилар.

Булбул арз қилиб, ўзининг гулдан айру ошиқу дево-на эканини, усиз бир лаҳза сабр-тоқат қилолмаслигини айтди.

Боғдан кетгандан бери у гулгу лолдир. Ошиқ қандай қилиб шоҳга тўла таважжуҳ кўрсатиши керак. Худҳуд унга жавобан айтдики, булбулдаги севги эмас, ҳавасдир. Йилда беш кунгина очиладиган вафосиз, бақосиз бир гунчага киши ошиқ бўлмайди, у ошиқликка лойиқ эмасдир.

ҲИКОЯТ. Подшоҳ отда сайр этиб юрган эди, бир кимса унга севги, садоқат кўрсатиб кўп ғуду қилди, мажнунвор кулга беланиб ётди. Подшоҳ уни синаш учун бошини кесишга буюрди. У гадо ваҳмга тушиб қочди ва кулга кўмилиб яширинмоқчи эди, ўтга тушиб ёниб кетди.

Ҳақиқий ихлос қўйган одам ўлимга ҳам рози бўлса, шоҳ отдан тушиб унга таъзим қилади. Агар сенга гулнинг бир тикани кирса, чаманни ташлаб гулханга қочасан.

Қумри ҳам узр сўраб дедики, у чамандан чиқмаган қушдир, дашт сайрига одат қилмаган. Жаҳонда у иссиқ-совуқни кўрмаган, бу йўл машаққатини кўтара олмайди. Худҳуд унга жавобан дедики, қумри боғда минг йил манзил тутса ҳам бир кунининг қошини мушук ичади ёки биров ўқ билан отиб ўлдирари. Гулшандаги эҳтиромни шундан иборатдир. Агар эр бўлса ёр васлига интилиши керак, бу йўлдаги ўлим ҳам тубан ҳаётдан афзалдир.

ҲИКОЯТ. Бир уқувсиз боғбон на пайванд қилишни, на боғ парваришини билар эди. Кўплар унга бу беҳосил ишни ташлашни маслаҳат берди. У қулоқ осмади. Ниҳоят бир куни ток кесаётганда уни илон чақиб ўлдирди.

Ундан кейин кабутар арзини айтди. У азалдан одамлар қўлида яшайди, уларнинг қўлидан дон ва сув ичади. Бас, унинг қисмати шундай экан, шукур қилиб яшаши, йўл машаққатларидан қутулиши афзал эмасми. Худҳуд унга дедикки, у бегайрат бир қушдир, унга қанот берилган, аммо, у қонлотни тарк этиб дон ва сув учун ҳалойиққа зори асир бўлган. Одамлар уларни томдан қувишлари керак.

ҲИКОЯТ. Бир тапбал бор эди. У биров берган луқмани еб янардди. Бунинг эвазига барча ҳорликларга чиқарди. Бир куни биров унга бир бурда нон бериб, бир мушт туширди, у ўлиб қолди.

Кабки дорий айтдики, у тоғларда худо ҳамдини қилувчи қушдир. У олам элидан чиқиб кетган, шуниги учун бу сафарининг машаққатларини чекиш унга муносиб эмас.

Худҳуд унга жавобан айтди: сен сабабсиз қаҳқаҳа билан бандсан, жаҳд билан бадмаст бўлдинг, сенга маъно гавҳари ётдир.

ҲИКОЯТ. Бир қаллоб ясама гавҳарни бир бойга пуллад, кейин сири очилиб ўлдирилади.

Пазарв одати ҳусну зеб қилиш экани, иши ноз-истигнодан иборат бўлгани учун озор чекишга хуши йўқлигини билдирди.

Худҳуд, киши ўз ҳусни жамоландан лоф урмаслиги лозим, деди.

Эр кирай эр соғина ҳиммат била
Эр эмас фахр айлаган зиннат била...

ҲИКОЯТ. Муқбил ва Мудбир исмли икки рафиқ йўл босар эдилар. Муқбил инсофли ҳалол киши, Мудбир эса нуқсонли эди. Бир шаҳар кўринганда иккилари икки йўлдан кетдилар. Муқбил фақр уйига келди. У ерда подшоҳ ўтирган экан, унга иззат-ҳурмат кўрсатди. Мудбир фоҳишахонага борди. У ерда бир киши билан жанжаллашиб, уни ўлдирди. Шоҳ уни ўлимга ҳукм этди. Камтарин, ҳалол одам олий мақомга эришди, худнома эса жазога мубтало бўлди.

Қарчигай дедикн, у шоҳлар қўлида ором олади, бу эътибори туфайли у Симургга эҳтиёж сезмайди, шоҳнинг қўли унинг тахти, бошида эса тож бор. Худҳуд айтдики, у жаҳл ва ғафлатга ботган тубан нарсадир. Унинг оёғига банд солинган, ўзи бир луқма учун тубанларга муҳтож бўлади. Унда сал ҳамият бўлганда бу беҳаёликдан ўлган бўларди.

Ҳ И К О Я Т. Бир одам айиқ тутиб олди. Уни оч қолдириб ўйинга, ташкачиликка ўргатди. Охири у итларга ем бўлди.

Шунқор дедикн, унинг бошида тожи бор, шунинг учун унга ўзга шоҳ керак эмас. Худҳуд унга жавобан айтдики, фақат нодонлар уни шоҳ деб биладилар. Ҳар бир паст уни гоҳ кўтариб, гоҳ ерга урса, у шоҳ эмасдир. Сен каби шоҳ бўлгандан гадо бўлган афзалдир.

Ҳ И К О Я Т. Бир подшоҳ даврида зеб-зийнат кўп бўлди. Ҳар ким ўзига ҳунар топиб хурсандчилик қиларди.

Бир беҳаё ўзига ўхшаган пастларни йиғиб ўзини бурё подшоҳи, деб жар солди. Кўп номаъқулчиликлар қилди, охири унинг тожини бошига урдилар, бурё тўнини бузиб куйдирдилар. Унинг шоҳлиги масхарабозлик эди.

Бургут ҳам ўз узрини айтди: у тоғ қаҳрамони, ҳар кунни бир неча какликни ейди, бу йўлда у оч қолди. Худҳуд бургутнинг баднафслигини қоралади, жонидан кечиб йўл босиш ҳақиқий қаҳрамонлик эканини англатди.

Ҳ И К О Я Т. Беҳунарлик фанида соҳиб ҳунар бир паҳлавон бор эди. У ҳар кун бир неча бор ўн ботмондан таом ер эди, бир куни замона нотинчланиб эл кўчди. Йўлда озуқа бўлмади, паҳлавон овқатсизликдан уч кунда жон берди. Сабр-тоқатли одамлар икки-уч кун қийинчилик чекиб, мақсад манзилига етдилар.

Куф арзини айтди: у бир умр вайропада яшайди, хазина топишни хаёл қилади, у ўзи занф, ожиз бир қушдир, у қаердаю Симурғу Кўҳи Қоф қаерда. Шунинг учун бу йўлдан қайтди.

Худҳуд унга жавоб беради: бу нотовон агар хазина топса, ҳам юз балого мубтало бўлади, у ганж душманига nasib бўлади.

Ҳ И К О Я Т. Бир харобада яшайдиган девона бор эди. У донм хазина қидириб кулбанинг бурчини ковлар эди. Бир кун жуда катта хазина топти ва уни кўриб ҳушидан кетди. Шу пайт бир ўғри келиб хазинани кўрди, тиг уриб ҳалиги телбани ўлдирди.

Хумо дедикки, менинг соям подшоҳлик беради, демак мен шоҳ излаб йўл азобиини чекишимнинг ҳожати йўқдир. Худҳуд айтдики, сен афсонага ишониб шод бўлиб юрибсан, ваҳоланки озуқанг даштда қолиб кетган суякдир, бу жиҳатдан сен итга монандсан.

ҲИКОЯТ. Бир ғоввос юз ранж чекиб денгиз ости-дан садаф олиб чиқади. Садаф ичидаги дурларни сотиб, тирикчилик қилади. Лекин бу дурлар пул тўлаб олган одамники, ғоввосга арзимас бир неча дирам қолади, холос. Сенга эса шу ҳам насиб этмайдн.

Урдак дедикки: мен сув билангила тирикман, сувдаги-на мақсадимга етаман, шунинг учун ўзга ёққа кетишим-нинг ҳожати йўқ. Худҳуд айтди: сен поклик даъвосини қилма.

ҲИКОЯТ. Ҳинд денгизида бир савдогар пул топиш хаёлида бирор мамлакатда ҳам тўхтамай, муттасил денгиз кезар эди. Маккага етганда ҳам ҳажга бормай савдо иши билан машғул бўлди. Бир кун денгизда тўлқин туриб кема парчаланди, савдогарини паҳанг ютиб юборди.

Хўроз айтдики: иккимизда ҳам тож бор. Сенга у раҳбарлик учун берилган. Менинг ишим эса кишиларни саҳарда уйғотиш, бир неча товукларга бош бўлишдир. Шунинг учун унга Симургу Кўҳи Қоф сайрига йўл бўлсин. Худҳуд деди: шундай қушлар борки, ҳамиша Симурғ ёди билан яшайди, кўнглида унга етишиш истаги бор, лекин жим юрадилар. Сен эса вақти бемаҳал шовқин солиш билан оворасан, юз ёмонлиқ қилган ҳолда ўзингни яхшиларга нисбат берасан, шунинг учун ўзингни хўроз ҳисоблама, эй макён!

Қушлар ўз ожизликларини бўйинларига олиб Симурғнинг таърифини Худҳуддан сўрадилар. Худҳуд Симурғнинг чеҳраси ҳар кимнинг кўнгли кўзгусидагина акс этишини айтди.

ҲИКОЯТ. Бир шоҳ ҳуснининг ғавғоси оламини бузди. Ҳамма уни кўришни истар эди. Шунда у ойна ясадн ва ўз ҳуснини тамоша қила бошлади. Эл ҳам унинг кўзгудаги аксидан баҳравар бўлдилар. Кўзгу қанча покиза бўлса, ундаги акс шунчалик равшан бўлади.

Ошиқ ному, миллату, имонидан кечади, жонон сари мнтилган одамнинг жонига офат етганидан на парвойи, деди. Сўнг Шайх Санъон ҳикоясини айтиб берди.

Ҳ И Қ О Я Т. Шайх Санъон Каъбадаги энг мухтарам пирлардан эди. Унинг хизматида тўрт юз мурид ҳозир, подшоҳлар уни муршид билар эдилар. Шайх бир кун тушида Рум элидаги бир гўзални кўриб унга ишқ қўйди ва муридлари билан ўша томонга кетди. Етиб келгач, бир қасрда ғоят ҳусндор бир тарсо қизни кўрдилар. Шайх беҳуш йиқилди. Муридлар ҳайратда қолдилар. Тун бўлди, Шайх изтиробда нола чекарди.

Муридлар кўп насихат, маслаҳатлар бердилар. Шайхга кор қилмади. Тонг ёришди. Шайхнинг аҳволидан хижолат чеккан дин аҳли тарқалиб кетди. Ошиқ шайх бутхона ёнида чўзилиб ётар, барча куфр эли уни масхаралаб кулар эди. Шайхни ўзига мафтун этган паризода қиз парда ортидан унинг аҳволини кузатар эди. Мақсади шайхнинг динини ғорат қилмоқдан иборат. Шайх бир ойдан ортиқ бутхона эшигида тупроқда беланиб ётгандан кейин у «кофири зolim сирешта ишвагар» шайхдан ҳол сўради: сенингдек ислом элининг йўлбошчиси нега бутхона эшигида ётибсан, сен каъбада бўлишинг керак эди-ку? Шайх унга ўз ишқини изҳор этди. Шундан сўнг қизнинг талабига мувофиқ Шайх май ичиб маст бўлиб ноҳайр ишлар қилди, унга куфр кийимини кийгизиб зуннор (бут) боғладилар, «каломуллоҳ»ни ўтга ташладилар, бутхонага олиб кириб бутга сажда қилдирдилар. Унинг талабига биноан шайх бир йилгача кундузи тўнғиз подасига қараши, тонг отгунга қадар оташпарастлар оловини ёқиб чиқиши керак эди. Шайх рози бўлиб бу ишларни бажаришга киришди.

Шайхнинг содиқ бир муриди бор эди. У устозининг аҳволидан огоҳ бўлиб барча муридларни йиғиб Румга етиб келди. Шайх тўнғизлар подасини боқар, кечалари эса оташпарастлар оловини ёқар эди. У ўз шогирдларини танимади ҳам. Содиқ мурид чин юракдан тоат-ибодат қилиб худодан шайхни бу балолардан қутқаришни илтижо қилди. Ниҳоят унинг дуолари ижобат бўлди. Шайх ҳушига келиб ўз қилмишларидан афсусланди. Белидаги зуннорни узиб имон келтирди. Сўнг каъба сари йўл олдилар.

Тарсо қизи туш кўрди. Исо қизга қараб, сен шайх бошига кўп ташвишлар солдинг, энди бориб унинг динига киргин, унга ҳурмат изҳор этгин, дер эди. Қиз уйғониб каъба сари йўл олди.

Аммо йўлда толиқиб ҳушидан кетди. Йўл босиб келаётган шайх ва унинг ҳамроҳлари уни топиб олдилар. Қиз ҳушига келиб шайхга ҳурмат изҳор қилди, узрлар сўради

ва имон келтирди. Шундан кейин унинг жони узилди.
Ҳикоят охирида Навоий ёзади:

Шайхин андоқки шайдо этти ишқ
Олам аҳли ичра расво этти ишқ.

Сўнгра мендин солмади гавгосини
Кимса қўнган мўлкига ямосини.

Ҳолим андин кимса тар ортиқ демас
Ортиқ эмас, бўлса ҳам ўксук эмас.

Кел Навоий, сўзини холи хатм қил
Ишқ аро изҳори даъво қилмагин.

Бир неча кун умрдин тонсам омон
Шарҳи ишқим назм этай бир достон.

Анда билгай кимлаким инсофдир
Ким сўзим чиниму турур ё дофдир...

Шайх ҳам катбага етиб келгач, ўз қилмишлари учун тағридан узрхоҳлик қилди. Шундан сўнг қазо уни ҳам ўз ёрининг ёнига етказди.

Бу ҳикоятни эшитгач, қушлар ишқ туғёни билан жадал йўлга тушдилар. Заифлари йўл-йўлакай қолиб кетаверди. Лекин пешво кераклиги жуда билиниб қолди. Улар Худҳудни йўлбошчиликка даъват қилдилар. Худҳуд бу таклифни рад этди. Қушлар қуръа ташладилар. Барча қуръа Худҳуднинг номига чиқди. У раҳбарликни олишга мажбур бўлди.

Йўл давомида машаққат водийсига дуч келдилар.

ҲИКОЯТ. Боязид инсон, маҳлуқ зоғидан асар ҳам топиламас бир жойга келиб қолди. Нега бу даргоҳ, дард, шавқ аҳлидан йироқ экан? — деган халға борди. Кейин англатишди, бу юксаклик га шараф даргоҳидир. Унга фақат астойдил талаб қилганларгина етишадилар. Қушлар Худҳуддан бу жойнинг қандай жой эканини тушунтириб беришни сўрадилар. Бир қуш, нега сен бор нарсалардан хабардорсан, биз эса бехабармиз. Ҳаммамиз бир хил болу парга эга қуш зотидамиз-ку, деб сўради Худҳуд, менга Сулаймоннинг кўзи тушган, сафо аҳли кимга назар қилса «ул назар туфроғни айлар тўтиё», деб жавоб берди. Шайх Нажмиддин кубронинг назари бир итга тушгач,

ўша барча итларга бош бўлди, ўлгандан сўнг унинг қабрини одамларникидек қилиб безадилар.

Хоразмда эл ҳамон у ерга ниёз бағишлайди. Қушга ҳам шундай назар тушса, унга барча қушлар бўйсунадилар.

Бошқа бир қуш ўзининг ожиз, нотавон эканини айтиб, бу йўл азобига шер чидай олмайди-ю, мен нима қила олар эдим, деди. Ишқ йўлида нотавонлик, заифлик ҳеч нарса эмас, ёрдан ўзининг ўлимини кутган ошиқгина абадий ҳаёт эгаси бўла олади, деб жавоб қилди унга Худҳуд.

ҲИҚОЯТ. Шайх Абу Салт Абдулхайрнинг чақмоғидан бағри доғ бўлиб туя-қуя оромини йўқотди. У бир вайрона ичида макон қилиб доимо васл тилади. Айрилиқ йиллари унинг тинкасини қуритди, ниҳоят ўлиб висолга етишди.

Бир қуш айтдики, мен кўп гуноҳ қилганман, Симургга поклик билан етиш керак. Менга уни наташ уятдир. Худҳуд дедики, бу гуноҳ билан ўлиб кетмоқчи бўлсанг, барчага кулги бўласан, гуноҳсиз одам бўлмайди. Тавба билан гуноҳни ювиш даркор.

ҲИҚОЯТ. Сафий алайҳиссалом кўп обрў топиб жаннатга тушган эди. Аммо гуноҳ ва мардудлик йўлига тушиб жаннатдан қувилди. Ўз ҳолига тавба қилган эди, яна радмат боғидан шабада келди, ҳурматга сазовар бўлди. Тавба қилиб яхши мақсадинингга эрингин.

Бошқа бир қуш сўради: мен беқарорман. Гоҳо фисқ билан, гоҳо порсолик билан машгулман, бундай сифатлар билан олий даргоҳга бориш мумкинми?

Бундай бемаънилик ҳар кимда бор, деди Худҳуд, бунинг давоси бир устоз этагини тутиб, унинг айтганларини қилишдан иборат.

ҲИҚОЯТ. Туроби Нахшабний ўз муридларидан бирининг зеб-зийнатга берилиб кетганини кўргач, унга ўз нафси билан курашишни буюрди. У бир саватга сўйилган қўйнинг ичак-чавоғини солиб бошида кўтариб юрди. Муриднинг уст-боши ифлос бўлиб кетди, бошидан хом хаёли учди. Шундан кейин пир ювинишни, сўнг висол айвонига чиқишни буюрди. Бир қуш ўз нафсидан шикоят қилиб чора сўради. Худҳуд унга жавоб берди: болалик ва йигитликда нафс сенинг елкангга миниб олган каби, умрни ғафлатда ўтказиб қарилликда ундан шикоят қилмоқдасан. Сенинг ҳолинг қуйидаги ҳикоятдаги каби.

ҲИҚОЯТ. Бир золим подшоҳ бор эди. У тушида маст бўлиб базм қураётганида икки ҳамдам камбағалга

кўзи тушди. Бирисидан мен яхшими ёки шеригинг яхшими, деб сўради. У айтди: сен шоҳ бўлсанг ҳам ҳақ йўлдан озгансан, кечаю кундуз нафсингга қулсан, шеригим эса тўғри йўлдан озмайди, нафсини ўзига бўйсундирган. Ўлгандан сўнг шоҳлик ва гадоликнинг фарқи бўлмайди. Шунинг учун кимнинг афзаллигини ўзинг айтгин.

Шоҳ сесканиб уйқудан уйғонди. У шоҳликдан дарвешликка юз ўгирди. «Билдиким дарвешликдир шоҳлик».

Бир кун айтдики, уни доим иблис йўлдан оздиради, у ҳеч қачон иблис макридан қутулолмайди.

Худҳуд жавоб берди: нафсинг сенга ўтказаетган ҳукмига иблис ҳайрон қолмоқда. Нафс иблиснинг вакилдир. Сен шу қадар нафсга банд экансан, нега шайтондан гина қиласан.

ҲИКОЯТ. Хирқоний ҳузурига бир мурид келиб иблис мени йўлдан оздирмоқда, деб шикоят қилди. Пир деди: шайтон келиб менга айтдики, сенинг муридинг нотўғри ишларни қилмоқда, менинг у билан ишлашимга имкон йўқ. Сендай пирга раҳмат. Мурид шайтон менга тўхмат қилган, деди. Сен шайтон билан баҳс қилишингу, менинг қози бўлишим қолдими, сендек кишидан шайтон ҳам уятда, деди пир.

Яна бир дедик, уни мол йиғишга берилиб кетганман. Бир нафас қўлимда пул бўлмаса, ўлиб қоладиганга ўхшайман. Худҳуд айтдики, сичқон ер қавлаб машаққат чекиб инига нарсани йиғади, ўзи эса бир кун мушукка ем бўлиб кетади. Илон ганж пойлаб тупроққа беланиб ётади, унинг бошини мажақлайдилар. Сен ҳам шуларга ўхшаб иш тутмоқдасан. Молпарастликни тарк эт, бу балодан холи бўл.

ҲИКОЯТ. Бир очкўз одам кўп пул йиғди. Бир кун мол бозорига бориб савдо қилмоқчи бўлди. Бозор дарё ёқасида эди. У таом еб сув ичмоқчи бўлганда сувга тушиб кетди. Чўнтагидаги тангалари оғирлик қилиб фарқ бўлди. Пул йиғишнинг оқибати шундайдир.

Бир куш дедик, мен гўзал подшоҳ қасридан бўлман, ҳар доим у билан суҳбат қураман. Шундай шодликни ташлаб Симурғни истаб кетиш менга лойиқми? Худҳуд айтди: бу қаср бузилиб вайрон бўлади, гулшанлари хазонга юз тутади, шоҳ тахтдан-тахтга кўчади, сенга нима қолади. Сен Кўҳи Қофга бориб ҳақиқий шоҳ васлига етишгин.

ҲИКОЯТ. Бир кўкнори қаландар вайронада банг еб ҳаслида ўзини тахтда чиройли аёллар билан маншатда ўтирган ҳолда кўрди. Айни базм авжига чиққанда уни чаён чақди. Додлаб ҳушига келган банги кўзини очса, қасру тахтдан асар ҳам йўқ, аммо ажал заҳрини тотган эди. Сенинг ишинг шунга ўхшаш бўлади.

Бирин айтдики, у гўзал бир қизга муҳаббат қўйган, ундан кўнгил узолмайди, айрилмоқ унга ўлим билан тенгдир.

Ҳудҳуд дедик, ташқи гўзаллик балғам билан қонинг аралашувидан пайдо бўлади. Унинг умри қисқа. Ҳусни баркамол гўзални севиш керак.

ҲИКОЯТ. Арастунинг бир шогирди бор эди, у ғоят ақлли ва илмли йигит эди. Бир куни у бир чиройли қизни севиб унга уйланди. Шу билан илм-фанни ташлаб фақат ўз севгилиси билан банд бўлди. Устознинг панду насиҳатлари унга кор қилмади. Шунда Арасту у гўзал аёлга махфиёна бир дорн ичирди. Аёл қаттиқ хасталанди. Эри устозига мурожаат қилиб даволашни сўради. Устоз уни хизматга, Искандар ҳузурига жўнатиб хастага бошқа дорн берди ва одамларига бемор ниманики чиқариб ташласа ҳаммасини бир идишга йиғишни буюрди. Бемордан балғам, сафро, қон кетди. Кечқурун йигит келса, уйда шўх, дилкаш ёри эмас, хунук аёл ётарди. Эри танимай лола рухсорим қани, деб нола қилди. Ҳа-ким келиб идишни келтиришни буюрди. Келтирдилар. Идиш турли ахлат, бадбўй чиқиндиларга тўла эди. Мана, сенинг гўзалинг мана бу ерда, деди ҳаким йигитга. Сен шуларга ошиқ бўлган эдинг. Йигит устод олдида хижолатда қолди. Бундай ошиқлик уятдир, деди устоз, пок ишқ билан яшаш керак.

Бир қуш дедик, у ўлимдан қўрқади, қандай қилиб бу хавфли йўлдан бориши мумкин?

Ҳудҳуд жавоб берди: кимки, бу дунёга келса, оқибатда жетади. Йиғлаб ёлворганининг фойдаси йўқ, ваҳм қилган билан ўлимдан қутулиб бўлмайди.

ҲИКОЯТ. Сулаймон пайгамбар ҳузурида деу парилар ўтирган эди. Улар қаторида бир мутафаккир хо-муш турар эди. Шу вақт бир малак учиб келиб Сулаймонга таъзим қилди ва дедик, бу қошингдаги зотнинг жонини Ҳинд элида олишим керак. Ҳалиги киши Сулаймон ҳузурига келиб, ўлим ҳукмидан ваҳмим бор, менга бир чора қил, деб илтижо қилди. Сулаймон елга бу ки-

шини қаерга хоҳласа олиб боришни буюрди. Ел уни учириб олиб кетди. Ҳинд элига етгач, ел энди ором бер, шу ерда бир оз дам олайин деди. У одам ел устидан тушиши билан ҳалиги малак келиб унинг жонини олди.

Ҳ И Қ О Я Т. Мисрда бир олий ҳимматли зот бор эди. Унинг кўп давлати бўлиб гўзаллар ҳамсуҳбат эди. Лекин у донм ғамгин юрарди. Сабабини сўраганларида, йўл аҳлига шодлик муносиб эмас, фақат васл гулзоридагина шодлик келади, дерди.

Яна бир қуш айтдики, меннинг вазифам буюрилган вазифани бажаришдир. Нима буюрилса, адо этсам хурсанд бўламан.

Ҳ И Қ О Я Т. Тангри одамни яратмасдан бурун барча малакларнинг бошлиғи Азозил эди. Инсон яратилгач, тангри барча малаклар унга бўйсунсин деб буюрди. Барча малаклар унинг амрини бажаришга киришдилар. Азозил уни қабул қилмади, тангри уни ўз даргоҳидан қувди. У ҳамон мардудликдадир.

Бир қуш тангри йўлида пок бўлган нима топади, деб сўради. Бутун бор-йўғини бағишласа унга етишади, деб жавоб берди Ҳудҳуд.

Ҳ И Қ О Я Т. Иброҳим Адҳам Балх мулкининг шоҳи эди. У шоҳликдан воз кечиб Нишопурга келди. Бир тоғ орасида макон тутди. Ҳар куни бир боғ ўтин териб сотар, шу пулга ифтор қилар эди. Одамлар унинг поклигини ҳар хил йўл билан синаб кўришди ва у билан каъба зиёратига бирга боришди.

Бир қуш сўрадики, менда ҳиммат баланд, лекин менга ундан қандай фойда бўлади? Инсон садаф бўлса, ҳиммати ўша садаф ичидаги гавҳар кабидир, деди Ҳудҳуд.

Мол эгаси беҳиммат бўлса элда беэътибор бўлади. Ҳиммати паст шоҳдан олий ҳиммат гадо афзалдир.

Ҳ И Қ О Я Т. Шайхи Жом дўзахда азоб чекаётганларнинг аҳволини кўриб худодан уларнинг айбини кечиршини илтижо қилди. Мақсадинг азоб бўлса, мен бу нотовонларга иваз бўлайин. Олий ҳимматлилиқ шундай бўлади, ундан «юз туман халқ топқайлар нажот».

Бири сўрадики, кишида инсоф, ҳайр борми? Жавоб:

Кимдаким инсоф йўқ инсон эмас...
Одам эрмас улки нонинсоф эрур...

Бермай инсоф, улки инсоф истади,
Ўзни нонинсоф мутлоқ айлади.

Ҳ И К О Я Т. Ҳўжа Порсо энг яқин хизматкори Ҳўжа Бу Наср билан Маккага борди. Олти юз минг ҳақшунос Ҳўжадан эл дуосини қабул қилишни сўради. Ҳўжа бу ишга Бу Наср муносибдир, деди. Ҳўжа Бу Наср минбарда дуо қабул қилди, Ҳўжа Порсо унинг тубида ўтирди. Эл унинг инсофига офарин айтди.

Яна бири сўрадики, бандага густоҳлик раводирму?

Подшоҳ олдида густоҳлик гарчи, журъатдан далолат берса-да, маънидан узоқдир. Чин муҳаббатда паст бўлиш керак, унда кибр, ғараз бўлмайди.

Ҳ И К О Я Т. Бир девона ҳақ йўлидаги муҳаббати билан машҳур эди. Бир кун у йўлга чиқди. Бирдан қаттиқ ёмғир қуя бошлади. Қоронғи тушди. У бир харобада тунамоқчи бўлди. Эшагини ташқарига қўйиб ўзи ичкари кирди. Лекин чакка томиб уни ухлатмади. Ташқари чиқиб қараса, эшаги йўқ. У худога ғазаб қилиб, эшакни сенга топшириб кетган эдим, уни сақлашдан ор қилибсан, деб таъна қилди. Шу вақт чақмоқ чақилди, нарироқда ўтлаб юрган эшак кўринди. У дарҳол йўлга тушди. Йўлда худога мурожаат қилиб айтилган густохона гаплари учун уэр сўради. Мен бўлган гапларни унутдим, сен ҳам унутгил, деб ёлборди. Ана шундай иш тутган киши маҳбуб бўлади.

Бир қуш айтдики, мен ҳамиша унинг хаёли билан яшайман, шундай экан сафар қилишга менда не ҳожат бор. Ҳудҳуд деди:

Ҳар не сен дерсен анга йўқ эътибор,
Муътабардир не ул этса ошкор.

Ҳ И К О Я Т. Шайх Бистомий вафотидан сўнг бир муриди уни тушида кўрди. Ундан аҳвол сўраганда пир айтган эмиш, савол аҳли тангринг ким деганларида, мендан бу саволни сўрамангиз, тангридан сўрангки, бандалигимни қабул қилганмикан. Шу соат ғойибдан овоз келиб энг маъқул бандам шудир, деган эмиш.

Бир қуш айтдики, меннинг тамомий муродим амалга ошган, йўл машаққатини чекиш менга малолдир. Ҳудҳуд деди: бу хаёлинг бошдан оёқ хатолдир.

Ноқис улдирким, ўзини комил дегай
Комил улким, нуқсини исбот айлагай...

Ўз камолидан гапирувчи фақат нуқсон аҳли ичида бўлади.

Ҳ И К О Я Т. Шайх Абу Бакри Нишопурдан сафарга чиқди. Ёнида ҳамроҳлари кўп эди. Ногоҳ бир эшак ҳанграб ел чиқариб юборди. Бундан шайхнинг кўнгли хуш бўлди. Сабабини сўраганларида деди: бу давлат ва дабдабани кўриб қайси подшоҳга бундай буюклик насиб бўлган, деб ўйлаб туриб эдим, эшак бу саволга жавоб берди.

Бир сўрадики, бу йўлда менга қандай шодлик насиб бўлади? Ҳудҳуд деди: унинг ёди хурсандлик бағишлайди. Ундан етган ғам шодликдир.

Ҳ И К О Я Т. Хўжа Абдуллоҳ Ансорий дедик: жононнинг ёдидан бошқа нарса бўлмаса кўнгли хушлиги шудир.

Бир қуш сўради: унга етишгач, нимани сўрайин? Унга етишгач, бошқа нарсадан кўнглигини уз, деди Ҳудҳуд.

Ҳ И К О Я Т. Бу Санд Қазбада дуоғўиларнинг дуосини тинглагач, деди: мен висолга етишганман, буларнинг ҳам муродини бергин.

Бир қуш сўрадики, шоҳ базмига етишганда қандай тўхфа қилмоқ лозим.

Ҳудҳуд, у даргоҳда ҳамма нарса бор, сен ўзинг билан ниёзу дард, «Жисми зору жони ғампарвард элт» деб жавоб берди.

Ҳ И К О Я Т. Ниҳоятда гўзал ва оқил бир подшоҳга бутун шаҳар аҳли садоқат билан кўнгли боғладилар. Шоҳ буюрдики, ҳар ким ўз ҳунарини ишлатиб бир совға тайёрласин, маъқул бўлса, у одамни мулозимликка олади. Шоҳ айтилган фурсатда совғаларни кўргани чиқди. Қаттиқ меҳр қўйган бир ғариб, менда ҳеч вақо йўқ, фақат оҳу зорим бор холос, агар ғазабдан ўлдирса, менга саодатдир, аммо унга ҳам лойиқ кўрмаса керак, деб фиғон чекар эди. Шоҳ унинг ҳолини англаб, лутф-марҳамат кўрсатди. У бечора ҳайратдан ҳангу манг қолди ва жонини шоҳга тортиқ этди.

Бундай ўлим абадий ҳаётдан афзалдир.

Бир қуш, бу узоқ йўлни қачон босиб ўтамиз деб сўради. Ҳудҳуд жавоб берди: олдимизда етти водий бор. Талаб водийси, Ишқ водийси, Истиғно водийси, Тавҳид водийси, Ҳайрат водийси, Фақру Фано водийси...

Ҳ И К О Я Т. Бир подшоҳнинг гоят гўзал ва оқил, аммо бепарво ўғлига кўпчилик ихлос қўйган эди. Шаҳзода

шу одамлардан бирини зиндонга солди, иккинчисини ит-боқар қилиб қўйди. Бири мен шаҳзода учун ўлимга рози эдим, зиндонга шукурлар қиламан дер, иккинчиси эса бу даргоҳда ит бўлишга тайёр эдим, итларга бош бўлдим, деб миннатдор бўларди. Шаҳзода уларнинг садоқатига ишонч ҳосил қилиб, ўзига хизматга олди.

Ошиқнинг қисмати парвона каби ишқ ўтида ўзини куйдиришдир.

ҲИКОЯТ. Асмунӣ ҳажга келаётганда бир булоқ бўйида дам олди. «Ишқ зори нима қилсин» деган ёзувни кўрди ва унга: «Ишқини фош этмасин», деб жавоб ёзди.

Эртаси кун «Ишқни ниҳон асрасаю, васлга етишиш иложини топмаса нима қилсин», деган ёзувга кўзи тушди. У жавобан: «Ўлсину ишқ ўтидан бўлсин халос», деб ёзди. Кейинги кун келса: булоқ бўйида бир одамнинг ўлиб ётганини кўрди. Маърифат водийсида турли эл қарама-қарши йўллар билан юради, лекин ҳаммаси бир мақсадга интилади.

ҲИКОЯТ. Бир одам Ҳиндистонда бир гуруҳдан филни кўрганмисиз, деб сўради. Улар кўрганмиз дейишди. Иботини сўраганда, бири тишини, бири хартуми, бири қўйруғини таърифладилар. Улар филни кўришмаган эди. Лекин савол берган доно бу қарама-қарши жавобларни йиғиб филнинг тасвирини тузди. Шунинг учун у жавобларни чинга қабул қилди.

Истиғно водийсида аълоу адно баравар бўлади. Чу-молиларга шер ем бўлади, пашшалар фил овлайдилар. Қаъбаю, бутхонаю бир бўлиб кетади.

ҲИКОЯТ. Шахмат ўйнаганда ҳамма сипоҳлар ва пиёдалар бир тартибда жойлашиб сўнг турли йўл билан ҳужум қилади. Бу Рум шоҳи билан Занги подшоҳи ўртасидаги урушга ўхшайди. Аммо ўйин тугаб барча шакллар халтага солингач, ҳаммаси аралашиб кетади. Шоҳу сипоҳилар аралаш-қуралаш ётадилар. Истиғно ҳам шундайдир...

Тавҳид водийсидан ўтгач, Ҳайрат водийси кўринади. Унда киши ҳар бир воқеадан ҳайратда қола беради, ўзининг бор-йўғлигини ҳам билмайди.

ҲИКОЯТ. Бир подшоҳнинг бениҳоя гўзал қизи бор эди. Ҳеч турмушга чиқишни истамасди. Бир кун тушида гўзал бир йигитга ошиқ бўлиб қолди. Уйғонгач, ишқ ўтида азоблана бошлади. Кунларнинг бирида са-

ройдаги базмда тушида кўрган йигитни учратди. У шоҳнинг хизматчиси экан.

Йигит ҳам қизга кўнгил берди. Қизнинг икки маҳрами бўлиб улар ҳам афсункор, ҳам чолғувчи, ҳам хонанда эди. Қиз уларни ҳузурига чақириб юрагини очди. Улар йўлини топиб, йигитни қиз ҳузурига олиб келдилар. Қиз билан йигит висолга етишдилар. Аммо қиз бундан бўён нима қилишини билмай ҳайратда қолди. Унинг ҳайратни жисмини ўртар эди.

Фано водийсида эса фақат хомушлик ва беҳушлик юз беради. Бўрон вақтида денгиз долғаланади. Бўрон тингач, денгиз мавжларидан асар ҳам қолмайди. Худди шунга ўхшаб дунёдаги бор нарса йўқ бўлиб кетиши турган гап. Фақат мавжуд нарсалар ичида энг улуғи инсондир.

Тўрт унсур, етти кўк, олти жиҳот
Подир улий асоси кoinот.
Барчадин ашрафки, ул инсон эрур,
Ким камолда хирад ҳайрон эрур.

Ҳ И К О Я Т. Шайх Абул Аббос хонақоҳда ўтирганида бир беадаб кириб таҳорат учун сув сўради. Сувли идишни келтирсалар идишни уриб синдирди. Барча идишни синдириб бўлгач, шайхнингизга айтинг соқолини тутсин, деди. Шайх соқолим бир дарвешга хизмат қилсин, деб беадабга яқинлашди. У гофил фано қоидасини бир қадар ўрнига қўйган шайхдан хижолат бўлиб, оёғи остига йиқилди. Шундай қилиб, Шайх бир ноқисни комилга айлантирди.

Сўнг Шайх Баҳоуддин Нақшбандийнинг ўзини ҳар нарсадан паст ва қуйи тутганини тасвирловчи ҳикоя келади. Бошқа ҳикояда эса, парвоналарнинг фақат ўтда куйгандагина мақсадга етишиши айтилади. Шайх Сурён Сўфий мақсадга етишиш йўли дарду офат тўла мингта манзилдан ўтиш, деб билади.

Қушлар йўл машаққатини англагач, баъзилари ваҳмдан ўлдилар, қолганлари йўлга чиқди. Азоб-уқубат чекиб кўпи йўлда қолиб кетди, касалланиб ортига қайтди. Ниҳоят тинка-мадори қуриган ўттиз нафар қушгина тоғ чўққисига келиб қўнди.

У ерда етти кўк бир ҳовуч бўлиб кўринар, истиғно булутидан ёмғир ёғар, момақалдиरोқ гулдураб, чақин чақарди. Қуёш зарранинг юздан бирича туюларди. Ҳам-

малари ҳайрон бўлиб, биз ўттиз қуш йўл азобларини чекиб бу ерга етдик, мақсадга етиш шундай бўладими? — деб фарёд кўтардилар. Ногоҳ ғойибдан овоз келиб, бу қандай жамoadир, деб сўради. Қушлар Симурғ шoҳни қидириб келганларини айтдилар. Овоз бу истакнинг беҳуда эканини уқдириб қайтиб кетишга даъват этди. Қушлар маҳзунликка тушдилар.

Ҳудҳуд уларнинг кўнглини кўтармоқчи бўлиб висол топиш оғир бўлса, унинг йўлида ўлмоқ ҳам яхшидир, деди.

ҲИҚОЯТ. Бир киши Мажнуннинг сўзлаб турганини кўрди. Ким билан сўзлашяпсан, деб сўради. Мажнун Лайли билан сўзлашаётганини айтди. У узоқда-ку, деди ҳалиги киши ажабланиб. Мажнун, у менинг жонимдандир, деб жавоб берди.

Ҳудҳуд бошчилигида қушлар васл йўлида ўлмоққа ҳам ҳозир бўлдилар. Шунда «васл боғидин жамолият ели» эсиб пардалар очилди, зулмат ёришди, васл боғида шодлик ва мурод тули жамол очди. Бу гулшандаги ҳар бир гул бир кўзгу бўлиб уларга қарар эди. Бу кўзгуларда Симурғ сиймоси кўриниши керак эди. Ўттиз қуш бу кўзгуларга боққанда унда ўзларини кўрдилар.

Ким қилиб Симурғ ўттиз қуш ҳавас
Ўзларин кўрдилар ул симурғ (ўттиз қуш) бас.

Хулоса шуки:

Ўз вужудингга тафаккур айлагил
Қарне истарсен. Ўзингдан истагил.

УМРИНИНГ СЎНГИДА ЁЗИЛГАН АСАРЛАР

Навоий кўпдан буён улў олимлар, мутафаккирлар, ҳукмронлар тўғрисида бир нечта китоб ёзишни ният қилган эди. Бу китобларда ўша зотларнинг ҳаёти, турмуш тажрибаси, фаолияти қисқача тасвир этилиши, китобхон учун ибратли бўлиши лозим эди. Туркигўй китобхон форсий тилдаги ана шундай ибратли ҳаёт лавҳаларидан баҳра ололмасди.

«Тарихи мулуки Ажам» Навоий ёзишни кўпдан ният қилган китоблардан бири эди. Унда қадим эрон давлатида ҳукмронлик қилган Пешдодийлар, Қайённийлар,

Сосонийлар салтанати вакилларининг ҳаёти, қилган ишлари, ўлими ҳикоя қилинади. Бу ҳикоялардан шеърӣ ҳулосалар чиқаради. Масалан: жамшид ҳукмронлиги тўғрисида бундай ҳикоя қилади.

Жамшид узоқ йил ҳукмрон бўлди. У элга кўп яхшиликлар қилди, одамларни уй-жойлар бино этиб яшашига, хушбўй ҳидлардан лаззатланишига ўргатди. Жамшид турли ҳунарлар касб этишига одатлантирди. Унинг ҳукмронлиги даврида қашшоқлик, касаллик, ўлим йўқолди. Кишилар фаровон яшадилар. Бир куни Жамшид ёлғиз ўтирганида ёнига фаришта қиёфасидаги иблис кириб келди. У Жамшидга сен худо эдинг, ердаги ишларни тартибга солиш учун осмондан тушгансан. Аммо, ҳудолигингни унутиб ерда қолдинг. Фармон бергинки, одамлар сенга сажда қилсинлар, деб уқдирди. Жамшид иблисдан, бунинг исботи не биландир, деб сўради. Иблис, мен фариштаман, одамлар фариштани кўрмайдилар, сен эса кўриб турибсан, деб жавоб берди. Жамшид иблиснинг гапига инониб ўзини худо деб эълон қилди. Одамларни ўзига сиғинишига фармон берди. Бу буйруққа амал қилмаганларни қиличдан ўтказди, уйларига ўт қўйди. Мамлакатда галаён чиқди. Қўзғолончилар Жамшидни тутиб олдилар, танасини бўлак-бўлак қилиб арралаб ташладилар.

Навоий бу ҳикоядан бундай ҳулоса чиқаради.

Ки Жамшид тахт узра топти мақом
Димоғига юз берди савдойи хом.
Ани қилди ҳақ амри айлаб ситез
Сиёсат қилчи била рез-рез.

Асарда бундай ибратомуз ҳикоялар ва ҳулосалар кўп. «Тарихи мулуки Ажам» («Ажам подшоҳларининг тарихи») китобидаги барча сиёсий воқеалар замондош ҳукмронлар учун айниқса ибрат бўлиши керак. Чунки ёмон хулқли ҳукмронларнинг оқибатда қандай бало-ларга мубтало бўлиши унда рўй-рост кўрсатилган.

«Насоимул муҳаббат». Жомий авлиё сифатида ном чиқарган сўфий файласуфлар тўғрисида «Нафаҳотул унс» асарини ёзган эди. Навоий бу китобни туркий тилга таржима қилди. Аммо бу таржима асосида асарни кўпгина янги маълумотлар билан тўлдириб таҳлил этди. Бу тўғрисида Навоийнинг ўзи бундай деб ёзади: «Хотирға кечмишки, агар сай қилсам, бу китобни туркий тилга таржи-

ма қилолғаймумен, ул дақиқ ва мушкилотдин равшанроқ алфоз ва очиқроқ адо бирла ўткараолғаймумен, деб матомил эрдим ва не бу хаёл муддаодин ўзимни ўткараолур ва не ишинг азимлиғи ва душворлиғи жиҳатидин шурвъ қила олур эрдим». Навоийнинг хабар беришича, у 901 ҳижрий (1495—96 мелодий), йили таржима қилишга киришган. Таржима асосида Навоий бу китобни Фаридуддин Аттор, Шайх Фарид Шакарганж, Аҳмад Яссавийларнинг китобларидан олинган қўшимча материаллар билан тўлдирган. Китобни «Насомул муҳаббат мин шамойимул футувват» (Улуғлик хушбўйликларни таратувчи муҳаббат шабадалари») деб номлаган.

«Насомул муҳаббат» нинг асосида Жомий асари ётгани туфайли бу китобда баён этилган фикр ва қарашлар ҳар иккала шоирга тааллуқли эканини эътироф этиш керак.

Навоий ва Жомий ўз даврининг машҳур шахслари ҳақида сўз бошлар эканлар, даставвал уларнинг касб-корига тўхтаб ўтадилар. Бу одамларнинг фазилатлари орқали талқин этилаётган ҳол уларнинг ўз ҳунари, ҳалол меҳнати билан тирикчилик қилишидир дейдилар. Чунончи, Навоий ва Жомий Шайх Муҳаммад Саккок деган кишини ўз замонаси «машойиҳининг яғонаси» деб таърифлайдилар ва унинг касби корп пичоқчилик эканини таъкидлайдилар. Шайх Абу Ҳафз Ҳаддод Навоийнинг ёзишича «Темирчилик қилибдир», «Замоннинг кутби ва гавси» бўлган Шайх Абул Аббос қассоб бўлган. Бир хиллари сополфурушлик, ошпазлик қилганлар. Демак, маълум файз эгалари, ўз даврининг меҳнаткаш, ҳалол кишиларини тарғиб этганлар, Навоий ва Жомий ўша шахсларнинг диний ва илоҳий сифатларини эмас, балки инсоний фазилатларини тавсиф этадилар.

«Улар,— деб ёзади Навоий,— ҳалол луқма касбига маздурлик қилибтурлар... ўтин ташибтурлар ва ҳалол луқма бу ишда қўллидирки, андин файз ва маърифат зоийида бўлур ва бир шубҳалик луқма онти тийралик келтурурки, кўп вақт анинг ислоҳига машгул бўлиб, маълум эмаски, дафъин не навъ суврат боғлар».

Ахлоқ қоидалари тўғрисида сўзлаб, Навоий ва Жомий «адаб» га алоҳида аҳамият берадилар. Улар таърифича; адаб: «Ул адабдирки, яхши-ёмонга ва улуг-кичikka бажо келтирурлар, андоқки, барча халқдин ўзларини кичик ва камроқ тутарлар ва барчага хизмат ҳузурида бў-

лурлар, ҳаттоки, ўз фарзандларигаки ҳар неча алардин беқондалиг кўрсалар хушунат бирла аларга сўз демаслар, балки насихатни юмшоқ ва чучук тил бирла қилурлар...»

Китобда Навоий ва Жомийнинг дидактик қарашлари изҳор этилган. Улар кишиларни ҳалол меҳнат, тўғрилик билан ҳаёт кечиришга ундайдилар, турмушнинг йўриғига қараб ўзларини қандай тутиш кераклиги тўғрисида оқилна маслаҳатлар берадилар. Қўйидаги ҳикояда ростгўйлик ва ҳақиқатдан чекинмаслик фикри таъвиқ этилади.

Бир йигит уни қатл этишга чоғланган кишилар таъқибдан қочиб борарди. Йўлда бир дарвеш учраб қолди ва йигитни вайронага яширди. Таъқиб этаётганлар етиб келишгач, дарвешдан ҳеч ким ўтмадими, деб сўрашди. Дарвеш мана шу вайронага кирди, деб жавоб берди. Улар ишонишмади ва бизни лақиллатмоқчимисан деб дарвешни калтакладилар ва шошиб йўлда давом этдилар. Йигит яширинган еридан чиқиб нега мени яширишга яшириб яна ўзинг айтиб бердинг, деб таъна қилди. Дарвеш, менинг ростгўйлигим туфайли тирик қолдинг, энди билганингни қил, деди.

«Насоимул муҳаббат» да бундай таълимий ҳикоялар кўп. Навоий бундай ҳикояларни жамланса алоҳида бир китоб бўлажagini айтади.

«Насоимул муҳаббат» нинг аҳамияти шундаки, у Навоий ва Жомийнинг дидактик таълимоти ҳақидаги тасаввуримизни бойнатади, уларнинг турмушга онд маслаҳат ва насихатларини тарғиб этганини, инсоний фазилат ва яшаш тартиб-қондаларини жорий этишга интиланликларини кўрсатади. Бу китобдаги ҳикоялар эса ўша давр адабиётига онд новеллалар тарзида тадқиқ этилиши мумкин. Яна бу асар ўша даврда яшаган кўпгина тарихий шахслар, шу жумладан Навоийнинг ҳам таржимаи ҳолига онд маълумот беради. Ниҳоят бу китоб Навоийнинг таржимонлик ва тадқиқотчилик фаолиятидан бир намунадир.

Навоий олимлар таржимаи ҳоли ва тавсифи тўғрисидаги китобини «Тарихи ҳукома ва анбиё» («Ҳакимлар ва набийлар тарихи») деб номлади. Ўтмишда яшаб ижод этган машҳур зотлар ҳаётини Навоий бирма-бир тавсиф этади.

Энди у ўз замонасидаги улуғ ижодкорлар тўғрисида ёзшга бел боғлайди. Уларнинг ижодий фаолияти, шах-

сий фазилатлари, инсонпарварлиги, садоқат ва олижаноблиги барча аҳли илм ва фазл учун ибрат бўлади. Келгуси авлодлар уларнинг асарларидан баҳраманд бўлажаклар, бу зотларнинг номларини эҳтиром билан ёдлаяжаклар.

Биринчи китоб устоз ва дўсти Абдурахмон Жомийга бағишланди. Навоий уни «Хамсатул мутахаййирийн» деб атади. Ҳақиқатда қолган киши.

Икки китоб Навоийнинг бир умрлик қадрдон ва садоқатли дўстлари Саййид Ҳасан Ардашер ва Муҳаммад Паҳлавонга бағишлаб ёзилди. Навоий уларни «Ҳолати Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳолати Муҳаммад Паҳлавон» деб номлади.

1490—91 йилларда у ўз даври адабиётининг қомуси, адабиётшуносликка оид жуда йирик тадқиқий асари «Мажолисун нафоес» ни ёзиб тугаллади.

Саккиз қисм (мажлис) дан иборат бу китобда Навоий ўз даврида яшаб ижод этган 459 шоир ва аҳли назм тўғрисида фикр юритади. Муаллиф уларнинг ҳар бирига қисқача таъриф беради, ҳаёти ва ўлими тўғрисида маълумот беради, ёзган шеърларидан намуна келтиради. Ҳар бир мажлисда ижод услуби билан бир-бирига яқин бўлган шоирлар тўғрисида сўз юритилади.

Аввалги мажлис Навоийнинг ёшлик давларида яшаб ижод этган ва унинг суҳбатига мушарраф бўла олмаган шоирларга бағишланган. Ашраф, Исмаил, Ҳаёлий, Бисотий каби шоирлар шулар жумласидандир.

Иккинчи мажлисда баъзиларини кичиклигида кўрган, йиғитлик йилларида ҳамсуҳбат бўлган азизлари тўғрисида ҳикоя қилади. Шарафиддин Али Яздий, Хўжа Авҳад Мустафий, Хўжа Фазлуллоҳ Абулайсий, Мавлоно Улои Шоший, Мавлоно Муҳаммад Табодгоний, Шайх Камол Турбатий, Мавлоно Юсуф Бадий Андижоний, Мавлоно Сафой Андижоний, Саккокий, Навоийнинг тоғалари Мир Санд Қобилий, Муҳаммад Али Ғарибий ва бошқа зотлар тўғрисидаги маълумотлар шу мажлисда муайян.

Учинчи мажлисда шоирга замондош, ўз даврининг таниқли санъат ва адабиёт намояндалари тўғрисидаги маълумотлар мавжуд. Бу мажлис Ҳазрат Маҳдумий Нуриддин Абурахмон Жомий ҳақидаги ҳикоя билан бошланади. Ҳамда Шайх Суҳайлий, Мавлоно Осафий, Мавлоно Биноий, Мавлоно Абдулло, Мавлоно Гадоний, Мавлоно

Мойиллий Исфарағий, Мавлоно Қавсий Исфарағий ҳамда бошқа шоирлар ҳаёти, ижодига оид ҳикоялар, таъриф ва шеърний парчалар бор.

Тўртинчи мажлисда шоир бўлмаса-да шеърингга даҳлдор ва назм бобида ажойиб фикр эгаси бўлган зотлар ҳақида ҳикоя қилинади. Паҳлавон Муҳаммад Куштигир, туркистонлик Мир Сарбараҳна, Хўжа Камолиддин Удй, Мирхонд, Хондамир, Ҳофиз Муҳаммад Султоншоҳ, Мавлоно Муин Вонз, Султонали Машҳадий (ҳаттот) каби санъаткорлар ҳақидаги фикрлар шу бобдан жой олган.

Бешинчи мажлисда шеърга таъби бор, аммо бу иш билан муттасил шуғулланмаган турли ерларнинг ҳукмронлари ҳақида гап боради. Амир Давлатшоҳ, Ёдгор Мирзонинг амирул умороси (амирлар амири), Мир Ҳусайн Али Жалойир, Навоийнинг яқин қариндоши ва фарзанди каби бўлган Мир Ҳайдар Сабуҳий, Муҳаммад Солиҳ ва бошқалар ҳақида фикрлар ўрин олган.

Олтинчи мажлисда Хуросондан бошқа ўлкалардаги Навоийга замондош бўлган фазл эгалари ҳақида сўз боради. Аҳмад Хожибек (Самарқанд), Мавлоно Бақоий (Хоразм), Мавлоно Сойиллий (Қарши) ва бошқалар шу бобга жойлаштирилган.

Еттинчи мажлис шоиртабиат султонлар тўғрисида ҳикоя қилади. Темир Қўрагон, Ҳоқони Саид, Шоҳруҳ Мирзо, Улуғбек Мирзо, Бойсунгур Мирзо, Бобир Мирзо, Султон Бадиуззамон Мирзо кабилар шулар жумласидандир.

Саккизинчи мажлис Султон Ҳусайн Байқаро девонининг таҳлилига бағишланган.

«Мажолисун нафос» ўз замонида жуда катта шуҳрат қозонди. Бу китобдан ўрин олиш ҳар бир аҳли назм учун саодат эди. Кейинги даврларда у форсий тилга таржима қилинди.

Навоийнинг бу асари, Жомийнинг «Баҳористон», Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиран Давлатшоҳий» асари ва бошқа тазкиралар қатори XV аср Хуросон, Мовароуннаҳрдаги адабиёт ва санъат арбоблари тўғрисида ахборот берувчи энг қимматли манбаълардан бири бўлиб хизмат қилади.

«Муҳокаматул лугатайн». Навоий ўз она тили — туркийни беҳад қадрлар эди. Бу тилнинг бой имкониятлари шеър учун жуда қулай эканини у яхши ҳис этарди. Аммо, кўплар бунини билмас, туркий тил назм учун ноқулай деб ҳисоблашарди.

Бир куни Навоийнинг меҳмонхонасига йиғилган шоирлар суҳбатида шу хусусда баҳс бўлди. Суҳбатдошлардан бири туркий тилда юксак бадий асарлар яратиш қийин, деган фикрни изҳор этди. Чунки бу тилнинг имкониятлари чеклангандир.

— Аксинча, — деди Навоий эътироз билдириб. — Туркий сўзларнинг маънолари шу қадар бойдирки, уларни тушунтириш ва таржима қилиш бир сўз ёрдамида мумкин бўлмағай.

Мисол учун у қуйидаги байтни ўқиди:

Соқиб, тут бодаким, бир лаҳза ўзимдин борай,
Шарт буким, ҳар неча тутсанг лабо-лаб синқорай.

— Синқорай сўзининг маъносини форсийда не деб англатурсиз? — деди у суҳбатдошларига қараб.

Мажлис аҳли жим қолди. Ҳақиқатан уни таржима қилиш мумкин эмасди.

Навоий яна бир байтни ўқиди:

Соқий чу пичиб менга тутар қўш
Томший-томший ани қилгай пўш.

— Томший-томший сўзи не маънони билдирур? — деб сўради у.

— Ғоят завқдин лаззат топа-топа оз-оз ичар, — деди ўтирганлардан бири.

— Балли, — деди Навоий, — тўғри айтмишдирсиз. Энди бу маънони форсийда не тур изҳор этарсиз? — Ўтирганлар яна жим қолишди. Буни форсийда бир сўз билан ифодалаш мумкин эмасди.

— Бундоқ алфоз туркийда кўпдир, — деди яна биров. — Аммо, эл оғзида не сўз бўлса, унга шеър либоси кийдирмоқ, ҳар вақт мумкин бўла бермас. Масалан: «Қирчиллатмоқ» сўзини олайлик. Киши тишини қирчиллатур. Аммо бу авом алфозини назмда бермоқ мушкул ва номатбулдир.

— Агар мазмун ифода этилса, ҳар бир алфоз шеърда ишлатилмоғи мумкиндир, — деди Навоий эътироз билдириб. — Шеърда фақат маъносиз сўзгина ноўриндир.

Навоий ҳаёлга чўмди. Ўтирганлар бу баҳсда Навоийни ўз ҳарифига тап берди, деб ўйладилар. Кимдир уни бу

ўнғайсизликдан қутқармоқчи бўлиб суҳбатни бошқа йўлга солмоқ ниятида тапбурини созлай бошлади. Ўйга чўмган Навоий ўнг қўлини узатди. Унинг одатини яхши билган Зайниддин Васифий ўша ондаёқ унинг қўлига бир варақ тоза қоғоз ва қалам берди. Сиёҳдонни токчадан олиб олдига қўйди. Навоий шошиб ёза бошлади. Сўнг ёзганини баланд овоз билан ўқиди:

Тушда кўрдим ёрими хандон рақибим ўтруда
Рашкдин ҳар лаҳза тиш қирчиллатурман уйқуда.

— Офарин, — деди мажлис аҳли. Ҳозиржавоблик билан ёзилган бу байт баҳсга яқун бўлди.

Навоий туркий тилнинг бойлиги ва афзалликлари тўғрисида бундай суҳбатларни кўп ўтказган. Энди шу етук фикрларни жамлаб бир китоб ёзиш фикрида юрарди. Бу китоб 1499 йили ёзиб тугалланди. Навоий уни «Муҳокаматул луғатайн» («Икки тил тўғрисидаги муҳокамалар») деб атади.

Унинг бош қисмида тўрт тил — араб, форс, туркий ва ҳиндий тилларнинг юзага келиш тўғрисида қисқача маълумот берилади. Кейинги қисмларда туркий ва форсий тиллар қиёсий таҳлил этилган. Юқоридаги жаби кўплаб мисолларда Навоий туркий тил афзалиятини исботлайди ҳамда форсий тилга бўлган чуқур ҳурмати ва бу тилни ҳам мукамал билажанини айтади.

«Мезонул авзон». Вақт ўтиб борар, умр интиҳосига яқинлашмоқда. Навоий саломатлиги ёмонлаша бораётганини кундан-кун аниқроқ сезарди. Кўнгилда режалар кўп. Аммо бу тўғридаги фикр шоирни қанчалик ўйлатмасин, у кундалик юмушлардан ҳеч қачон четланмайди. Кундузлари одатдагидек хизмат билан банд. Фақат кечалари ижод билан машғул.

Ҳусайн Байқаро фармонига биноан Амир Хисрав Деҳлавийнинг тўрт девонига кирган ўн саккиз минг байт шеърнинг қайси вазн ва баҳрда ёзилгани аниқланди. Навоийнинг тўрт девонига кирган йигирма беш минг байтга ҳам шундай тартиб берилди. Чунки кўп одам бу вазн ва баҳрларни яхши билмас, улардан истифода этмоқдан ожиз эдилар.

Шу туфайли Навоий аруз вазни қондалари тўғрисида китоб ёзишга киришди. Токи, беҳабар эл бу мўтабар

фандан огоҳ бўлсин ва ундан баҳра ола билсин. Бу асарини «Мезонул авзон» (вазилар тарозуси), деб номлади.

Шеър биниси уч рукига қурилган. Улар сабаб, батад ва фасиладирлар... Сабаб икки хил бўлади: сабаби ҳафиф — бир ҳаракатли ва бир сокин ҳарфдан иборат сўзлар. Масалан: май, най, гул, мул.

Сабаби сақийл — икки ҳаракатли бўғиндан иборат: юзи, кўзи, хати, қади.

Батад ҳам икки турдан иборат: Батади мажмуъ — биринчи икки ҳарфи ҳаракатли, сўнгги ҳарфи сокин: ша-жар, самар, хўтан, адан.

Батади мафруқ, бурунги ва сўнгги ҳарфи ҳаракатли ўрта ҳарфи сокин: хома, нома, ноқа, фоқа.

Фасила ҳам икки хил бўлади. Фасилан суғро — уч ҳарфи ҳаракатли, тўртинчи ҳарфи сокин: Мираким, юрагим.

Фасила кубро, тўрт ҳарфи ҳаракатли, бешинчи ҳарфи сокин: яшамаган, касамаган.

Сўнг аруз вазнининг асосини ташкил этган саккиз фасл: фаъулун, фонлун, мафонлун, мустафьилун, фонлотун, мафъилятун, мутафонлун, мафъулоту тушунтирилади. Кейин ҳар бир вазн тармоқлари шарҳланади.

Бу аруз назариясига онд туркий тилда яратилган биринчи асар эди. Унда келтирилган барча мисоллар ҳам фақат туркий тилда ёзилган шеърлардан олинган.

Навоийнинг аруз илмига онд бу рисолаи ҳамон аруз назариясини ўрганишда энг қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

«Муншаот». Шаҳзода Бадиуззамоннинг отасига қарши қўзғолон кўтаргани тўғрисидаги хабар Навоийга етиб келганда, шоир эндигина саҳар номозини тамомлаб шеър битишга ҳозирлик кўрмоқда эди. Кўнглига замон мушкулотларини бартараф этиш, кишиларни яхшилик ва хайрга ундовчи фикрлар қуйишларди. Кутилмаган шум хабар шоирни қаттиқ ҳаяжонга солди. Навоий бу шаҳзодага қанча насиҳат қилган эди. «Хамса» даги ўғитлар унга айтилган эмасмиди? Мамлакат осойиши шу оиланинг осойишига кўп жиҳатдан боғлиқ эканини беюз шаҳзодаларга қайта-қайта уқдирмаганимиди? Бу қандай замонга, қандай одамлар?

Навоий ҳаёлга толиб хонтахта томон келар экан, руҳида чарчоқ ҳис этди. Бутун ҳаёти, истеъдоди, тафаккури бағишланган ишларнинг асоси мўрт эканини тани олмай

иложи йўқ эди. Шоирнинг лаблари беихтиёр «Садди Ис-
кандарий» даги мисраларни такрорлади:

Ота қасд эгиб ўғлини ўлдургани
Ўғил ҳам ота қасдига юргали.
Қариндош топса қариндошини
Дамодам тилар кесгани бошини...

Навойи хонтахта ёнига ўтирди. Тонг ёришиб келарди.
Навойи ожиз лиқиллаётган шамни ўчирди. Шаҳзода Ба-
днуззамонга хат ёзишга киришди.

У дастлаб ота сўзига амал қилиш кераклиги тўғриси-
даги тарихий мисолларни эслатиб сўнг Адиб Аҳмаднинг
бир шеърини келтирди.

Атодин хато келса кўрма хато
Савоб бил хато токи қилса ато.

Атонинг хатосини билгил савоб
Сени юз балодин қутқаргай худо.

Муқаддимадан мақсадга ўтиш олдиан Навойи сал
ўйланиб қолди. Сўнг шиддат билан ёза бошлади. «...Ға-
раз бу муқаддимотдин улким, бу банда доим сизга дав-
латгоҳлик сўзин айтибмен ва сизни умри давлатдин бир
хурдор тилаб дуо қилибмен ва ҳар номуносиб ишким, сиз-
дин кўриб мен сизга айтибмен, балки китобларимда наси-
ҳатномалар назм қилиб, арзингизга етқурибмен...» На-
войи вилоят молини бемаслаҳат олиб тургани учун шаҳзо-
дага танбеҳ берди. Унинг Астрободни бермайман, киши
юбормангиз, деб отаси Ҳусайн Бойқарога саркашлик қил-
гани учун қойинди. Ироқ вилоятларини улашгани хато
эканини ўқиди. Ҳали қўлга кирмаган вилоятларни қан-
дай қилиб улашиб юбориш мумкин. Бу ишни отаси билан
бамаслаҳат қилиши керак эди.

«Яна улким, бир нишонингизни келтурдилар, туғроси-
да Мирзо отини битмайдирсиз.

Сиздек оқил, хуштабъ, мусулмонваш йигитдин мун-
доқ нималар раво бўлғайму? Агар бу нишонни билиб би-
тибсиз не ҳисоб била бўлубдир, агар мунши ё гайр саҳф
қилибдур, нечук ҳар нишонни кўрмай бир ерга юборил-
гай?»

Навоний шаҳзодага кўп ҳолларда ўртага тушганини ва барча гаплардан воқиф эканини эслатиб ўтди. «Сизнинг кўпроқ ишингиз орасида бу фақир эрдим, барчадин соҳиб вуқуфмен. Сиз доим барча маҳдум зодаларнинг маҳдуми ва Мирзонинг севиклиги ва қурратул-айни (кўзининг оқу қораси) эркансиз. Ўзингиз билурсизки Мирзонинг мофиз замирини (табиатини) нисбат сизга бу фақирдин яхшироқ кимса билмас...»

Навоний шаҳзодага Астрободни унга берилгани, Ироқ ҳам фатҳ этилса унга тайин этилажагини эслатиб, бунинг эвазига отасига нисбатан хизматкорлик, бандаликни ошириши кераклигини ёзди. Сўнг оталарча койиди: «Ҳануз ҳеч ерда ҳеч нима йўқ бу навъ суратларким, зоҳир бўладир — Сиздин хайфдир».

Мактубнинг охирида шаҳзода унинг сўзларига қулоқ осар, деган умиди борлигини билдирди. Агар маъқул тушмаса «бу банда айтур сўзни бўйинимдан адо қилмиш бўл-гаймен» деб қўшиб қўйди.

Хатни тугатгач, Навоний уни яна бир бор ўқиб чиқди. Мухрлаш олдидан яна бир жумла қўшди... «Бу арзадошт Мирзо буйруғи билан эмас, балким вуқуфлари ҳам йўқдир. Хаёлингизга келмагай — буйруқ била битибдир. Чун сизнинг тобуғингизга айтурчи давлатхоҳлиғ сўзини айтурға маъмурмен. Ул жиҳатдин густоҳлик била арзадошт битилди».

Навоний мактубга муҳр босди ва одамларидан бирига тезлик билан шаҳзода Бадруззамонга етказишни буюрди.

Мактубнинг бир нусхасини одатдагидек олиб қолди. Ана шундай мактублар кейинчалик жам қилиниб «Мулшаот» (Ёзишмалар) китоби пайдо бўлди. Бу китобда Навонийнинг турли пайтларда турли мавзуларда ўз яқинларига ёзган хатлари йиғилган. Улардан кўпроғи Султон Ҳусайн Бойқарога, унинг ўғилларига, Навонийнинг ўз яқинларига ёзган мактубларидан иборат. Навонийнинг бу китобни тузишдан мақсади туркий тилда мактублар ёзиш қоидаларини аниқ мисоллар орқали кўрсатмоқ эди. Форсий тилда кўп иншолар ёзилган, улар дилинсанд ва имлолари яхши ишланган. Навоний бу китобни тузишдан мақсади туркийда ҳам шу нарсаларни жорий этиш эди.

«Маҳбубул қулуб». Навонийнинг кўрган-кечирганлари, улардан чиқарган хулоса ва яқинларини ўз ичига олган китобдир.

Ғаҳи тоғтим фалакдин нотовонлиғ
Ғаҳи кўрдим замондин комронлиғ.

Басе иссиғ-совуғ кўрдим замонда,
Басе аччиғ-чучук тоғтим жаҳонда.

У китобни уч қисмдан иборат қилишни маъқул топди. Биринчи қисмда яхши феъл-хуй тўғрисида, иккинчи қисмда сабр-қаноат, ишқ ҳақида гапирилади, учинчи қисмда фойдали маслаҳатлар бўлади.

Биринчи қисм ўттиз тўққиз фаслдан иборат бўлиб, унда одил подшоҳлардан тартиб гадоларгача бўлган барча жамоат табақаларининг хусусиятлари тўғрисида сўз боради.

Бу китобда Навоий одил подшоҳни улуғлайди, номуносиб ноиблар, золим, жоҳил ва фосиқ подшоҳларни қаттиқ қоралайди, Золим подшоҳнинг кўнглига зулм марғуб ва фисқ хотирига маҳбубдир. Ободлар унинг зулмидан вайрона, кабутар тоқчалари бойқушга ошёна. Унинг базмида бода сели туғён қилади ва бу туғён халқ иморатларини вайрон этади. Унинг ҳунари қон тўкишдан иборат бўлгани учун ҳар бир жондор ундан қўрқинчдандир.

Шоирлар тўғрисида сўзлаб Навоий бундай дейди:

Аълоларидир нединки, дерсин аъло
Адиқлари ҳам барча аднодан адно.

Авсатлари ким ҳеч нимага ярамас
Билким, нафас урмамоқ алардин аъло.

(Энг яхшилари ҳамма нарсадан афзал
Энг ёмонлари барча ёмонлардан ёмон.

Ўртачалар ҳеч нарсага ярамайдн,
Улар тўғрисида гапириб ўтириш ҳам керак эмас.)

Иккинчи қисмда қаноат, сабр, тавазуъ ва адаб, ишқ тўғрисидаги мулоҳазалар баён этилади.

Учинчи қисм 124 танбеҳдан иборат бўлиб, уларда ғоят мазмунли афоризм ва насиҳатлар ифода этилган: Кўп деган кўп энгилур, кўп еган кўп йиқилур. Тилга ихтиёрсиз, элга эътиборсиз. Билмаганин сўраб билган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим... Яхшидан ёмонлар ҳам ёмонлиғ кўз тутмас; Яхшилиғни билмасанг яхшиларга қў-

дий истеъдод чашмаси унинг қалбида қайнаб тургани кўринадди. Навоий ижодининг туб моҳияти даставвал унинг бениҳоя ва чинакам инсонпарварлигидадир. У ҳам-ма вақт инсонни улуғлади, унинг юксак фазилатларини қадрлади, соф инсонийликни ташвиқ этди. Асл инсонпарварлик халқпарварликда эканини қайта-қайта таъкидлади. Унинг:

Одами эрсанг демагил одами
Оинки йўқ халқ гамидин гами,

деган машҳур сўзларини шоир фалсафасининг гавҳари деса бўлади. Ҳақиқий одамийлик халқ бахт-саодати учун курашиш экани Навоий дostonларидаги қаҳрамонлар — Фарҳод, Искандар, Навфал, Меҳинбону, Ширин образлари орқали ифода этилган. Улар халқ манфаатидан бошқа нарсани кўзламайди, сидқи дил билан унга хизмат қиладди. Инсоннинг бахти унинг Ватани билан чамбарчас боғланган. Навоий ватанпарварликни чин инсоний фазилат деб тушунди. Шунинг учун ҳам Ватан ҳимояси, Ватан ёди Навоий қаҳрамонлари фаолиятида алоҳида ўрин тутди, уларнинг маънавий тақомилига боис бўлди.

Навоийнинг фикрича, ҳукмрон шахсларнинг асосий хусусияти уларнинг халқпарварлиги ва адолатпарварлигида бўлиши лозим. Шунинг учун ҳам Навоий асарларининг қаҳрамонлари бўлмиш ҳукмронлар адолатпарварликни пеша қилган шахслардир. Шоир зулм ва адолатсизликни кескин қоралайди. Золим ва жоҳил ҳукмронларни танқид қиладди. Муҳташам саройларининг парда ришталарини эл жонидан тўқилган, безакларини улус қони билан бўяган зулмкор подшоҳларга қарата:

Зулминг эрур кундузу, фисқинг кеча
Зулм ила фисқинг кеча бўлғай печа,

деб хитоб қиладди. Халққа ғамхўрлик қилишни унутиб, шахсиятпарастлик ва маншатга берилиб кетган шоҳларни қандай фожияли тақдир кутишини айтади: Баҳром шоҳнинг бутун лашкари билан ўзи тўккан қонлар гирдобда ер қаърига кириб кетишини тасвирлаб бундай ноҳайр ишлардан четланишга ундайди.

Навоийнинг диққат марказида доим инсоннинг маънавий мукамаллиги учун кураш туради. У инсоннинг энг юксак фазилатларидан бири илм олиши, ҳунар эгаллаш

ва уни халқ манфаати учун сарф этишдан иборат, деб билади. Шунинг учун ҳам Навоий илм ва ҳикмат эр кишининг зебу зийнатидир, деб талқин этади.

Ҳунарни сақлабон нетгумдир ахир,
Олиб тупроқами кетгумдир ахир,

дейди Фарҳод.

Инсон ҳаётининг зийнати, маънавий такомилнинг белгиси соф муҳаббатдир. Навоий ана шу муҳаббатни улуғлайди, ҳақиқий ошиқларни юксак фазилат, чинакам саодат эгалари, деб таърифлайди. Навоий инсонни уни ўраган ижтимоий муҳитдан ажратмайди. Аксинча, унга шу муҳит билан чамбарчас боғлиқ ҳолда қарайди. Аммо зулм ва ҳақсизлик ҳукм сурган феодал тузумининг инсон қадр-қимматини поймол этаётганини кўриб ўкинади. Беҳуда қон тўкишлар, ўлим ва дор, зулм ва адолатсизликдан, тинимсиз ёғилаётган ситам тошларидан инсонни ҳимоя қилишга уринади. Аммо бу мақсад сари элтувчи йўлни тополмайди. У кишиларнинг хатти-ҳаракати, фаҳм-фаросатини мукаммаллаштириш билан адолатли жамият яратиш мумкин деб ўйлайди. У феодал тузумининг асос иллоти феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг негизида эканини пайқай олмади, буни пайқаши мумкин ҳам эмасди. Бу Навоий ва унга ўхшаш бошқа мутафаккирларнинг фикридаги маҳдудлик нишонасидир. Улар халққа қанчалик ғамхўр бўлмасин, барибир амалий фаолиятда халқдан йироқ эдилар. Шунинг учун ҳам марказлашган давлат ва унинг тепасида ҳукмронлик қилувчи адолатли шоҳ барча мушкулларни ҳал этишга қодир, деб ишонишарди. Бу шахс ва халқнинг тарихда тутган ўрнини нотўғри тушуниш натижасидир.

Навоий феодал давлатнинг синфий характерини тушунмас, шунинг учун ҳам уни бошқа мақбул система билан аралаштириш эмас, балки тузатиш, яхшилашга интилар эди.

Шоир дунёқарашида пантеизм, яъни бутун борлиқ яратувчининг инъикосидир, деган эътиқод бош ўрин тутади. Бу табиат, инсонни улуғлашга имкон берар, ҳаётни куйлашга чорларди. Чунки яратувчи бутун борлиқда акс этар экан, ҳаётни ва борлиқни севиш яратувчига муҳаббатнинг ифодаси бўлар эди. Бу реакцион, таркидунёчиликка қарши бир таълимотдир. Навоий реакцион, риекор

руҳонийларнинг ашаддий душмани эди. Шоир уларнинг сохта хатти-ҳаракатларини аёвсиз фош этар, улардан нафратланарди. Лекин, бу Навоий ислом дини асослари-га зид фикр юритарди, деган сўз эмас. Навоий ҳеч қачон исломга қарши мавқеда турган эмас, балки аксинча, қўп-гина шеърларида ислом дини ақидаларини улуғлаб ёзади ва уларни тарғиб этади.

Лекин XV асрда, феодал давлат системаси ҳукмрон бўлган бир шароитда шу ижтимоий муҳитда шаклланган бир ижодкордан бошқача ҳолни кутиш ножоиздир. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Навоий ҳар бир эътиқод ва ишончни, ҳар бир мафкура ва маънавий ҳаракатни энг олижаноб мақсад-адолат, инсонни қадрлашга бўйсунди-рар, ўзи ҳам шу мақсадга хизмат қиларди. «Хамса»нинг биринчи асари «Ҳайратул аброр»да шоир ўз давридаги турли ижтимоий табақаларга муносабат билдиради. У золим подшоҳларни, фосиқ-риёкор шайхларни қаттиқ қоралайди, ҳунар ва меҳнат аҳлини улуғлайди, адолатпар-варлик ва инсонпарварлик ғояларини тараннум этади. Ҳаётининг сўнгги йили — 1500 йилда ёзилган «Маҳбубул қулуб» асарида ҳам турли хил ижтимоий гуруҳларнинг фазилат ва нуқсонларини кўрсатади, уларнинг ҳаётдаги ўрнини белгилайди. Навоий жамият ҳаёти учун хизмат қилувчи табақалар, одамларни ҳурмат ва эҳтиромга са-зовор, деб билади. Хусусан деҳқонлар тўғрисида унинг айтган мулоҳазалари қимматлидир: «Деҳқонки дона со-чар, ер йиртмоқ бирла ризқ йўлини очар... Олам маъмур-лиғи алардин ва олам аҳли масрурлиғи алардин. Ҳар қа-ёнки, қилсалар ҳаракат, элга ҳам қут еткургайлар, ҳам баракат». Айни замонда шоир турли текинхўр гуруҳлар-ни, ноҳўя иш тутувчи шахсларни танқид қилади. Улар-нинг хатти-ҳаракатларидаги иллатларни фош этади ва улардан ҳазар қилишга ундайди.

Навоийнинг дидактик фикрлари яхши тарбиявий қўл-ланмадирки, уларни чуқур ўрганиш ва ўрни билан фой-даланиш зарурдир.

Алишер Навоийнинг бой лирик мероси ўзбек поэзия-сининг, умумжаҳон адабиётининг энг қимматли бойлиги-дир. Тўрт девонга жойланган 50 минг мисрадан ортиқ ли-рик шеърлари чиндан ҳам помига муносиб «Ҳазойинул маоний» — маънолар хазинасидир.

Навоийнинг қаҳрамони чин инсон. Навоий лирикаси-нинг асосий мазмуни ана шу инсоннинг кечинмалари ифо-

дасидан иборатдир. Севги азоблари, айрилиқ уқубатлари, васл севинчлари, вафо мадҳи, жафокорлардан шикоят, шум рақибларнинг муваффақиятларидан куйиниш, ёр жамоли, унинг бепарволигидан фиғон, хуллас, инсон ва унинг қалбини тўлдирган туйғулар ҳар мисрада жаранглаб туради. Бу туйғулар инсонга хосдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Навоий шеърларида теран мазмун ғоят мукаммал ва гўзал бадий шакл билан чамбарчас уйғун.

«Хамса»га кирган «Ҳайратул аброр», «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий» асарлари юксак бадийят обидаларидир.

Чин валиаҳди Фарҳод тож-тахтдан воз кечиб ўз севгили ёри кўйига тушади. У босқинчиларга қарши курашда мардлик кўрсатади. Булар ўша давр учун ғоят муҳим эди. Тож-тахт даъвоси учун ўз отасига қилич кўтарган шахзодаларга Навоий Фарҳоддек олижаноб инсонларни қарама-қарши қўяр, ҳокимият эгаларини ана шундай ибратли мисолларда тарбиялашга интилар эди. Лайли, Ширин, Дилором каби аёллар образлари ҳам ўша ижобий қаҳрамонлар сафини тўлдиради. Навоий улардаги поклик, олижаноблик, оқиллик ва билимдонлик, чин севги туйғуларини улуглайди, уларнинг фазилатларини мадҳ этади.

Навоийнинг ҳар бир эпик асари замирида ўткир ва кескин конфликтлар ётади. Улар характерларнинг тўқнашувида, кучли зиддиятларнинг бир-бирига дуч келиши натижасида юз беради. Бу конфликтлар кўпинча қарама-қарши ғоялар, қарашларнинг тўқнашуви туфайли келиб чиқади (Фарҳод ва Хисрав диалогларини эсланг). Юксак истеъдод эгаси бўлган шоир ҳеч қачон бадийятни мазмунга зид қўймайди. У йирик бадий полотноларидан тортиб бир мисрालи фардларигача ўзининг улуг гуманистик ғояларини тарғиб этади. Навоий ижоди том маънодаги ғоявийликнинг очиқ-ойдин кўринишидир.

Навоий дostonларидаги ижобий қаҳрамонлар турли халқларнинг фарзандларидирлар. Уларни бирлаштирувчи восита мақсаднинг бирлиги, чин инсонийликдир. Шоир ўз асарларида ҳеч кимни бошқа халққа мансуб бўлгани учун камситмайди ёки улугламайди. У фақат фазилат ва мақсад буюклигини мадҳ этади, тубанлик ва жаҳолатни қоралайди. Бу Навоий ижодидаги интернационализмнинг ёрқин намоёнишидир.

Булардан кўриниб турибдики, Навоий ижоди ҳамма жиҳатдан замонамиз билан, бизнинг интилишларимиз билан ҳамоҳангдир. У ўзининг ўлмас асарлари билан инсониятни юксак такомил сари ундайди. Шунинг учун ҳам мутафаккир ижодкорнинг муборақ номи асрлар оша барча илғор фикрли кишилар қалбида эъзозланмоқда.

Навоий асарлари Совет ҳокимияти йилларида қайта-қайта нашр этилган. Навоий асарлари СССР халқлари ва хорижий мамлакатлар халқлари тилларида нашр этилди. Унинг ижоди бизнинг бебаҳо ҳазинамиз бўлиб қолди. Улуғ бобокалонимизнинг мероси халқимизга инсоният бахт-саодати учун амалга оширилаётган ишларимизда дастуриламал бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Навойй деганда кишининг кўз олдида халқ манфаати учун тинмай қайғурган, бутун ҳаёти, ижоди, истеъдоди шу йўлда хизмат қилишга бағишлаган буюк адибнинг порлоқ сиймоси гавдаланади. Шоирнинг лирик шеърларида ҳам, мазмун ва ҳажми жиҳатидан бемиқдор йирик эпик полотноларида ҳам, илмий-назарий тадқиқотларида ҳам кўп йиллик машаққатли, аммо унумли ижтимоий фаолиятида ҳам асосий мақсад инсонни, халқни улуғлаш, унга сидқидилдан хизмат қилиш эди. Бундай шарафли ва олижаноб интилишларнинг Алишер Навоий қалбидан уйғонгани тасодифий эмас, балки маълум иқтисодий, ижтимоий шароитнинг тақозасига кўра юз берган ҳол эди.

XV асрнинг ўрталарида Ўрта Осиё Хуросоннинг парчаланиб кетган бўлақларидан бири бўлса-да, иқтисодий ва сиёсий мунтазамлик туфайли бу ерда маълум даражада маданий тараққиёт давом этарди. Ҳирот ва Самарқандда авж олган илмий тадқиқотлар, адабий ҳаракат ана шу тараққиётнинг кўринишларидан бири эди. Бу даврда ўзбек ёзма адабиётининг Лутфий, Отоий, Сакокий, Амирий, Аҳмадий, Яқиний ва бошқа кўпгина намоёндалари етишиб чиқди. Навоий ана шу муҳитда шаклланди.

Маданий тараққиёт такомилли осонликча бўлмади. Илғор фикрли шоирлар, олимлар ҳар қадамда таассуб ва жаҳолат хуружларига дуч келардилар.

Мамлакат ҳаётида тараққий ва қолоқлик, маърифат ва нодонлик, илғор фикр ва таассуб ўртасидаги кураш авж олди. 1449 йили машҳур мунажжим Улуғбек Самарқанд яқинида мутаассиб руҳонийлар иғвоси билан фожиона равишда ўлдирилади. Кўпгина шоирлар, олимлар мамлакатдан чиқиб кетишга мажбур бўлади. Жумладан 1447 йили Алишер Навоийнинг отаси Ғиёсиддин ҳам ўз оиласи билан Хуросондан Ироққа кўчиб бориб, ўша ерда бир мунча вақт туриб қолган эди.

1469 йили Хуросон ҳокимияти Алишер Навоийнинг болалик вақтидан бирга ўсган дўсти Султон Ҳусайн Бойқаро қўлига ўтганида 28 яшар Навоий ўз даврининг таниқли олим ва шоирларидан эди. Шунинг учун ҳам Ҳусайн Бойқаро уни ўз давлатининг муҳим лавозимла-

рига тайини этди. Навоий Хуросон мамлакатининг ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаётидаги тараққий ва илғор фикрнинг байроқдори бўлди. У таассуб ва жаҳолатга, бидъат ва зулмга қарши кескин курашди, инсон ҳақ-ҳуқуқини, халқ манфаатларини изчил ғимоя қилди.

Навоий адолат, ҳақиқат ва тўғрилиқ курашчиси эди. У халқ ҳаётининг фаровонлиги, мамлакат осойиши ва ободлиги адолатли ҳукмронга боғлиқ деб ҳисоблар ва шунинг учун ҳам подшоҳларни адлга чиқарар эди:

Шоҳ ки ишн адл ила бунёд этар
Адл бузуқ мулкни обод этар.

Ана шундай фикрларни тарғиб этган шоир жуда кўп хайрли ишларни амалга оширди. Беҳзод, Хондамир, Султонали каби ўз даврининг жуда кўп рассом, олим, шоир, ҳаттотларини ғамхўрлик билан тарбиялаш, мамлакатда юз бераётган урушларнинг олдини олишгача, халққа жабр ўтказган амалдорларни жазолашдан тортиб, халқ устига солинган солиқларни тўлаб юборишгача, мамлакат ва халқ фойдаси учун зарур бўлган кўп мушкул ва хайрли ишларни ўз зиммасига оларди. Этагига тасодифан илашиб қолган ҷумолини авайлаб уясига қўйган Навоий, эл-юрт тинчлигига, халқ ҳаётига раҳна етказувчи золим ва манфаатпараст шахсларнинг шафқатсизлик билан жазоланишини талаб этарди. Ана шундай шахслар буюк халқпарвар шоирга бутун ҳаёти давомида ашаддий душман бўлдилар, таассуб ва зулм кучлари унга қарши курашдилар.

Навоий асарларининг қаҳрамонлари эса ўша ёвуз кучларга қарши курашадилар. Унинг севикли қаҳрамонлари Фарҳод, Қайс, Ширин, Лайли, Дилором, Искандарлар бутун ҳаёти давомида ёвузлик, макр ва зулм билан ҳарб олишадилар, гоҳо енгадилар, гоҳо енгиладилар, аммо чекинмайдилар.

Шоирнинг лирик қаҳрамони ҳам ана шу курашда собит қадамдир. У барча ёмонлик, бидъат, ноҳақликни рад этади, вафо, ҳақиқат, инсонийлик учун фидокорлик билан хизмат қилади.

Шоирнинг бой ва мазмундор лирик шеърлари унинг машҳур «Ҳазоинул маоний» девонига жам қилинган. Бутун ҳаёти давомида назмга олган энг эзгу кечинмалари, олий фикрлари, барча ҳаётий, инсоний туйғула-

рини марварид каби шу китобга йиққан хассос ижодкор бу девон орқали кишилик жамиятига ўлмас ёдгорлик ҳада этди. Ҳар бир сатри инсон қалбининг нозик торларига ҳамоҳанг бўлган бу шеърлар инсоннинг шодлик ва изтироблари, қувонч ва қайғулари, висол ва ҳижрон ҳаяжонлари, вафо фараҳи ва жафо аламлари, хуллас, инсон туйғуларининг нафис бадийи ифодасидир.

Навоий шарқ адабиётида классик традиция бўлиб қолган ҳамсанависликка ҳам муносиб ҳисса қўшди. Унинг ўзбек тилида яратган «Хамса»си эллик минг мисрадан ортиқ. «Хамса»ни ташкил этган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан Сайёр», «Садди Искандарий» дostonларида, «Ҳайратул аброр» асариди шоирнинг фикр дунёси тўла акс этади. Бу асарларнинг асосий ғояси инсонпарварлик, тараққийпарварликни тарғиб этиш, муҳаббат ва садоқатни улуғлаш, реакция ва жаҳолатни лаънатлаш, рад этишдан иборатдир.

Феодализмнинг мудҳиш чангалида Фарҳод, Қайс, Лайли каби покиза инсонлар ҳалок бўлади. Дилором не-не кулфатларга мубтало бўлади. Аммо Навоий адолатпаноҳ шахсларнинг адл ва халқпарварликнинг галабасини таъминлашларига ишонч билдиради. Шунинг учун ҳам Навоий асарларида оптимизм марказий ўринда туради.

Албатта Навоийнинг дунёқараши, унинг таълимоти айрим чалкашликлардан холи эмас. У зулм ва адолатсизликни қораласа-да, феодал ҳукмдорлари орасидан адолатли халқпарвар шахслар чиқади, деб ишонади.

Шоирнинг гоҳо ислом идеологияси таъсири остида унинг айрим доғмаларига ишонч билан қарагани кўриниб қолади. Бу ҳолларнинг юз бериши табиий. Уларни шоир яшаган ва ижод этган замон ва муҳит келтириб чиқарган. Навоийнинг «Мажолисун нафос», «Лисонут тайр», «Маҳбубул қулуб» ва қатор бошқа асарлари ҳам ўзбек халқи маданиятининг энг қимматли ёдгорликларини ташкил этади. Уларда шоирнинг фалсафий, дидактик қарашлари баён этилган, адабиёт назарияси, тарих, тилшунослик ва фаннинг бошқа соҳаларига онд қимматли фикрлари ўз ифодасини топгандир.

Алишер Навоий ижоди неча асрлардан бери барча шарқ халқлари маданиятига салмоқли таъсир кўрсатмоқда. Бобир, Машраб, Ҳозик, Мунис, Огаҳий, Муқимий, Фурқат, Ҳамза каби ўзбек адабиётининг атоқли

арбоблари учун Навоий доно устоздир. Фузулий, Ф. Охундов, Обой, Маҳтумқули, Бердақ каби қардош халқлар адабиётининг классиклари учун Навоий ижоди катта мактаб бўлди.

Ҳозир Совет мамлакати халқлари шонли коммунизм жамиятини қуришдек энг шарафли вазифани бажараётган бир пайтда Навоий бутун мамлакатимиз халқларининг энг севикли ижодкорларидан бири бўлиб қолди. Унинг асарлари фақат Ўрта Осиёдагина эмас, балки Россиянинг бепоён қучоғида, Кавказ тоғлари бағрида, Болтиқ соҳилларида жойлашган миллион-миллион ўқувчилар оммаси томонидан муҳаббат билан ўқилади. Навоий ижоди бутун дунёдаги тараққийпарвар кишиларнинг қалбида жой олгандир.

Коммунистлар партияси бутун дунёда тинчлик ва тинч-тотувлик билан яшаш сиёсатини изчиллик билан амалга ошираётган ҳозирги давримизда Навоийнинг инсонпарварлик, халқпарварлик ғоялари барча тараққий ва эрк тарафдорларини бирлаштиришга, уларнинг бирдамлиги ва ҳамкорлигини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

М У Н Д А Р И Ж А

Хушхабар	3
Шеърний суҳбатлар	7
Мактаб	10
Тафт шаҳридаги учрашув	15
Лутфий	18
Саййид Ҳасан Ардашер	19
Машҳад	21
Самарқанд	29
Хасбиҳол	32
Мударрис таърифи	36
Шеър баҳси	38
Сиёсий курашлар	42
«Ҳилолния» қасидаси	48
Хуросонда Ҳусайн Бойқаро ҳокимияти	52
Абдурахмон Жомий	55
Ҳайратул аброр	61
Фарҳод ва Ширин	69
Лайли ва Мажнун	79
Сабъан Сайёр	86
Садди Искандарий	100
Астробод	112
Қуш тили	118
Умрининг сўнгида ёзилган асарлар	135
Умр якуни	147

8Ўз
Қ 33

Қаюмов Азиз.

Алишер Навоий. (Шоирнинг ҳаё-
ти ва ижоди ҳақида лавҳалар).
Т., «Ёш гвардия», 1976.
160 б.

Қаюмов Азиз. Алишер Навои.
Рассказы о жизни и творчестве
поэта.

8Ўз1 (09)

На узбекском языке

АЗИЗ КАЮМОВ

АЛИШЕР НАВОИ

Рассказы о жизни и творчества поэта

Издательство «Ёш гвардия» — Ташкент — 1976

Редактор Э. Усмонов
Рассом Ч. Аҳмаров
Расмлар редактори Қ. Алнев
Техн. редактор Л. Буяркина
Корректор Ш. Шоумарова

Босмахонага берилди 5/III-76 й. Босишга рухсат
этилди 18/X-1976 й. Формати 84×108¹/₃₂. Босма
лист 5,0+вкл. 0,25. Шартли босма листи 8,4+вкл. 0,42.
Нашр листи 8,11+0,18 вкл. Тиражи 30000. Қоғоз
№ 1. Шартнома 25-75. Заказ № 144. Баҳоси 58 т.
Р—09691.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвар-
дия» нашриёти, Тошкент 700129 Навоий кўчаси, 30.

ЎзССР Министрлар Совети нашриётлар, полигра-
фия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат
комитети 2- босмахонаси. Янгийўл, Самарқанд
кўчаси, 44.